

ҲАМДАМ СОДИҚОВ

**АМИР ТЕМУР
ҲАЁТИДАГИ
ҒАРОЙИБОТЛАР**

Тарихий бадиалар

«ART FLEX»
ТОШКЕНТ — 2007

63.3(5У)4
С 75

Тақризчи
тарих фанлари доктори, профессор
Н.А. Абдуазизова

Содиқов, Ҳамдам.
С 75 Амир Темур ҳаётидаги ғаройиботлар: Тарихий бадиалар /Ҳ.Содиқов; Сўз боши А.Ориповники. –Т.:ART FLEX, 2007. – 320б.

Буюк тарихий шахс – А. Темур ҳақида жуда кўп тарихий ва бадий асарлар ёзилган.

Маъзур тарихий бадиалардан иборат китоб Соҳибқирон ҳаётидаги ғаройиб воқеалар, унинг тақдири ва ҳаётига оид илоҳий ҳодисалар, донишманд ва қароматли устоз-пирлар ҳақидадир. Мислсиз ҳарбий саркарда, узоқни кўра олган зийрак сиёсатчи ва адолатли донишманд кўкмоён кибфиси кенг китобхоналар оммасини албатта қизиқтиради.

ББК 63.3(5У)4

ISBN 978-9943-301-03-0

© «ART FLEX» нашриёти, 2007 й.

ТАҚРИЗЧИДАН

Тарих фанлари доктори, профессор Ҳамдам Содиқов узок йиллардан бери Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихи бўйича тадқиқотлар олиб боради. Унинг бу йўлдаги изланишлари республика матбуотида 1990—2006 йилларда эълон қилинган юзлаб лавҳа ва очеркларда акс этган. Темуршунос олимлар — Бўриной Аҳмедов, Турғун Файзиев, Ашраф Аҳмедов ва бошқалар томонидан тарихан ҳолис деб баҳоланган бу асарлар олимнинг Амир Темур тўғрисида ёзганлари тарихий ҳақиқатга мослигини кўрсатади.

Олим ўз изланишларида Шарқ ва Ғарб олимлари қўлёзмаларини ижодий ўрганиш асосида темуршуносликда янги йўналишни бошлади. У ҳам бўлса, Амир Темурнинг илоҳиёт билан боғлиқ кечмиш саргузаштларидир.

У яратган янги асар тарихий-бадиий услубда бўлиб, у шу кунгача яратилган асарлардан ўзига хос жиҳатдан ажралиб туради. Муаллиф Соҳибқирон ҳаётидаги илоҳий воқеаларни алоҳида ажратиб, ўқувчида Амир Темурнинг бегубор болалиги, жўшқин ёшлиги ва салобатли кексалигида рўй берган ва унга боғлиқ бўлмаган илоҳий-ғойибий воқеаларни қаламга олган.

Темуршунослар шу кунга қадар ана шу масалага эътибор беришмаган. Соҳибқирон қандай одам эди? Бола, йигит, саркарда ва ҳукмдор сифатида? Нималар уни қизиқтирган? Қандай кучлар уни доимо қўллаб-қувватлаган? Унинг толеи ва фожияси нимада?

Ҳамдам Содиқов ана шу масалаларга ойдинлик киритади. Биз бу асар орқали буюк бобокалонимиз ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг қалбга яқин инсоний сиймосини кўрамиз.

Муаллиф Соҳибқироннинг абадий шон-шухратини кўрсатувчи янги манбалардан парчалар келтиргани ҳам асар аҳамиятини оширади.

Фикримча, бу асар темуршуносликда янги йўналиш очади ва минглаб ўқувчиларда улкан қизиқиш уйғотади.

*Назира Абдуазизова,
Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши
Академияси қошидаги Ўзбекистон янги тарихи
маркази бош илмий ходими, тарих фанлари
доктори, профессор*

ЮЛДУЗ ШУЪЛАЛАРИ

Тарихдаги улуғ зотларни маҳобатли тоғ чўққиларига ўхшатиш мумкин. Чўққининг салобати кўз олдимизда доимо намоён бўлиб тургани билан унинг бағрида ва атрофида қанчадан-қанча сиру синоатлар бор. Унинг ҳудудида қўрқинчли ғорлар ва чечакзор адирлар, турфа жонзотлар, сайроқи қушлар мавжуддир. Тарихдаги улуғ зотлар Баҳри Уммонда кезиб юрган баҳайбат кемаларга ҳам ўхшайди. Бир қараганингизда бу кема кўзингизга яхлит ташлангани билан унинг ичида ва каюталарида қанчадан-қанча тилсимли ҳодисалар юз беради. Ва бу кеманинг изидан мавжланган из қолади. Бу из ҳатто фазодан боққанда ҳам яққол кўзга ташланиши мумкин.

Биз буюк Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳазратларини дунёда неки энг кучли, энг жозибали, энг маҳобатли бўлса ўшаларга қиёслашимиз мумкин. Бу улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолияти, жўнроқ айтганда, таржимаи ҳоли бизга маълум бўлса-да, бироқ биз эслатган чўққи ёхуд улкан кема янглиғ, бу муҳташам сиймонинг номи билан боғлиқ биз билмаган, эшитмаган ривоятлар, ҳикоятлар ер юзи бўйлаб кезиб юрибди. Одамзоднинг ҳар бир авлоди ёхуд ҳар бир халқ Соҳибқирон ҳақида ўз тасаввурига эга бўлишга интилади ҳамда қўл етмас бу юлдуз ҳақида афсоналар ҳам тўқий бошлайдилар. Чунончи, Амир Темурнинг Хизр бува билан учрашгани ва ундан тегишли тавсиялар олгани, доимо пайгамбаримиз иноятларида бўлгани хусусида кўп ривоятлар бор. Темур Ҳиндистон қишлоқларидан бирида тўхтаганда ўша қишлоқ оқсоқоли унга мўъжиза кўрсатади: очиқ ҳавода ёмғир ёғдиради. Темур бунинг сирини сўраганда у узоқ аждодлари олис бир сайёрадан келгани ва Ҳиндистонда ерлашиб кетганини гапирди. Оқсоқол Темур саволига савол билан жавоб қилади:

— Сиз қай тариқа ва қандай қилиб Ҳофизи Қуръон бўлдингиз? Минг йил аввал араб қавмини ҳеч ким билмаган. Пайгамбаримиз дунёга келди-ю, уларни дунё таниди.

Икки аср илгари мўғул кимлигини башарият билмади. Чингизхон келди-ю дунё титради. Юз йил аввал Кеш ва Самарқанд кўҳна шаҳарлар бўлса ҳам, уларнинг доврўғи оламшумул бўлмаган. Сиз салтанатга келдингиз-у уларнинг номи оламга кетди. Араблар ҳам, мўғуллар ҳам тарих саҳнасидан тушиб кетди. Бирор асрдан сўнг уларни ҳеч ким танимайдиган бўлади. Аммо Сиз, Соҳибқирон юлдузи сира сўнмайди, салтанатингиз шарафи асрдан асрга кўчаверади. Чунки Сиз биз каби самовият олами билан боғлангансиз.

Форсда, Гуржистонда, Русда, Европада ва бошқа ўлкаларда Темур билан боғлиқ кўп ривоятлар, афсонавий мўъжизалар ҳақида гап боради. Бу воқеалар бўлиб ўтганми ё йўқми номаълум. Бироқ буларнинг моҳияти Соҳибқирон ҳақида мантиқан тўғри таассурот уйғотиши мумкин. Айни чоғда ушбу ҳикоятларда уни тўқиб чиқарганларнинг аҳвол-руҳияси намоён бўлиб туради.

Тарихимизнинг зукко билимдони ва синчков изқувари Ҳамдам Содиқов узоқ йиллардан буён миллатимизнинг улуғ намояндалари ҳақида ҳам илмий, ҳам бадиий рисоалар ёзиб келмоқда. «Амир Темур ҳаётидаги ғаройиботлар» китоби унинг кўп йиллик изланишлари самараси бўлиб, унда Соҳибқирон тақдиридаги сирли воқеалар ва турли ривоятлар қаламга олинган.

Ҳазрат Соҳибқироннинг серқирра фаолияти ҳали кўп тадқиқотларга асос бўлади. Бу улуғ зотнинг шахсияти, хатти-ҳаракатлари, феълү атвори, албатта, ҳар кимни қизиқтиради. Балки халқ орасидаги ғаройиб ҳикоятлар ҳам ўша қизиқиш ила туғилгандир. Ахир жўн одам ҳақида латифа ҳам тўқишмайди-ку!

Буюк Темурга, Мовароуннаҳр осмони порлоқ юлдузига эҳтиромимиз миллатимизга, улуғ тарихимизга эҳтиромимиздир. Диққатингизга ҳавола этилаётган ушбу китобда ўша порлоқ юлдузнинг ўчмас шуълалари чақнаб турибди.

*Абдулла Орипов,
Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири
2006 йил 24 май*

МУҚАДДИМА

Лашкар сафини ёриб ўтган Шоҳ Мансур Музаф-фарий сара суворилари билан тўғри Амир Темур қароргоҳи томон от қўйди.

Барлос беклари дарҳол Соҳибқирон ҳимоясига ташландилар. Лекин Шоҳ Мансур йўлида дуч келганини йиқитиб, Темур билан тўқнаш келди.

Пайғамбар ёшидаги Соҳибқирон қиличи навқирон ёшдаги рақиби шамширига урилди.

Кўзлари қонга тўлган, бутун жуссасидан куч ва қувват ёғилиб турган Шоҳ Мансур ҳамласи даҳшатли эди. Оғир Исфaxon қиличи Темурнинг дубулғасига урилди. Бир зум гангиб қолган Соҳибқирон жавоб зарбига улгуролмай қилич яна бошига тушди.

— Мансур! Тенгинг билан олиш! — Кимнингдир янгроқ хитобидан Мансур беихтиёр сесканиб аланглади.

— Болагинам!

Бу Темурбек хитоби эди. Шоҳ Мансур томон елдек учиб келган Шоҳрух Мирзо Соҳибқироннинг 17 ёшли фарзанди эди. Художўй, беш вақт намозни сира қилмайдиган, қилич ўрнига кўпроқ қўлида Қуръон ушлаб мутолаа қилишни афзал кўрувчи тақводор Шоҳрух бутун умрини жангу жадалда ўтказган тажрибали ва жангари форс ҳукмдори Шоҳ Мансурга рўпара келди-я!

Олишув чиндан ҳам қаттиқ ва беаёв борарди.

Ёшлик ёшлик билан жанг қияпти. Мансур арслон бўлса, Шоҳрух мисоли шер эди.

Соҳибқирон илтижо билан нималарнидир ўзича шивирларди. У ўғли учун ғойибдан мадад тиларди. Шу кунгача доимо уни қўллаб келган Парвардигор наҳот ундан юз ўгирса?

Мовароуннаҳр қўшини тезда ўзини ўнглаб, форс сувориларини қуршов ҳалқасига олди. Ёш шаҳзоданинг фидокорлиги уларни ғоят руҳлантириб юборган эди. Шоҳ Мансур эса бутун ғазабини шаҳзодага қаратиб, зўр бериб ҳамла қиларди.

Соҳибқироннинг қилич дастасини ушлаган қўли қаттиқ қисилди. У ўғли жуда тажрибали ва маккор қиличбозга дуч келганидан ғоят хавотирда эди. Йўқ, Шоҳрух ҳам анойи эмас, зўр устозлар сабоғини олган йигит. Аммо у жангга ишқибоз эмас. Шунинг учун Темур уни бошқа ўғил ва набиралари орасида унча хушламас эди.

Қарангки, мана шу художўй ўғли унинг жонига ора кириб, ҳаётини сақлаб қолди. Бунинг учун ҳозир жонини фидо этмоқда. Кекса саркарда қалбида фарзандидан ифтихор ва ўзидан ўкинч туйғулари туғён урди. Жигарбанди, пушти камари, кенжатоий унинг ҳаётигина эмас, балки бутун салтанат тақдири учун ҳам жонини гаровга қўйди.

Шоҳ Мансурнинг кучли зарбидан Шоҳрух эгарда чайқалиб кетди. Ваҳшиёна қийқириб Мансур қиличини баланд кўтарди.

— Болагинам! — Соҳибқироннинг — отанинг қалбидан юлқинган фарёди бутун жанггоҳда кучли акс садо берди.

Шу вақт кутилмаган воқеа юз берди. Чехрасига қараганда араб, найза билан қуролланган бир отлиқ югуриб келиб:

— Аллоҳумма ансур Темурхон! — дея баралла қичқирди. Шоҳ Мансур бу қичқириқдан кўрқиб, ҳушидан кетди ва отидан йиқилиб тушди. Шоҳрух уни кўтариб отига ўтқазиб олиб кетди. «Ё Аллоҳ, Темурга зафар ато эт!» дея қичқирган отлиқ эса қаергадир ғойиб бўлди.

Бу Амир Темур ҳаётидаги биринчи ғаройибот эмас эди.

ҒАРОЙИБ ТУШ

Такина бегим ой-куни яқинлашган ўша эрта баҳорнинг намхуш кунида Амир Тарағай Баҳодир дўстлари даврасида ишқомда суҳбат қурди.

Амир ниҳоятда ҳаяжонга тушган эди. Баҳодирлар уни ҳеч қачон бундай аҳволда кўришмаган. Узоқ йиллар давомида неча-неча даҳшатли жангларда ҳам, оғир дақиқаларда ҳам у бундай аҳволга тушмаган. Қуролдош дўстлари ҳайрон. Амирга не бўлди? Наҳот у фарзанд кўраётган хотинига шунча ачиниб бундай куйиб-пишса?

Тарағай дўстлари саволини тушунгандай ниҳоят сўз қотди:

— Биродарлар! Ажабланманг. Бугун-эрта сизларни ҳайратга солган жумбоққа жавоб бераман.

Супада ўтирган баҳодирлар унга далда бера бошлашди:

— Қизми, ўғилми — бари фарзанд. Амирзода бўлишади.

— Эсон-омон қутулади.

Тарағай дам қизариб, дам бўзариб, ўзича нималарнидир пичирлайди. Дуо ўқимоқда.

— Амир, амир! Суюнчи, суюнчи!

Доя хотинлардан бири ҳаллослаганча амирга яқинлашди.

— Нима, нима? — довдираб сўз қотди амир. Кўзларида қувонч, ҳайрат ва кўрқув.

— Қизми ё ўғил! — бақариб юборишди сабрлари чидамаган баҳодирлар.

— Ўғил, ўғил! — шодон хитоб қилди доя.

— Ўғил!!! — хурсанд қийқириб ўринларидан туриб кетишди баҳодирлар.

— Наҳотки? — амирнинг кўзларида фавқулодда шодлик ўти чақнади.

Бир ҳовуч тилла тангалар доя хотиннинг бошига сочилди.

— Азизларим! Энди баралла айтаман дилимдаги сиримни. Кароматгўй шайхимиз Шамсуддин Кулолнинг башорати ўнгидан келди.

— Қандай каромат? — қизиқсиниб сўрашди баҳодирлар.

— Аввал томоқларингизни ҳўллаб олинглар, — деди эшилиб кетган амир.

Хизматкор келтирган патнисдаги ўрдак шаклидаги қимиз идишни қўлга олган амир заранг косаларни тўлдирди. Ўртага ташланган бир халта қурт баҳодирлар учун эрмак бўлди.

— Катта базм олдидан буниси хамир учидан патир, биродарларим.

Баҳодирлар қизишиб олганларидан сўнг амир косасига қўл ҳам тегизмай сўзида давом этди:

— Бир йилча муқаддам ғалати туш кўриб уйғо-ниб кетдим. Қизиқ туш. Ялангликда турган эмишман. Арабга ўхшаш хушсурат йигит қўлида қилич билан олдимда пайдо бўлди. Менга яқинлашиб пўлат қилични узатди. «Қуёшга қараб силкит!» дея қичқирди. Индамай айтганини бажардим. Қилич ёғдусида бутун олам ёришиб кетса бўладими? Борлиқни мағрибдан машриққача кўрдим. Ажойиб ўлкаларни. Узоқ вақт хаёл суриб юрдим. Кейин шайх дўстимизнинг олдига бориб тушим таъбирини сўрадим. Кароматли дўстимиз мен яқинда ўғил кўришим ва у бутун дунёнинг фотиҳи бўлишини айтди. Бугун мен агар ўғил кўрсам, чиндан ҳам шайх башорати амалга ошади, қиз бўлса у ёлғон, деб дилимдан ўтказган эдим. Иншоолло, шайх Шамсуддин каромати чиндан ҳам Парвардигори олам инояти экан. Худога шукр!

— Боракалло!

— Фаришта омин дебди!

Амир Тарағай бахтиёр ҳолда сафдошларига боқди. Ўзи майни лабига ҳам тегизмаган ҳолда дўстларига тўлатиб-тўлатиб қуяди. Баҳодирлар қизишиб, хурсанд ҳолда табрик устига табрик ёғдиришади.

Шундай қилиб ҳижрий 736 йил 25 шаъбон — сешанба кунини — милодий 1336 йил 9 апрелда Шаҳрисабз яқинида Хожа Илғор қишлоғида Барлос беги Амир Тарағай оиласида фарзанд дунёга келди. Уни қирқ кун давомида намақоб сувда чўмилтириб, баданини ёғ билан муолажа қилишди. Бола баҳодирдек улғайсин дея энага-ю мураббийлар астойдил парваришни бошлашди.

Ташқарида боғ-роғлару экинзорларга туташ кўрғончада эса базм навалари янграб турди. Амир Тарағай меҳмондўстлик дарвозасини кенг очиб, қўй-қўзилар сўйди. Кўрғончада аҳил яшовчи баҳодирлар оилаларидан ташқари ўтган-кетган йўловчилар ҳам дастурхонга таклиф қилинди. Қирқ кечаю кундуз эл-юртга ош-нон берган амир чиндан ҳам бағрини кенг очган эди.

Кеш (Шаҳрисабз) аҳолиси ўртасида ўзининг жасурлиги, саховати ва художўйлиги билан обрў қозонган Амир Тарағай аслзодаларга ҳам, оддий деҳқон ва хунармандларга ҳам бирдек муомалада бўлгани, айниқса шайх, дарвеш, қаландарлар билан яқинлиги туфайли унинг кўрғончасига қадамранжида қилганлар ҳам беҳисоб эди. Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан деганларидек, табрикка келганларнинг кўпчилигининг қўллари қуруқ эмас. Ўнлаб қўй, молларни олиб келишаётган зиёратчилар жой-жойларига ўтқазилади. Шўрва, кадоб ва паловнинг ёқимли ҳидлари атрофдаги одамларни беихтиёр кўрғонча тарафга етаклайди. Бундай зиёфат турмушда камдан-кам учрайди.

Кеп қолинг, Тархон Тарағай хонадонига!

Камбағаллар, гадойлар, дарвешларга ўша кун байрам бўлди.

Босқинчи мўғуллар ҳукмронлиги остида далалари қуриган, чорваларидан ажраган, ариқлари кўмилиб хонавайрон бўлганлар умуман харобага айланган Мовароуннаҳрда кўп. Мўғул хонлари-ю хонзодалар ўзаро урушида экинзорлар топталади, ҳунармандлар, тижорат аҳли таланади, хотин-қизлар зўрланади. Бозорлар нотинч, нарх-наво осмонда. Ҳамма ерда тақчиллик. Тартиб-интизом деган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳеч кимнинг ҳаёти қонун томонидан ҳимояда эмас, зотан қонуннинг ўзи ҳам йўқ. Қачонлардир гуллаб-яшнаган ўлкада кўҳна тарихдан фақат мусулмончилик қолган. Шунисига ҳам шукр!

Тўп-тўп одамлар орасида савдогарлар, карвонбошилар ҳам кўзга ташланади. Амир Тарағай ва унинг баҳодирлари кўпинча Кеш атрофидан ўтувчи савдо карвонларини ҳимоя қилишади. Қуролли соқчилик вазифасини бажариб туришади. Йўллар хатарли, лекин Амир Тарағай карвонни қўриқласа унга ҳар қандай қароқчи ҳам, шу жумладан, мўғул зўравонлари ҳам ҳужум қилишга ҳайиқади.

Бутун ёшлигини хонлар қўшинида ўтказиб, беҳисоб жангларда ўзини кўрсатган Тарағай кўп ярадор бўлганидан истеъфога чиққан ва хизматга яраша тархон ёрлигини олган. Солиқлардан озод қилинган ва каттагина имтиёзларга эга бўлган тархон ўзи каби жангларда умрини ўтказган биродарлари билан ўзига инъом этилган катта ер-сувли қўрғончада яшайди. Аҳил оиладек бирга яшовчи бу баҳодирлар жамоасини бутун воҳа танийди. Зотан Шаҳрисабз вилояти ҳокими Ҳожи Барлос эса Тарағайнинг укасидир.

Қўрғончада зиёфат кетига зиёфат уланди. Ҳаммининг қорни тўйиб, дастурхонларда гўдак шаънига дуолар ўқилди.

БОЛАЛИК САБОҚЛАРИ

Ташқарида қор гупиллаб ёғмоқда. Ичкарида эса иссиқ сандал атрофида баҳодирлар ўтиришибди. Ўртада қуруқ мевалар тортилган патнис. Сандалнинг бир четида кўрпага оёқларини суққанича болакай ёстикқа ёнбошлаган. Ёнида эса сўзга чечан энага. Барча шу аёл оғзига қараган. У дoston-ривоятлар сўзлайди. Аждодлар мардлиги ва жасоратидан баҳс этувчи қахрамонлик дostonларини айтади.

Болакайнинг кўзлари катта очилиб, сеҳрли эртактлар олами уни ўз бағрига олади. Афсонавий Рустам, доно Зол, золим Заҳҳок, сахийликда тенги йўқ Ҳотам Той ҳақидаги ривоятлар, Искандар Зулқарнайн юришлари унинг тасаввурида ўзга дунёни очади.

Болакайга, айниқса, «Ур тўқмоқ» эртаги ёқишини энагаси яхши билади. Бу эртакт катталарнинг ҳам диққатини жалб этиши унга аён. Шунинг учун энага ҳар гал бу эртакка янги-янги тасвирлар кўшади.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, жуда қадим замонда бир камбағал бева яшар экан. Кўз очиб кўргани бир боласи экан. Тўқиган калавасини бозорда сотиб тирикчилик қилар экан. Иттифоқо, бир куни у калавани боласига бериб, бозорга юборибди. Бола калавани сотиб, энди унга нон олиш учун йўл олганда қизиқ томошага дуч келибди. Бир тўда болалар калтаклар билан кичик илонни уришмоқда. Боланинг раҳми келиб, болаларни инсофга чақирибди. Йўлингдан қолма, дейишибди улар. Шунда бола пул чиқарган экан, дарров илонни унга тутқазибди.

— Пул бўлса чангалда шўрва, — гап ташлайди аллаким.

— Отанг ҳам пул, онанг ҳам, — дейди яна кимдир.

Болакай эса эртак бўлинганидан гаши келиб, қандайдир пул тўғрисида гапирган баҳодирга ижирганиб тикилади.

Шундай қилиб, бола илонни қўйнига солганча уйига хомуш қайтибди. Улар энди бугун нима ейди? Онаси нима деркин?

Шундай хаёллар билан уйига келганини ҳам сезмай қолибди. Воқеани эшитган онасининг жаҳли чунонам чиқибдики, у боласини ҳам, илонни ҳам ўқлов билан уриб, уйдан ҳайдабди. Бола йиғлаб-йиғлаб илонни ёнига солганча боши оққан томонга кетибди.

Бу чўпчакни кўп эшитишган бўлса ҳам баҳодирлар ҳар гал энаганинг илҳом ила бой тасаввури остида гавдаланган эртак оламига сеҳрланиб ўтиришади. Айниқса, болакай кўзларини катта очиб, энага оғзига қарайди.

— Боланинг қорни очиб чуқур ютинибди. «Қорнинг очдимми?» — одам тилида гапирибди илон. Кейин оғзидан олтин танга чиқарибди. Бола эса бу тангага бозордан кўнгли тусаган нарсаларни олиб, илон олдига қайтибди. Қорни тўйган бола илон билан унинг отаси Илоншоҳ қароргоҳига жўнабди.

— Отам мукофот учун таклиф қилган нарсаларни олма, — дебди илон болага, — сен ундан фақат «Ур тўқмоқ»ни сўра.

Бола Илоншоҳ олдига келганда шундай қилибди.

Эртакнинг шу жойи келганда баҳодирлар юзларида зўр қизиқиш кўринарди. Қани энди «Ур тўқмоқ» уларда бўлса! Ҳар ким бу хусусда ўз фикрини айтарди. Мўғуллар асоратида эзилган Мовароуннаҳр халқи учун «Ур тўқмоқ» ҳозир қандоқ зарур!

— Бола сеҳрли тўқмоқ билан шайтонни калтаклаб, ундан «Очил дастурхон»ни, «Қайнар хумча»ни

олибди. Жуда бойиб, онаси билан фаровон яшай бошлашибди. «Ур тўқмоқ» билан бола ҳеч кимдан қўрқмайдиган бўлиб қолибди.

— Бўлмасам-чи, — завқи ошиб луқма ташлайди юзида катта чандиқ бўлган Ислон баҳодир. — Шундай қуроли бўлган одамга ким ҳам бас келади?

— Бир куни ҳасадгўйлар улғайиб қолган боланинг уйини тунашмоқчи бўлишибди. Ўспирин бўлиб қолган бола «Ур тўқмоқ»ни ёрдамга чақирибди. Обдан калтакланган ҳасадгўйлар хонга арз қилишибди.

— Хон ким? — сўрайди ажабланиб болакай. Баҳодирлар бир-бирларига маънодор боқишади.

— Ҳали кўрасан уни, ўғлим, — дейди хаёлга чўмиб ўтирган амир Тарағай, — мен сени хон саройига олиб бораман. Сен ахир тархонсан. Унинг паловини ейишинг лозим.

Баҳодирлар эҳтиром ила болакайга қарашади. Ҳаманинг эсида шайх каромати. Бу бола келгусида бутун дунёни забт этадиган баҳодир бўлади. Жасоратга чорловчи эртагу ривоятлар бекорга айтилмаяпти. Амир Тарағай Искандар Зулқарнайнинг устози Арасту бўлганини гапириб, уларга ўғлининг устози бўлишларини уқтирган эди. Сиз, жангу жадалларда пишган баҳодирлар Арастудан ҳам зўр тарбия бера-сизлар, деб уларни қувонтирган эди.

Ҳасадгўйлар туҳматига учган хон ўспиринни ушлашга фармон бериб, ясовулларини юборибди.

Энага чуқур энтикиб, тингловчиларга қараб кўйди.

— Қуруқ туҳмат балосидан асрасин!

— Хон ҳам шунча лақма бўладими?

Болакай бу луқмаларни тинглаб ўйга чўмади. Демак, дунёда туҳмат дегани бор. Ундан қўрқиш керак. Хон эса адолатли бўлмоғи лозим.

— Ясовуллар шовқин-сурон билан ўспирин уйига бостириб келишибди. Аммо «Ур тўқмоқ»дан кал-

так еб зўрға қочиб қолишибди. Бундан хабардор хон лашкари билан келибди. «Ур тўқмоқ» эса хонни ҳам, лашкарини ҳам дўппослаб ўлдирибди. Золим хондан қутулган халқ қувончидан ўспиринни ҳукмдор қилиб тахтга кўтаришибди. Шундай қилиб, бева хотин ва ўғли мурод-мақсадларига етишибди. Улар ўтган кунларини унутмай ҳар куни бева-бечораларга, камбағалларга хайр-эҳсон улашар эканлар.

Эртак хотимасида барча хаёлга чўмади. Иссиқ сандал оромга чорлаб, киприklarга мудроқ солса ҳам, болакайда баҳодирларнинг саргузаштларини эшитиш иштиёқи устун келади.

Заранг косаларда айланган бўза дил қулфини очади. Баҳодирлар эртакдан ўз хулосаларини ўзларича чиқаришади. Дунё зўравонники! Куч кучни енгади. Ҳамма гап «Ур тўқмоқ» каби қудратли кучга эга бўлишда! Аммо ўша «Ур тўқмоқ»ни қаердан топса бўлади? Илонлар одам тилида гаплашадиган замонлар ўтиб кетган.

— Амаки, сизни ҳам «Ур тўқмоқ» урганми? — бехосдан сўрайди болакай косани ҳузур ила бўшатиб, туршак кавшаётган чандиқ юзли Ислом баҳодирдан. Бир зум даврага чўккан сукунатни баҳодирларнинг баланд қаҳқаҳаси бузади.

— Йўқ, ўғлим. Бу мўғул юзбошиси қиличининг Исломга ёдгорлиги, — дейди Қорача баҳодир.

Гап энди амир Тарағай ва унинг сафдошларининг жанговар саргузаштларига тақалди. Хонларнинг ўзаро урушларида қатнашган ҳар бир баҳодирнинг ўз жангномаси бор. Суҳбат аста-секин араблар билан курашган Мовароуннаҳр саркардаси Абу Муслим, мўғулларнинг додини берган Жалолиддин Мангуберди, Бухорода халқни кўтариб, мўғулларга қирон келтирган Маҳмуд Торобийга ўтди.

Болакай эл оғзида дoston бу қаҳрамонларнинг жасоратномаларини тингларкан, хаёл уни олисларга олиб кетарди.

Амир Тарағай бўлса ўғлининг мана шу жангу жадалларга қизиқишини сезиб, суҳбатнинг ана шу томонида ибратга лойиқ ишларга урғу берарди. У фарзандини бўлғуси синовларга обдан тайёрлашга қаттиқ киришган эди. Албатта, шайх каромати амалга ошади. Бунга шубҳа йўқ. Лекин Аллоҳ бандасидан саъй-ҳаракат, ўзидан баракат дейди. Шунинг учун у ўғлининг чавандозликка, қиличбозлик санъатини ўрганишига астойдил киришди. Баҳодирлар бу соҳада ўз маҳоратларини беришлари лозим.

Амир Тарағай ўғлини келгусида жиддий синовлар кутишини сезиб, унинг билимли бўлиши лозимлигини ҳам тушунарди.

ЖУДОЛИК СИТАМИ

Шамсуддин Кулол болалик дўсти, жанговар сафлоши Амир Тарағай ўғли билан ҳузурига келганини эшитиб ўрнидан турди.

У ахир худди шу боланинг порлоқ истиқболи ҳақида башорат қилган. Башоратгўй сифатида ном чиқарган шайх муридлари билан мазор олдидаги баланд тепаликда жойлашган ҳужрада яшар эди. Зиёратчилар билан гавжум қароргоҳда Тарағайни ҳурмат билан қаршилашди. Шайх болани тиззасига ўтқазди, куф-суфлаб бошидан дон сочди, тупроқ олиб юз-кўзига суртди. Кейин нималарнидир пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Юзлаб зиёратчилар кўз ўнгида у болага узоқ умр ва бахт тилади. Ўз ҳаётида Қуръони Каримни юз марта ўқиб туширган шайх Амир Тарағай ўғлига исм қўйиш учун Қуръонни очди. «Темур!» — деди, Шамсуддин Қуръон саҳифаларидан бирига тикилиб.

Болакайни шу исм билан аташди.

Амир Тарағай ўғлини таништириш учун хон саройига йўл олди. Ёнида синалган баҳодирлари борарди.

Сарой мулозимлари эски одатни унутаётган бўлишса ҳам, басавлат амирга беихтиёр ҳурмат кўрсатиб, олдига палов киритишди. Бу ғалати «қишлоқилар» дарагини эшитиб, хон ўғилларидан бири уларни кўргани кирди. Шаҳзода ош устида ўтирган ота-болани мазах қилиб кулди.

Темур қўғирчоқдай ясантирилган бу масҳарабозга лагандан устухонни олиб улоқтирди. Мулозимлар даҳшат ила донг қотишди. Тарағай эса шаҳзодадан тап тортмай суяк отган ўғлидан, унинг дадиллигидан завқланди.

Суяк теккан инжиқ шаҳзода ер тепиб, соқчиларни чақирди. Аммо Амир Тарағай ўғлини олдинга ўтқазиб, амирона ҳайқирди:

— Мен Тархонман, йўл бўшатинглар! Ўғлим ҳам тархон, унга ким қўл теккизса, боши кетади!

Шундай дея амир йўлда учраган мулозимларни итариб ташлаб, ташқарида отларини шай қилиб турган баҳодирлари олдига чиқди. Темур отасини бундай аҳволда ҳеч кўрмаган эди. Одатда мулойим ва босиқ Амир Тарағайни таниб бўлмас эди. У қиличини яланғочлаган ҳолда дуч келган мўғулни чопар ва ўлдирад эди. Унинг қиличи душман қалқони ва шамширини кесиб ўтар, ким унга дуч келса муқаррар ажалга маҳкум эди. Кўзлари ваҳшат ва қонга тўлган Тарағай даҳшатли эди.

Улар ташқарига чиққанда баҳодирлар атрофдан йиғилиб келаётган мўғуллар билан олишаётган эди.

— Амирим, отларга мининг!

Ислом барлос икки отни уларга рўпара қилди.

— Тезроқ кетинглар, амирим!

Тарағай бақувват қўллари билан ўғлини отга ўтқазди.

— Кетдик, ўғлим!

Темур мўғуллар билан қилич уриштириб жанг қилаётган баҳодирларга қараб ҳайрон қолди. Улар

душман билан хотиржам ва хушчақчақ олишар эдилар.

— Омон бўлинг, амирзодам!

— Бизни эслаб қолинг, амирзодам!

Тарағай отига қамчи босди. Темур эса унинг ортидан тўрт баҳодир ҳамроҳлигида эргашди.

У жанг тобора қизиб бораётганини, баҳодирлар бирин-кетин отдан қулаётганини кўрарди.

Мўғулларнинг бир қисми улар ортидан от қўйди.

— Амирим! Сизлар кетаберинг. Биз уларни ушлаб турамыз.

Қорача барлос шундай дея отини мўғуллар томон бурди. Уч баҳодир унга эргашди.

Тарағай ўғлига буюрди:

— Қамчила отингни, ўғлим!

— Амакиларим-чи, ота?!

— Ишинг бўлмасин, ўғлим. Тезроқ кетайлик!

— Йўқ, падари бузрукворим. Мен ҳам жанг қилгайман.

Тарағай меҳр ила ўғлига тикилиб жим қолди. Темур эса мўғуллар сафини тўзитиб, уларни бирин-кетин отдан қулатаётган баҳодирларга ҳавас билан қараганча қўлини баланд кўтарди. Тарағай эса унга ваҳшат ила бақирди:

— Ортга! Орқамдан югур!

Темур беихтиёр ота ортидан эргашиб отига қамчи урди. Улар уйларига етиб келгач, Тарағай кўрғонча дарвозасини ёпиш ва мудофаага тайёрланиш ҳақида буйруқ берди.

Кечқурун эса қирқ баҳодирдан атиги ўн киши қайтиб келди.

— Амирим! Амирзодам!

Улар Тарағай ва Темур билан йиғлаб кўришишди.

Темур уларнинг тенгсиз жангда душманни чалғитиб, таъқибга йўл қўймаслик учун қилган ишла-

ри-ю, кўрсатган жасоратларини эшитиб, юрагидан йиғлади.

— Ислом амаким! Қорача барлос! Эвоҳ! Эвоҳ!

— Йиғлама, ўғлим, — деди Амир Тарағай, — улар нима учун ва ким учун жонларини фидо этишларини билар эдилар.

Темур отасининг кўзлари намланганини кўрди. Сочлари оқарган баҳодирлар эса бошларини эгганча сукут сақлаб, амир сўзларининг маънисини тасдиқлар эдилар.

— Отажон! Қадрдон амакиларим, — деди кўз ёшларини артиб Темур, — биламан. Улар мени деб ҳалок бўлишди. Қуръони Каримни ўртага қўйиб сўз бераман. Мен уларнинг ўчини оладурман. Мўғул зотини она тупроғимиздан ҳайдаб чиқармагунча жанг қилавераман.

— Илоҳи омин!

Баҳодирлар фотиҳага қўл кўтаришди. Темур дастурхон атрофида бўшаб қолган ўттиз баҳодир ўрнини кўриб яна йиғлаб юборди.

— Энди мен ҳеч қачон Ислом, Қорача барлос ва бошқа устозларим ҳикояларини эшитмайман. Во дариғ! Наҳот дунё шунчалар бешафқат! Наҳот адолат бўлмаса!

— Куч — адолатда, ўғлим! — деди Амир Тарағай чуқур хўрсиниб.

— Мана шу менинг шиорим бўлади, ота! — деди Темур.

Баҳодирлар Тарағайга маъноли нигоҳ ташлашди.

— Амирим, эртага тоққа кетсангизлар. Ҳар эҳтимолга қарши.

Музаффар барлос шундай дея Темурнинг бошини силади.

— Биз ким учун ва нима учун жанг қилишимизни яхши биламиз. Буюк мақсад йўлида қурбон бўлган дўстларимиз хотираси дилимизда мангу, амирим!

МАКТАБДОРНИНГ БАШОРАТИ

Мулла Алибек дастлабки кунлардаёқ Муҳаммад Тарағай ўғлининг одобу ахлоқи ва ўткир зеҳнига эътиборни қаратди.

Темурнинг баъзан чап, баъзан ўнг қўли билан ёзиши қизиқ ҳолат эди. У домласининг ҳар бир топширигини мукамал адо қиларди. Шунинг учун ҳам домланинг калтагидан бенасиб қолган худди шу бола эди.

Такина бегим бир куни Амир Тарағайга шундай деди:

— Бу бола чапақай бўлиб қолибди. Сўл қўли билан иш қилмоқда.

Ота ўғлини кузатиб, у ўнг қўлини ҳам чап қўлидек ишлата олишини кўриб хотиржам бўлди. У навбатдаги пайшанбаликни домлага олиб келганида ўғлининг икки қўлда ёза олиши сабабини сўради. Мулла Алибек бир зум ўйга чўмди.

— Бу ўғлингни хуш ҳофизасига кўра икки қўллаб хат ёзиши ажабтовур ҳодиса. Ривоятларга қараганда, бундай киши дунёнинг кунчиқаридан кунботарига қадар ҳукмфармо ва фармонбардор бўлади.

Амир Тарағай тўлқинланиб кетди. У бугун ўғли ҳақида яна бир башорат эшитган эди. У ўзининг шодлигини яширолмай пири Шамсуддин Фахурий ҳузурига ошиқди. Шайх уни диққат билан тинглади.

— Ўғлингнинг тарбиясига ғофил бўлма. У хат ёзишдан ташқари Куръони Каримни ўқисин. Энг муҳими эса у қурол ишлатмоқни билсин.

Пир ўғитига амал қилиб эртасига амир Тарағай пешин намозидан сўнг ўғлини Кеш атрофидаги яйловга олиб кетди. Бу жойда амирнинг йилқилари ўтлар эди.

Темур от минишни ўрганиши, чавандозлик сирларидан огоҳ бўлиши даркор. Бу соҳада ота ўз ўғлига шахсан устозлик қилишга аҳд қилди.

Чўпонлар ота-болани ҳурмат ила қарши олиб, ўтовга бошлашди. Дастурхон устида об-ҳаво, йилқи-лар аҳволи хусусида суҳбат бошланди.

Темур айрондан ҳўплаб, чўпонларга ажабланиб боқарди. Отаси эса худди чорвадордек шундай гапларни айтардики, чўпонлар уни жон қулоқлари билан тинглардилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, улар ташқарига чиқишди. Амир Тарағай отларни завқ билан томоша қилаётган ўғлига меҳр ила боқди.

— Ўғлим, энди сен чавандозлик сирларини ўрганасан. Биринчи сабоғим: отнинг орқасидан борсанг тепади, олдидан борсанг тишлайди. Бундай отни ёнбошидан бориб, чап томондан бўлса чап қўл билан, ўнг томондан бўлса ўнг қўл билан отни ёлидан тутиб, тезлик билан ўзингни устига ол. Отни ҳар қанча югурганига қарама, ёлни қўлдан чиқарма, агар ёл қўлдан чиқса ерга қаттиқ йиқилиш ёки оёғи остида қолиш хатари бор. Отнинг устида ўрнашиб олгандан кейин икки тиззалаб отни ситиб туриб, ёлни қўйиб юборилса, қанча ваҳший от бўлса ҳам чопиб-чопиб бориб ўзи ювошланиб қолади.

Темур ота ўғитини тинглар ва ўйлар эди. Қари билганни пари билмас. Энди ҳар куни мактабхонадаги сабоқлардан сўнг Темур яйловга келиб машқ қиладиган бўлди. Мадрасага борганда ҳам таҳсилдан сўнг яйловга бориб машқ қилишда давом этди.

ҲОФИЗ ТЕМУР

Темур уч йил ичида Куръони Каримни тамом ёд олгани тезда бутун Кешда овоза бўлиб кетди. Амир Тарағай бу қувончли воқеа муносабати билан шаҳар уламолари ва баобрў кишиларга зиёфат уюштирди.

— Ўғлимни имтиҳон қилинглар, — деди бахтиёр ота.

Биринчи саволни шайх Шамсуддин берди:

— Қуръоннинг 36-сураси қандай аталади?

— Ёсин.

— Унинг маъноси недур?

— Расулуллоҳ ўз ҳадисларида бу ҳақда шундай деганлар: «Албатта, ҳар бир нарсанинг қалби бордир. Қуръоннинг қалби эса Ёсиндир. Мен бу сурани умматларимдан ҳар бир кишининг қалбида бўлишини истар эдим».

Кейинги саволни мулла Алибек берди:

— Шу суранинг 69—70-оятларида нималар ҳақида сўз боради?

— Бу оятларда шоирлар ҳақида гаплар бор. Нега пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом худди Зардўшт каби шоир бўлмаган, деган саволга ҳам жавоб бор. Бинобарин, ўз умматларига дин арконларини ўргатадиган ва ғайб олами, охират диёри ҳақида хабар берадиган пайғамбар шоир бўлиши дуруст эмасдур.

Меҳмонлар даврасида кучли олқиш кўтарилди. Мулла Алибек ва шайх Шамсуддин бир-бирларига мамнун боқишди. Киройи шогирд шундай бўлса!

— Темуриш, ўлтириш одоби қандай? — луқма ташлади меҳмонлардан бири.

— Энг афзали икки тиззалаб чўкка тушиб ўтириш.

— Нега?

— Чунки Худога ибодат қилганда икки тиззалаб ўтирилади. Шунинг учун бу хилда ўтириш яхшидир.

Меҳмонлар мана шу воқеадан сўнг Темурга ҳофиз унвонини беришга бир овоздан қарор қилишди.

СЕҲРЛИ НАРВОН

Бу гал Амир Тарағай яйловга ўғли билан бирга эски жанговар дўсти Самир Тархонни ҳам олиб борди. Меҳмон шарафига қўй-қўзилар сўйилди. Жангу жа-

далларда суяги қотган ва бутун умри ҳарбий хизматга бағишланган Самир Тархон дўстининг ўғлига ҳавас билан тикилди.

— Қани, Темур, — деди Тарағай ҳаяжон ичра, — хунарингни бир кўрсат-чи...

Темур уч отни ёндоштириб чоптириб кетди. У биринчи отдан учинчисига ва учинчи отдан биринчисига сапчиб миниш маҳоратини кўрсатди. У отаси ўргатган каманд ташлашни ҳам намоёиш қилди. Ярим ёввойи отлардан бирини назарга олиб, унга тўғри от солиб бормасдан, ўзини «гўё» бошқа отни қасдидек кўрсатиб, пайтни қочирмасдан ўша мўлжалланган отнинг бўйнига камандни отганида от каманд ҳалқаси бўйнига қандоқ тушиб қолганини ҳам билмай қолди.

Темур камондан отиш бўйича олган сабоқларини ҳам кўрсатиб, отасини хурсанд қилди.

— Самир, — деди Тарағай, — энди ўғлимни сенинг измингга топширгаймен. Қиличбозлик санъатини унга астойдил ўргатсанг. Ўттиз йил жангларда орттирган тажрибангни ўғлимга бер. У сендан қарздор бўлиб қолмайди.

— Мени ким деб ўйлаяпсан, Муҳаммад, — деди Самир Тархон, — қирқ йиллик қадрдоним бўла туриб...

Чўпоннинг дастурхонга таклифи унинг гапини чала қолдирди. Атрофни тандир кабобининг ёқимли ҳиди тутиб кетди. Қимиз тўла косалар даврада бир неча бор айлангач, Самир Тархон сўзида давом этди:

— Ўғлинг таърифини кўп эшитганман. Икки қўлида хат ёзармиш. Демак, у икки қўлида ҳам қилич ўйнатишга қодирдир. Мен буни ўз зиммамга оламан.

Темур кекса баҳодирга эҳтиром билан қараб қўяр, отаси эса лагандаги гўштар сарасини дўсти томон суриб, унинг гапларини эътибор ила тингларди. Самир Тархон олтмишдан ошган, лекин сочларида би-

рон оқи йўқ. Жуссасидан куч-қувват ёғилиб туради. Ўн косадан ортиқ қимиз, бир лаган кабобни кўрдим демади. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, икки амир суҳбати узоқ давом этди. Жанговар ёшлик хотиралари бир-бирига уланди. Темур уларни жон қулоғи билан тингларди. Моҳир қиличбозлар, мерганлар, пистирмалар, қонли жанглар, ботирлару қўрқоқлар, ҳиммату хиёнатлар — бари-бари у, Темур учун гапирилаётгани унга аён эди. Бу ҳам бир сабоқ. Тарих сабоқлари.

Эртасига эса машқлар бошланди. Самир Тархон ўз чорбоғида Темурни қиличбозлик бобида синаб кўрди. Сўнг унинг ўнг қўлини баданига боғлади.

— Амирзодам, энди сиз бир қўллик киши бўлдингиз. Жанг майдонида душман қиличлашар экан, нариги тарафнинг керакли бўлган ўнг қўлини ишдан чиқаришга интилади. Бунга бир ўқ ё бир найза ҳамласи кифоя қилади. Шундай вақтда ўнг қўлни ишлатиб юрганлар қанчалик баҳодир бўлмасин, уларнинг ўликдан фарқи бўлмай қолади. Аммо чап қўл билан ҳам қилич чопа билган кишилар бундай пайтда шошмайди. Иккинчи қўлни ишлатиш билан икки кишилик ўринни эгаллайди.

Темур чап қўлида қилични моҳирлик билан ишлата олишини кўриб, Самир Тархон ҳайратини яширмади.

— Энди, амирзодам, ўнг қўлингизни синаб кўрамиз.

У Темурнинг чап қўлини боғлаб, ўнг қўлига қилич тутқазди. Бир-икки зарбдан сўнг қилич қўлидан тушиб кетди.

— Ўнг қўлингиз нўноқроқ экан, амирзодам. Машқни кўлайтирамиз.

Икки ойлик машқдан сўнг ўнг қўл кўнгилдагидек қилич чопди.

Самир Тархон энди Темурнинг икки қўлига икки қилич тутқазди. У шогирдини кунт билан икки қўлда қилични бирдек ишлатишга ўргатди. Темурдаги ғайрат ва иштиёқ устознинг ҳам ҳавасини қузғади.

Самир Тархон бир куни шогирдининг авзойида ўзгариш сездди.

— Сизга нима бўлди, амирзодам?

Темур хомуш тарзда кеча кўрган тушини устозига баён қилди:

— Тушимда рўпарамда бир шоти турганмиш. Шотининг икки оёғи ерда турган бўлса ҳам юқориси ҳеч нарсага суялмаган — ҳавода муаллақ турармиш. Ўзимча, ажабо, бу шотининг тепаси бир нарсага суялмаса ҳам йиқилмай турибди-я, деб ўйладим. Шунда ғойибдан овоз келди: «Эй Темур! Юқорига чиқгил!» Мен унга жавобан: «Шотининг тепаси бирон нарсага суялмаганини кўрмаяпсанми? Бу ҳолда юқорига чиқиб бўлмайди, йиқилиб кетади», дедим. Ҳалиги овоз қайтадан бундай деди: «Эй Темур, кўрқасанми?» Жавоб қилдим: «Кимки ақл изидан юрар экан, уни кўрқоқ дейишмайди. Шунингдек, ботирман деб киши ўзини ўтга ҳам ташламайди», дедим.

Самир Тархон шогирди ҳикоясини тингларкан, унинг ҳақида эшитганларини ёдига келтирди. Шайх Шамсуддин, Амир Саид Кулол башоратлари. Етти иқлим ҳукмдори бўлади. Уни пайғамбар ноиби қўллаб-қувватлайди. Чиндан ҳам унда қандайдир самовий қувват ва идрок сезилади. Машқлардаги топқирлиги, тез илғаш қобилияти ва қиличининг зарби.

Темур ҳикоясида давом этди:

— Товуш эгаси такроран: «Мен сенга шотидан юқорига чиқ деб айтаман. Шоти йиқилмайди». Мен эҳтиёт билан оёғимни шотига қўйиб кўрдим. Маҳкам эканлигига ишониб юқорига чиқа бошладим. Лекин ўнг оёғимнинг ишламаётганини сездим. Шун-

да овоз яна эшитилди: «Нимага тўхтадинг?» — «Ўнг оёғим ишламай қолди», дедим. Овоз: «Бу сенга халал бермайди. Юқорига чиқавер». Мен унга бўйсуниб юқорига чиқишга интидим. Ўнг оёғимни судраб тепага чиқа бошладим. Шунда бирдан ўнг қўлим иш бермай қолди. Тиришиб юриб панжаларим иш бермаса ҳам юқорига чиқдим. Поялар тугади. Ҳалиги овоз: «Қанча поя чиққанингни биласанми? Билмаганинг яхши. Чунки шотининг ҳар пояси бир йиллик умрингдир. То ҳаёт борсан, қадр-манзилатинг ошади, паст бўлмайди. Ҳамиша уламо ва аҳли илми ва шуароларнинг кўнглини кўтариб, уларга эҳтиром билан муомала қилғил! Агар сенга душманлик қилсалар ҳам гина қилма, озор берма, ҳатто кофир бўлса ҳам ҳурмат қил!» деди.

Бу насиҳатларни товуш соҳибидан эшитганимдан сўнг уйғониб кетдим.

— Бу хосиятли туш, амирзодам, — деди Самир Тархон чуқур ўйга чўмиб.

Темур вақти келиб ўнг оёғи ва ўнг қўли жароҳатланганида ўша туши бежиз бўлмаганига иқроор бўлади ва шу ҳолатини ўз таржимаи ҳолида, орадан қирқ саккиз йил ўтгандан сўнг ёзиб қўяди.

ОТА ФАТВОСИ

1352 йилнинг ёз кунларидан бирида Амир Тарағай тархон ўғлини Шаҳрисабз шаҳридаги кўҳна масжид ёнидаги қабристонга олиб борди. Ота-бола бир қабр олдида тўхтаб узоқ тиловат қилишди.

— Эй Темур, — деди ота юзига фотиҳа тортганидан сўнг, — билиб қўйгилки, биз Чигатой аймоғидан бўламиз. Бобокалонимиз эса Ёфас, Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғилларидирлар. Бизларда энг аввало мусулмон бўлган одам «Қорачар нўён» деган бир кишидир. Чигатойхон-

га куёв бўлгани учун «Кўрагон» атойдурлар. Бу мақтов хонадонимизга махсус бўлгани учун сен ҳам мендан кейин «Кўрагон» лақабини кутарасан.

Ота қатор ётган қабрларни кўрсатиб сўзида давом этди:

— Булар бизларнинг аждодларимиз бўладилар. Ҳам-малари чуқур мусулмон бўлишган. Сен ҳам шулардек ислом динига чиндан содиқ бўлишинг керак. Дунёда дини Муҳаммадий (саллаллоҳу алайҳи васаллам)дан ўзга яхши дин йўқдур. Ислом дунё ва охирни назарда тутган диндур. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга умматликни бажо қилмоқ учун ҳаракат қилгил, уламои киромларни ҳурмат қилгил. Оқил ва донишманд кишиларнинг суҳбатида бўлгил. Қўлингдан келса масжид ва мадрасалар бино қилгил. Бойликларингдан масжид ва мадрасага вақф чиқаргил. Бу дунёнинг зоҳир жилвасига алданма, зар деб қувонганинг заҳар бўлиб чиқаду.

Кимсасиз қабристонда отаси айтаётган сўзлар ўсмирнинг очиқ қалбига булоқ сувидек сингиб борарди. Кекса баҳодирнинг улкан ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан бу ўғитлар унинг келгусидаги ҳаёти учун темир қонунга айланишини Темур ботинан ҳис этарди: «Дунё жилвасига алданма! Уламоларни ҳурмат қил! Оқилу донишмандлар суҳбатида бўл! Бинолар бунёд қил».

Ота ўйга чўмган ўглининг алп қоматига ҳавас ва гурур ила тикилди.

— Ўн олти баҳорингни ўтказиб турсанг ҳам қадди-қоматинг йигирма ёшдаги йигитлардан ҳам кўркамроқ кўринади. Кўкрагининг кенглиги, биллақларинг йўғон ва кучлилиги аймоғимизнинг пойдеворлигидан намуна. Энди сен уйланишинг керак.

Отанинг сўнги гапи Темурни ҳайратга солди. Уйланишга не ҳожат?

— Хотинларга раббатим йўқ, ота. Таҳсили илм, чавандозлик, қиличбозлик ва найзага шавқ қила-мен.

Амир Тарағай чеҳрасида қувонч нури балқиди. Қиличга меҳр баридан устун!

Темур мударрислар ўйлаганидек олим эмас, балки баҳодир бўлиб, кўлида қилич ушлаб ўзига йўл очиш ниятини эшитганда эса ўзини чинакам бахти-ёр ҳис этди. Башоратгўй дўсти шайх Шамсуддин каромати энди рўй-рост амалга ошмоқда. Темур алло-ма эмас, жаҳонгир бўлади.

Амир Тарағай унга эндиликда барча мол-мулки-ни, қўрғончаю бутун ерлари, чорваларини бериши-ни айтди. Кейин, бир неча кундан сўнг, уни мас-жидга олиб келиб, барча жамоа олдида ўз ниятини ошкор қилди.

— Мен Амир Тарағай... — деди у ўз аждодларини бирма-бир санаб, — шуни маълум қиламанки, ўғлим Темур балоғат ёшига етди, унга энди барча мол-мул-кимни топширгайман. Аҳли жамоага ва бутун халққа айтаманки, ўғлим Темур чиндан ҳам ажойиб йигит...

Уни барча қутлади. Ёшлар эса унда ўз етакчиларини кўришди.

— Темур! Керак бўлганда шуни билки, қиличларимиз дастаси сенинг қўлингдатур.

Амир Тарағай ўғли ҳаётдаги биринчи қадамини ўзига маънавий устозларни танлашдан бошлади. У тойбодлик шайх Зайниддин Абубакр Тойбодийга қўл берди.

— Умримнинг охиригача пирим бўлинг, — деди у тарки дунё қилган шайхга, — тахтда бўламанми ё зиндонда, бошимга нима тушса ҳам доимо марҳаматингизни мендан дариф тутманг.

— Адолатли бўл, — деди шайх унга жавобан, — зотан фақат адолатгина улуғ мақсадга етаклайди. Адо-

лат йўлидан тоймай борган ҳар бир киши пайғамбар ноиби ҳам бўлиши мумкин.

Шайх Зайниддин алоҳида илтифот белгиси сифатида ўз белбоғини унга боғлаб, бошидаги тоқиясини ҳам кийгазди. Кейин қўлидаги узугини унга тўхфа қилди. Бу узукда «Рости русти», яъни «Ҳақиқат адолатда» деган сўзлар ўйилган эди.

Орадан анча йиллар ўтгач, ана шу узукдаги сўзларга Темур номи ва уч доира қўшилади. Бу муҳр ўйилган нишонлар олдида донгдор ва қудратли ҳукмдорлар ҳам бўйин эгишини ўшанда ким ҳам билган дейсиз?

Темур катта ишга бел боғлаб, Мовароуннаҳрда обрў-эътибор қозонган шайх Мир Саид Кулолнинг оқ фотиҳасини олишга қарор қилди.

У бир неча кўйни ҳайдаб, ҳазрат истиқомат қилиб турган манзил сари йўл олди.

Қоронғи туша бошлаганда бирдан жала қуйди. Темур ёмғирдан ўзини панага олиш учун қўйларни ўз ҳолига ташлаб қишлоққа чопди.

Эрталаб қуёш чарақлаганда, у хижолат чекиб, шайх яшайдиган мазор томон йўл олди. Қайси кўз билан кўрсинки, кеча ташлаб кетган йигирма қўйнинг бари мазор атрофида ўглаб юрибди.

— Ё ҳазрат! Қудратингга қойилман!

Темур Мир Саид Кулол ҳужрасида бир неча кишини кўрди.

— Муҳаммад Тарағай ўғли билан танишинглар, — деди пир ва Темурга ёнидан жой кўрсатди. Мир Саид Кулол етмишлардан ошган, узун оқ соқоли ўзига ярашган, кўзлари чақнаб турган жозибадор мўйсафид эди. У қандайдир масала устида яқин муридлари билан мажлис қилмоқда эди.

— Эшитишимча, сен Қуръони Каримни тамом ёд билар эмишсан. Ва яна донғи чиққан араб ажам шоирлари шеърларини ўқирмишсан.

— Ҳа, тақсир, — бош ирғади Темур хижолатомуз. Мир Саид Кулол қўлига ҳарир Самарқанд қоғозини олиб, бир шеърни ўқий бошлади:

*Қаро кўзларни ишқи то абад чиқмас бу кўнглимдан,
Бўлунмас ўзга тадбири, қазои осмондур бу ...*

Етти байтча давом этган ғазални эшитгандан сўнг Темур беихтиёр кўнглини ром этган бу ғазални ёддан айтиб юборганини ҳам сезмай қолди.

Мажлис аҳли тамом сукутга кетди. Шайх Мир Саид Кулол қўлини Темурнинг бошига қўйган ҳолда юзига диққат ила тикилди.

— Мен бу йигитнинг пешонасида улуғворлик кўраман. Бу йигит шундай мақомга етгайки, бундан илгари ҳеч кишига муяссар бўлмаган бўлгай. Мен каби кекса одамга бу йигит шон-шухрати ва доврўғини кўришлик имкони бўлмаса ҳам аҳли мажлисдан тирик қолғонлари Темур номлик йигитнинг оламгирлигини кўрган ва эшитганлар бўлгай.

Мир Саид Кулол шундай дея токчадан етти кулчани олиб Темурга узатди.

— Кешга борганинга уларнинг ҳар биридан бир оз еб, қолганини сақлаб қўйгил. Келажакда дунёнинг етти иқлими сеники бўлгай. Омин Аллоҳу Акбар!

Ҳамма фотиҳага қўл кўтарди. Темур ниҳоятда ҳаяжонланиб кетди.

— У Соҳибқирон, — деди бир йигит жиддий оҳангда.

— Тўғри айтдинг, Баҳоуддин, — деди Мир Саид Кулол, — бу йигитнинг тақдирига огоҳ бўлишни сенга топширғайман, бўтам.

Баҳоуддин Темурга хайрихоҳ нигоҳ ташлаб бош ирғади. Бўлғуси нақшбандийлар тариқати асосчиси

Баҳоуддин Нақшбандийнинг юзлари нурли эди. Темур унинг боши узра ҳам шундай нурни кўра олди.

. Қандайдир сеҳрли куч уни жойига михлаб қўйди.

— Темур, — деди Баҳоуддин табассум ичра, — етти кулча — бу етти иқлим, унинг устидаги талқонлар униб-ўсадиган авлод, майизлар эса давлат ва тожу тахт белгиси. Пирим Мир Саид Кулол башорати шул.

Шайх Кулолнинг бундай ажойиб башоратидан бениҳоя руҳланган Темур энди Туркистонга йўл олди. Ўша ерда дафн этилган машҳур авлиё ҳазрат Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилди.

Хожа Аҳмад Яссавий муридлари яшайдиган сагана харобалигидан кўнгли бузилди. Наҳот шунча қашшоқ бўлсалар! Мутавалли унинг назрини мамнуният билан қабул қилди. Темур тиз чўкканча нола қилди:

— Зим-зиё тунни чароғон, чўлни бўстон этишга кодир ҳазрат! Мушқулимни осон қилгин!

Ҳамма баробар фотиҳа қилгач, Темур атрофида турган қаландарларга қарата хитоб қилди:

— Ишим ўнгидан келиб, давлат қуши бошимга кўнса, сизларга бутун умрларингизга етиб ортувчи вақф инъом этурмен!

— Иншоолло, иншоолло! — бараварига хитоб айлади қаландарлар.

— Фаришта омин десин. Омин Аллоҳу Акбар!

— Аллоҳу Акбар! — фотиҳа тортди барча. Темур атрофида турган қаландарлар ва дарвешлар унинг кўзлаган буюк мақсадини амалга оширишда содиқ иттифоқчилар бўлиши мумкинлигини ўйлади.

Шу ерда муқим ҳаёт кечирувчи қаландарлар ва жойдан жойга кўчиб юрувчи дарвешлар Яссавий тариқатига бирлашган катта куч эди. Дарвешлар учун барча шаҳар, қалъа дарвозалари, исталган хонадон эшиклари очиқ. Демак, улар ажойиб даракчи, ай-

ғоқчи, ташвиқотчи ва омманинг кайфияти ҳамда рухнини ташкилотчиси бўладилар.

— Қасамёд қилиб айтаманки, — деди Темур қўлини баланд кўтариб, — агар дуоларингиз қабул бўлиб мартабам ошса, жангу жадалларда нимаики қўлга киритсам, сизлар бебаҳра қолмайсизлар. Мен саидлар, уламолар ва шайхлардан ҳеч қачон марҳаматимни дариф тутмаймен.

— О, Темур! — ҳайқирди дарвешлар...

— О, Темур! — хитоб айлашди қаландарлар.

— Агар Аллоҳ таоло инояти билан ғанимлар билан жангда ғолиб чиқсам, биринчи ўлжам ҳисобидан катта қаландархона қурдириб берамен.

— Иншоолло, иншоолло!

Қаландарлар зикр бошлашди.

ЎЛИМ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Мадрасадаги машғулотлардан сўнг пешин намази ўқилгач, одат бўйича Темур яйловга йўл олди. Манзилга етгач, у устози Самир Тархон номаълум кишилар билан суҳбатлашиб ўтирганини кўрди. Маълум бўлишича, улар чўпонлар бўлиб, Самир Тархондан ёрдам сўраб келишган экан. Самарқанднинг шимол томонида яшовчи қорахитой тоифаси уларнинг чорва моллари ўтлайдиган жойга бостириб келиб, олти минг қўйни ҳайдаб кетишибди. Қаршилиқ кўрсатган уч чўпонни ўлдиришибди. Жабрдийдалар қорахитойлардан ўч олиш ва молларини қайтариш учун икки юз навкар ёллашибди. Уларга бошлиқ бўлишни Самир Тархондан илтимос қилишибди. Жасур ва тажрибали Самир Тархон кўпинча савдо карвонларини қўриқловчи соқчиларга бош бўлганини ва кўплаб қароқчиларнинг додини берганини улар билишар экан.

— Нима дейсан, Темур? — сўради устоз шогир-
дига синовчан тикилиб. — Машқдан амалий ишта
ўтиш фурсати етмадими, а?

Темурнинг юраги уриб кетди.

— Қорахитойлар қанча?

— Йигирма мингга боради, — деди чўпонлардан
бири.

— Йигирма мингга қарши икки юз отлиқ?

— Йўқ, — деди шўх оҳангда Темур, — икки юз
икки.

Самир Тархон чехрасида ҳайрат акс этди.

— Йўл бошланглар, — деди у чўпонларга ва Те-
мурга юзланди.

— Кетдик, амирзодам!

Улар икки юз навкарлар тўпланган жойга оқшом
етиб боришди.

Самир Тархон шарафига қўйлар сўйилиб, дош-
қозонлар осилди. Эртанги сафар олдидан навкарлар
куч йиғишди. Тўйимли овқатлардан сўнг устоз ва шо-
гирд алламаҳалгача гаплашиб ётишди.

Саҳар чоғида кичик қўшин йўлга тушди. Самар-
қанддан йигирма тош нарида жойлашган ўн бир
қабиллага мансуб қорахитойлар манзилгоҳига етиш-
ганда қуёш тиккага кўтарилган эди.

Самир Тархон қабилла оқсоқолларини ҳузурига
чақиртирди. Улар келгач, у воқеани баён қилиб, ўғри-
лар кимлар эканлигини сўради.

Оқсоқоллар ўзларини гўлликка солишди. Самир
Тархон важоҳат билан уларга юзланди.

— Мен сизларга бир карра сураи фотиҳани ўқиб
тугатгунимча фурсат бераман. Агар шу фурсатда ўғри-
ларингизнинг исми шарифи билан жойларини айт-
масангиз, ҳаммангизни қиличдан ўтказаман.

Оқсоқоллар ичидан қизил юзли узун соқол чол
қаҳқаҳа уриб деди:

— Сабр қил, ҳовлиқма. Қачон соқолинг бизни-
кига етади, шундагина бундай лоф урасан.

Самир Тархон ишораси билан икки навкар уни қўлтиғидан ушлаб ўтов ташқарисига судрашди. Бошқа оқсоқоллар ҳам унга эргашишди.

Самир Тархон қиличини қинидан чиқарди.

— Мен бир марта гапираман. Кейин эса қиличим гапиради.

Бу вақт атрофдан етиб келган қорахитойлар уларга ҳужум қилишди. Темур икки қўлига икки қилични олиб қаршисига келган тўрт йигитга ташланди. У қўшқилични шундай усталик ва чаққонлик билан ишлатдики, моҳир тикувчилар ҳам ўз игнасини бундай ишлата олмас эди.

— Офарин, амирзодам!

Самир Тархон навбатдаги рақибини чошиб ташлаб, Темурга завқ ила яқинлашди.

Оқсоқоллар омонлик тилаб, туркий тилда таслим бўлганликларини айтгач, Самир Тархонга иқроп бўлишди:

— Ўғрилар Оқ Марбурж қабиласидан. Бир тош нарида, оқ ўтовларда туришади.

Қабила бошлиғи ўтовида улар уни икки ўғли билан ўтирганини кўришди.

Самир Тархон ва Темур одоб ила салом беришди. Олтмишлардан ошган қабила бошлиғи алиқ олиб, уларга кўрпачадан жой кўрсатди. Дуога қўл очди.

— Мабодо сен Самир Тархон эмасму? — деди туркча. Тасдиқ ишорасини олгач, ўғилларига имо қилди.

Тезда дастурхон ёзилиб, нонлар ушатишди. Косаларга қимизлар қуйилди.

— Довруғинг бизга ҳам етиб келган, баҳодир. Жасурлигинг ва одамгарчилигинг хусусида кўп эшитганмиз.

Қабила бошлиғи воқеани эшитгач, афсус ила бош чайқади.

— Талончиларни бизлар ўрдугоҳимиздан қувиб юборганмиз, Тархон. Қўйларингизни қайтариб, чўпонлар хунини шариат бўйича тўлаймиз.

У Темурга ҳавас ила тикилиб қолди.

— Зап ўғлинг бор экан, баҳодир. Унинг юзида мардлик ва жаҳонгирлик ўтини кўряпман.

Сўнг яна нигоҳини Самирга қаратди.

— Бир саволимга жавоб бер, баҳодир. Қабиламда беш минг қуроллик одамларимни била туриб, қандай журъат этдинг бу ерга келишга? Фикримча, шу ўғлонинг борлиги ва далдаси бўлса керак?

— Ҳа, — деди Самир Тархон гапни чўзмай. Қабила бошлиғи дастурхонга фотиҳа ўқиди.

— Жасоратинглар таҳсинга лойиқ. Шариат бўйича ҳар одам учун юз туя хун тўланмоғи лозим. Шунга кўра уч чўпон хунини оласизлар.

Самир Тархон ўша куни юз навкарни моллар билан олдинга жўнатди. Ўзи эса Темур ва қолган навкарлар билан эҳтиёт чораларини кўрди.

— Баъзан қилич ўрнига мураса-ю мадора ва яхши муомала-одоб ила мақсадга эришса бўлади, амирзодам.

У Темурдаги ҳолатни зийраклик билан пайқади. Темур умрида биринчи тўкилган одам қонини кўрди. Илк бор ўзи ҳам жанг қилиб, тўрт рақибини барта-раф қилди. Ўлим олдида довдираб қолмади. Унга дадил пешвоз чиқди.

Самир Тархон эндиликда Темурнинг чин маънода Соҳибқирон бўлишига ишона бошлади.

БИРИНЧИ ҒАЛАБА

Бўладиган бола бошидан маълум. Такина бегим ҳар гал қўрғончада тўпланиб ҳарбий машқлар бошланганда ана шу нақлни эсларди. Ўғлининг тенгқур дўстлари, мактабдош ўртоқлари, шу қўрғончада

яшовчи баҳодирларнинг фарзандлари Темурга етакчи сифатида қарашлари ва кўрсатаётган эҳтиромларидан боши кўкка етарди. Она кўпинча шайх кароматини эслаб, ўғлининг порлоқ келажагидан мамнун бўлар, баъзида эса кўнглига гулгула тушарди. Илойим ўзи асрасин! Қуруқ тухмат, ўт-сув балосидан, фалокатдан!

Эри Амир Тарағай бўлса кексайиб қолганига қарамай, ёнидаги баҳодирлари билан ёшларнинг «уруш-уруш» ўйинларида завқ-шавқ ила қатнашади. Бу кекса жангчилар ўз фарзандларига чавандозлик, қиличбозлик, ўқ отиш, душманни чалғитиш, пистирма кўйиш илмини сабот билан ўргатишар, машқлар бобида уларга ўз маҳоратларини кўрсатишар эди.

Темур фавқулодда қобилияти билан уларни ҳайратга соларди. Аммо талабчан Амир Тарағай ҳарбий илмда ўғли ва унинг бўлғуси сафдошлари ҳали гўр эканлигини биларди.

Келажақда кутилмаган тасодифлар, оғир синовлар кўп. Гарчанд у кароматга ишонса-да, уни амалга ошириш учун зўр меҳнат, машқ, қийин сабоқлар зарурлигини англади. Ёшлар эса кекса баҳодирлар ўғитларини ёшликка хос гурур-виқор билан тинглашар ва ўзларича баҳсли мунозаралар бошлашар эди.

Уларга ҳомий керак! Амир Тарағай шундай фикрга келди. У Темур ва унинг дўстлари ўзларича мустақил иш тутиб қанотлари қайрилиб қолишидан хавотирда эди.

Бир куни у Темурни амир Қозоғон ҳузурига олиб келди. Самарқанд ҳукмдори баобрў Барлос бегининг ўғлини ёқтириб қолди ва уни ўз хизматига олиш истагини билдирди. Амир Тарағайга у келгусида Темурни ўзига куёв қилиб олиш ниятини ҳам яширмай уни ғоят хурсанд қилди.

Кексайиб қолган Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғонхоннинг суюкли набираси Камолой — Ўлжой билан Темур ов маҳалида танишганди. Унинг акаси Хусайн Темурни овга таклиф қилиш баҳонасида ўз тарафига оғдириб олиш ниятида эди.

Ўлжой Темурни фақат шаҳло кўзлари, тимқора сочлари — умуман, хусн-малоҳати билангина эмас, балки дадиллиги, ўз қадр-қимматини тушуниши ва номуси учун курашга қодирлиги билан мафтун қилди.

Йигит унинг сиймосида гўзал ёрдан ташқари садоқатли дўст, бахтда ҳам, кулфатда ҳам ҳамиша бирга бўла оладиган сафдошини кўрган эди.

— Синглимнинг қалини учун Балх шаҳрини сўрайман, — деди Хусайн совчиларга.

Балх мустақил шаҳар бўлиб, Қозоғонхонга бўйсунмас эди. Уни ҳужум билан олиш зарур. Темур рози бўлди.

Тез орада Шаҳрисабз атрофида овоза тарқалди. Қандайдир савдогар ҳажга бориш учун талабгорларни тўплаётган эмиш.

Зиёратчилар сафида кексаларга қараганда ёшлар кўпроқ эди. Барчаси яхши қуроолланган. Ҳажга бориш йўлида хавф-хатар кўп. Шунинг учун қуроолли зиёратчиларга ҳеч ким ажабланмади. Карвондан анча олдин йўлга тушган қаландарлар зиёрат ҳақида овоза қилиб боришар эди.

Кешдан анча узоқлашган карвон биринчи манзилда бироз камайиб қолди. Заиф, ёмон қуроолланганлар, кексаларни карвон шайхи сафдан чиқарди.

— Йўл узоқ, толиқиб қоласизлар, — деди шайх.

Йўл-йўлакай карвонга ёшлар қўшилиб борди. Иккинчи манзилда шайх зиёратчиларни бир сафга тизди. Ўнбоши ва юзбошилар тайинланиб, туялардаги юклар очилди. Дон-дунлар солинган қоплардан қиличлар ва ўқ-ёйлар олинди. Энди карвон зиёрат-

чилар тўдасидан бус-бутун лашкарга, шайх эса саркардага айланди.

— Биз ҳажга эмас, балки Балхни олишга кетаяпмиз. Эшитинг. Шаҳарга бориш билан дарҳол бозор эгаллансин. Ҳамма жангга шай бўлсин.

Бу вақтда Балхга кирган қаландарлар зикр тушиб, яқинлашиб келаётган зиёратчиларни мадҳ этишарди.

— Ислом қиличлари келаяпти, ғозийлар келаяпти! Енгилмас лашкар келаяпти!

Балхликлар кулиб, қаландарларга садақа беришди. Қандай лашкар бўларди, қаланғи-қасанғи зиёратчилар!

Карвон шиддат ила дарвозадан ичкарига кирганда барча ҳайратдан ёқа ушлади. Мўмин-қобил зиёратчилар ўрнига бошдан-оёқ қуролланган важоҳатли навкарлар пайдо бўлган эди.

Карвонсарой ҳеч қандай қаршиликсиз эгалланди. Бозор атрофини икки ҳалқа навкар қуршади.

— Аҳли жамоа!

Балхликлар саркарданинг янгроқ овозини эшитишди.

— Буюк амир Қозоғонхон амрини эшитиш учун ҳузуримга оқсоқолларни чорланг!

Бозордаги одамлар нафаслари ичларига тушиб, ҳайкалдек қотган. Ҳеч ким ўрнидан жилмаганини кўрган саркарда сўзида давом этди:

— Оқсоқоллар йўқми? Бўлмаса шаҳарни эгаси йўқ деб ҳисоблаб, баҳодирларимга буюрамен.

— О, амир!

Оломон ўртасидан бир неча киши олдинга чиқиб бош эгишди.

— Мен, — деди Темур уларга қарата, — Тарағай ўғли Темур, сизларга шуни маълум қилгайменки, эндиликда Балх менинг қўлим ва ҳукмим остида. Мовароуннаҳрнинг чинакам ҳукмдори буюк амир Қозоғон-

хон шаҳрингизни итоатга келтириб, дарвозаларингизга муҳрини босишни менга буюрдилар. Эндиликда буюк амирнинг набираси ноибингиз бўлади.

Ўлжой бўлғуси эридан кўз узмай маҳлиё боқарди. Тақдир унга шундай баҳодир ва саховатли эрни туҳфа қилмоқда. У акаси Ҳусайнга сира ўхшамайди.

— Ҳусайн! Мана сизга қалиним — Балх!

Темур шундай дея бўлғуси хотини Ўлжойга нигоҳ ташлади.

— Сизга андек насиҳатим бор, Ҳусайн, одамларимизга адолатли бўлинг, ёмон одатингизни ташланг.

Ҳусайн хўмрайди. Очкўз ва хасислиги билан бутун Мовароуннаҳрда танилгани ва Темур худди шуни назарда тутганини яхши фаҳмлади.

— Агар одамларга қоқ суякларни ташлайверсангиз, улар қопағон итдек сизни ғажиб ташлашлари мумкин.

— Жуда тўғри гап, ака, — хандон ташлаб кулди Ўлжой. У эркакча либосда ҳам ғоят хушбичим ва гўзал эди. Ҳусайн беихтиёр бу икки ёшга, узукка мос ёқутдек бир-бирига мос бўлажак эр-хотинга маҳлиё қараб қолди.

— Дарвешлар! — деди бахтиёр Темур, — мен ваъдамга мувофиқ ўлжамни сизларга туҳфа қилурмен.

— О, Темур! — бахтиёр ҳайқиришди дарвешлар.

— Зафар сенга доим ёр бўлсин!

Шоҳрисабз масжидларига ҳам бой улуш ажратилди.

Нақшбандийлар тариқати бутун ўлкага Темур ғалабаси ва мурувватини мадҳ этиб, унинг тарафдорлари сафини кенгайтира бошлашди.

Эрталаб Темур ўзининг хос навкарлари билан орқага қайтди. Ҳусайн эса Балхда қолди.

Темур 22 ёшда эришган бу ғалабаси шодлигини онаси Такина бегимнинг вафоти қайғуга алмаштирди.

Она ўғли ва унинг камолотидан хурсанд ҳолда оламдан кўз юмди. Лекин бир нарса унинг кўнглини овутди. Темур волидасининг рози-ризолигини олишга муяссар бўлди.

ЧЎЛДА БЎЛГАН ОЛИШУВ

Куз кунларининг бирида Темур бир неча навқарлари билан овга чиқди. Ўша жойда яшовчи қабила йигитлари ҳам шундай мақсадда тўпланишган экан. Уларнинг вазоҳати яхшиликдан дарак бермас эди.

— Бу ер бизнинг ерларимиздир, ҳар ким руҳсатимизсиз ов қилса жарима тўлайди. Бўлмаса, ўлдирилади.

Темур босиқлик билан уларга жавоб қилди:

— Ундоғ бўлса қилган шикорларимизни сизларга ташлаб кетайлик, шу билан сизлар биздан рози бўлсангизлар.

— Шикорингга муҳтож эмасмиз, аммо еримиздан фойдаланганинг учун минг тилло жарима бераман. Бўлмаса, қўл-оёқларингизни боғлаб, қабиламизга олиб кетамиз.

Темур атрофидаги етти навқари, ўз мадрасадош дўстлари Азизиддин, Жоқу, Иқу, Рустам ва Озодларга унсиз «отларга мининглар» ишорасини қилди. Бир неча ўқни оғзига тишлаган ҳолда ўзини отга олди. Етти ҳамроҳи ўзи каби тез отга мина олмаслигини, рақиблар уларнинг отларни минишларига йўл қўймасликка урина бошлаганини кўрди. Шиддат ила ўқ отди. У рақиб танасига михланиб, ерга фарёд билан йиқилди. Иккинчи ўқ эса яна бирининг бўғзига қадалди. Темур устози Самир Тархон ўгитларини эсда тутиб, кўз очиб юмгунча душманга фурсат бермай кетма-кет ўқ уза бошлади. Уч душман ерга қулади. Яна бири отига осилиб қолди. Темур шитоб ила унинг

белидаги қиличини суғуриб олди. Душманлари билан икки қулда қилич билан жангга киришди. Унинг ҳамроҳлари душманлар диққати Темурга қараганидан фойдаланиб, отларига минган ҳолда камонлардан ўқ уза бошладилар. Тизгинни тишлаб олганча ўнг-сўлга идора қилишга ўнғайлик яратиб олган Темур қиличларни шундай урар эдики, бошқаларнинг қилич чопиши болалар ўйинига ўхшар эди. Унинг қиличи душман қиличига зарби билан тегиб улгурмасданоқ душманни ерга йиқитар, унинг ўрнидан туришга ҳоли қолмас эди.

Темур бу жангда ўз қудратини тўла ҳис қилди. У тушундики, унинг қўшқилич уриш маҳорати Аллоҳнинг унга аталган инъомидир. Эллик кишига ҳамла қилишдан қўрқмаганлиги, кўра-била туриб ўлим истиқболига пешвоз чиққанида бир ғаройиб сир бор.

Душман даҳшатга тушиб майдонни тарк эта бошлади. Темур бир ўзи қиличларини ишлатиб, душман билан олишди, ҳамроҳлари эса уларни ўққа тутиб, сардорларига кўмак беришди.

Бу жанг Темур онгида инқилоб ясади. У Соҳибқирон, Аллоҳ унга етти иқлим ҳукмронлигини ато этган, эндиликда у шунга яраша ғайратни ошириш тадбирларини кучайтириши лозим. У энди оддий қўшин қўмондони эмас, балки бутун Мовароуннаҳр ҳукмронлигини қўлга киритиши лозим.

Ўша куни у фарзанд кўрди. Буни ҳам у Тангри иноятига йўйди ва ўғлига Муҳаммад Жаҳонгир исмини қўйди.

УЧ ЮЗ БИРИНЧИ НАВКАР

Чопар келтирган хабарни у диққат билан ўқиди.

— Шунини мамнуният билан хабар қиламанки, — деб ёзибди амир Ҳусайн. — Ҳирот аҳолиси бизни

шоду хурсандлик билан кутиб олди. Тупроққа бош кўйиб биздан узр сўрашдики, аларнинг гуноҳларидан ўтиб, марҳаматимиз дарвозасини кенг очиб юборлик. Буюк бобомизга кўш-кўш туяларда сонғасаломлар қатори Сиз, азиз дўстимизга ҳам муносиб туҳфа — ҳазрат Довуд ясаттирган пулат совутни юбораяпмиз. Бутун аҳли Ҳирот Сизни ана шу совутда кўрмоқни қандай исташини билсангиз эди! Ҳамма гап шундаки, йўлимизда бир ғаним ғов бўлдики, уни даф этишга ёрдамингиз даркор...

Номани келтирган дарвеш тасбеҳ ўгирганча сукут сақлаб турди.

— Ўзи не гап? — сўради Темур.

У қайноғаси Балхда кўтарилган исён натижасида шаҳардан қочиб, ён-атрофдан кўнгиллилар тўплаб, Ҳирот сари от солганини биларди.

— Ҳусайннинг хасислиги ва беш бармоғини оғзига тиқиши бошига етди, — деди дарвеш истеҳзо билан. — Сизга пирим ростини айтишни буюрганлар. Воқеа асли шундай.

Ҳусайн Ҳиротга келиб, ўзига бўйсунити талаб қилганида унинг ҳокими амир Бакир қаршилиқ кўрсатди. Шаҳар қарвонсаройида жойлашган Ҳусайн қамалда қолади. Ўрдада турган ҳоким агар Ҳусайн тез орада Ҳиротдан қорасини ўчирмаса, уни дарвоза устунига осиб ўлдиражагини айтган.

— Агар сиз тезликда мададга бормасангиз, Ҳусайннинг ҳолига маймунлар йиғлайди, амирзодам.

Кейинги сўзни дарвеш алоҳида меҳр билан айтди. Ҳа, дарвешлар уни ҳар куйда мақташмоқда, унинг байроғига юзлаб ёшларни чорлашмоқда.

Темур сафар ҳозирлигини кўра бошлади. Биргина Шаҳрисабздан эмас, балки Самарқанд, Бухоро ва Тошкентдан ҳам келган кўнгиллилар сони 300 га

етди. Уч юз биринчи навкар эркакча либосда тула қуролланган Ўлжой бўлди.

Дарвешлар ҳарбий даракчи — синчи вазифасини бу гал ҳам аъло даражада ало этишди. Амударёдан қандай ўтиш ҳақида бош қотирган саркардага яқин атрофдаги қишлоқни кўрсатишди. Бир неча соат ичида каттагина обод қишлоқ ўрнида вайрона қолди, холос. Уйларнинг бари ёғочлари, қамишлари соллар ясашга кетди. Одамларнинг дол-войи, бошпанасиз қолганлар фарёдига бир Ўлжойгина эътибор берди, холос.

— Уруш қурбонсиз ва кўз ёшларисиз бўлмайди, маликам, — деди Темур хотинининг намланган кўзларига қараб, — ҳали олдинда қанча қон, бошлар кетиши мумкин...

Темур лашкари Ҳиротга шитоб ила яқинлашди. Бу вақтда Ҳусайн айғоқчиларидан мадад келаётганини эшитиб, руҳланган ҳолда Ўрдага тўсатдан ҳужум бошлаган эди. Амир Бакир тарафдорлари эндигина қарши ҳужумга ўтишганда Темур навкарлари келганини эшитишди. Кучлар тенг эмаслигини пайқаб таслим бўлишдан бошқа чоралари қолмайди.

— Азиз оғам, муҳтарам дўстим, хуш келибсиз, — леди ғолиб Ҳусайн тантанавор қиёфада қариндошини қаршилаб. — Сизни кутавериб, кўзим тўрт бўлгач, таваккалнинг боши кал, дея душманга ташланиб, уни маҳв этдим. Эндиликда Ҳирот аҳли мендан ўзга ҳукмдорга зор эмас.

Темур Ҳусайн бу билан нима демоқчи эканлигини тушунди. Мунофиқларча кулиб турган қайноғасига чурқ этмай бошини қуйи солди.

— Сиз бешикда ҳам ёлғончи бўлгансиз! — алам ила қичқирди кимдир. — Момоннинг ўнг кўкрагини эма туриб, чап кўкрагига ҳам човут солгансиз.

Ҳусайн сесканиб, бундай дадил айбловни қўйган навкарга ажабланиб қаради. Навкар либосидаги синг-лисига ҳайрат ичра боқди.

Ўлжой отига сакраб миниб дарвоза томон йўл олди. Темур бой ўлжа ваъда қилиб, энди қуруқ қолган кўнгилли лашкари олдида хижолат бўлиб, Ҳиротдан яширинча чиқиб кетишга мажбур бўлди. Гўё Ўлжойга эргашгандек бўлиб отига қамчи урди.

Уч юз навкардан атиги уч киши Ҳиротдан орқага қайтмоқда эди. Темурдан бир қадам ҳам нари силжимай изма-из юрувчи болаликдаги дўсти Азизиддин эр-хотин орқасидан маъюс эргашиб борарди. Дуч келган биринчи овулдаги туркман чўпонлари уларни меҳмондўстлик билан қаршилади. Ўлжой мезбонларга қараша бошлади. Чўпонлар келишган ёш навкарнинг эпчиллик билан сигирни соғишини завқланиб томоша қилишди. Фақат хотин-қиз қўлидан келадиган бу ишни навкар жуда маҳорат ила бажарганидан ажабланимай бўладими?

Темур ва Азизиддин зўр иштаҳа билан Ўлжой сузиб келтирган қўй гўштини туширгач, туркман чол фотиҳага қўл очди. Меҳмон дастурхонга ташлаган кумуш тангаларга қараб бош чайқади.

— Кам бўлса, мана, яна, — деди Темур бир ҳовуч танга тўкиб.

— Уят бўлади, — деди чол тангаларни йиғиб Ўлжойга узатаркан, — меҳмон атойи худо деганлар.

— Кечиринг, ота, — деди Азизиддин қўлларини кўксига қўйиб, — сабоғингиз учун раҳмат.

— Илойим юзга киринг, — дуо қилди Ўлжой. Улар отга мингашар эканлар, чол Азизиддиннинг қулогига ниманидир шипшиди.

— Нима деди у? — деди Темур улар ўтовдан узоқлашгач.

— Эҳтиёт бўларканмиз, аламзада туркманлар биздан ўч олишга аҳд қилишибди.

Темур бу гапга эътибор бермади. Унинг руҳи бардам ва кайфияти кўтарилган. Ҳусайннинг мунофиқлиги уни эркин ҳаракат қилишига йўл очган, у эндиликда ундан қарздор эмас эди.

Мовароуннаҳрга бир неча кунлик йўл қолганда тўсатдан уларни фалокат босди. Вақт пешиндан оғиб, дам олишга тўхташган маҳалда бир тўда чўпонлар устларига ёпирилиб келганча, уларни қуролсизлантириб, қўл-оёқларини боғлашди.

— Қилмиш-қидирмиш, — заҳарханда кулди чўпонлар сардори, ўрта яшар туркман, — Ҳиротга кетаётганда нималар қилганларингизни эслайсизларми? Ана, энди кўрасанлар, қандай аҳволга тушганларингни!

Қўл-оёқлари боғланган Ўлжой билан Темурни паҳса минорага қамаб қўйишди.

— Байрамда уларни қатл қиламиз, — деди сардор, — отларга боғлаб шундай чоптирайликки, бунақа томошани ҳеч ким кўрмаган.

Чўпонлар хахолаб кулишди. Ўлжойнинг бадани сесканиб кетди. Ҳозир ёнида Азизиддин йўқлигини кўриб Темур чуқур хўрсинди.

— Азизиддин қайдакин?

Ўлжойнинг кўзларида умид учқунлади.

— Шояд тирик бўлса. Кимдир олишиб, бақириб-чақиргандай эди.

Ташқарида шамол ғувуллар, аҳён-аҳёнда соқчининг йўтали эшитиларди.

Темур рўй берган воқеани сира тушунмас, бари кўрқинч тушдек туюларди. Наҳот шундоқ ўлиб кетарми? Орзу-умидлари, буюк мақсад-чи?

Зим-зиё тун чўқди. Бундай зулмат фақат туркман чўлидагина бўлади. Зах ерда чалқанча ётган Темур-

нинг кўнгли ҳам қоронғи. У биринчи марта ўлим шарпасини сезиб вужуди сесканди. Мудҳиш ўлим кутмоқда. Қўл-оёқларини асов отларга боғлаб, ҳар томонга чоштиришади. Этлари парча-парча бўлади. Лаънати сардор айтгандек, минг бир бўлакка бўлишади.

Беихтиёр инграб юборди. Ўлжой чўчиб ёнбошга ағдарилди.

— Сизга нима бўлди? Тинчланинг, бегим.

Темурнинг кўзи бурчакда ялтиллаб кетган нарсага тушди. Илон? Минг лаънат! На қўли, на оёғини қимирлата олади. Бирдан енгил тортди. Чақса чақа қолсин. Тинчгина ўлади. Отга бойланиб ўлгандан минг бор афзал бу. Бирдан эшик гурсиллаб ағанади.

— Амирзодам! Ўлжой!

— Азизиддин!

Қоронғида ханжар ялтиллади. Қўл-оёқлари бўшаган бандилар ташқарида соқчининг мурдасини кўришди.

— Тезроқ отларга мининглар!

Қаёқдандир келиб қолган Азизиддин ва отлар ўлимни бўйниларига олган эр-хотинга мўъжизадек туюлди. Тун қоронғилигида от чоштириб кетаётган уч чавандоз ортидан ҳеч ким қувмади. Хуросондан чиқиб Мовароуннаҳр чегарасига етишганда улар қанчалик чарчашганларини сезишди.

— Азизиддин, — деди отдан тушиб Темур, — мен бу хизматингни ўла-ўлгунимча унутмаймен.

Кейин дўстининг пешонасидаги ғурра, елкасидаги қотган қонни кўриб ўзини унинг қучоғига отди. Ўлжой ҳам хўрлиги келиб, уларнинг елкалари узра бош қўйиб, тўйиб-тўйиб йиғлади.

— Бўлди энди, бўлди, — дерди Азизиддин уларни қучоқлаб.

Темур ёшли кўзларини унга тикиб яна такрорлади:

— Бу яхшилигингни қисматгача сира унутмай-мен.

Орадан йиллар ўтади. Қудратли жаҳонгир бўлиб танилган Темур олдида барча тиз чўкканда, подшолар ҳам эмаклаб этагини ўпганда Азизиддин тик туради. Барча жаҳонгир қазабидан титраганда ҳам биргина у Темурга тик қарайди.

Темур мактабдош дўстидан ҳеч нарсани аямайди. Аммо Азизиддин на бойликка, на мартабага учали. Камтар инсонлигича қолади. Чунки Азизиддин олдий халқ вакили эди. Шунинг учун ҳам халқ унга қайишар, унга дардини очар эди.

Мана ҳозир, халоскор сифатида у миннатдор кўзлардаги ёшларни кўриб, ўзини бахтиёр ва жуда енгил сезди. Ҳеч қачон у бундай туйғуни ҳис қилмаган эди.

ҚИЛИЧ ВА ТУЗ

Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғон набираси Ўлжойнинг бошдан кўрган-кечирганларини тинлаб ўйга чўмди. Ўлжой акаси Ҳусайннинг мунофиқ, олчоқлигини, эри Темурнинг мардлиги ва саховатини ҳикоя қилган сари амирнинг фикри қатъийлашиб борарди. Мана, у тахтга ўтиргандан бери 15 йил ўтибди. Ўғли Абдуллоҳ қулай пайт келишини пойлаб юрибди. Набираси Ҳусайн эса очиқдан-очиқ унинг ўлимини сабрсизлик билан кутмоқда. Амир Қозоғоннинг кўҳна Самарқанддаги тахти қайнотаси Туғлуқ Темурхон нигоҳини ҳам ўзига қаратмоқда. Туғлуқ Темурхон ўғли Илёсхожага Мовароуннаҳр тахтини мўлжаллагани ҳам сир эмас. Мўғул хони бошчилигидаги жеталар — кўчманчи мўғул қабилаларининг энг кучли уруғи

тез-тез бой ўлкага босқин қилиб туришларидан ҳам хабардор.

Саройда фитналар ҳам бўлиб туради. Гоҳ овда, гоҳ шу Самарқандда лайди ўқлар бехосдан учиб қолади. Бундай шароитда куёви Темурдек садоқатли амир ёнида бўлса айни муддао.

— Темурбек хос навкарларим сардори бўлади, — деди амир Қозоғон сарой аъёнларига, — унинг буйруғи менинг амрим дегани. У энди Темурбек!

Сарой мулозимлари унинг бу сўзларини кекса ҳукмдорнинг навбатдаги инжиқлиги деб қабул қилишди. Аммо Темурбек кўп ўтмай улар қандоқ янглишганини исбот қилди. Дарвешлар, қаландарлардан иборат кенг махфий хизмат тармоғини вужудга келтирган саркарда саройдаги фитналарга ўз вақтида чоралар кўра бошлади. Бир неча марта амир ҳаётига қилинган суиқасднинг олдини олди.

Амир Қозоғон шикорга чиққанида бир гуруҳ қуролли фитначилар унга ёпирилди. Темурбек навкарлари уларни зудлик билан чопиб ташлади.

Сарой фитначилари энди ғоят эҳтиёткорлик билан суиқасд тайёрлашди.

Амирнинг қабул маросимида беш саркарда ичкарига қадам босди. Улар кийими остида совут борлиги Темурбекнинг назаридан қочмади.

— Дастурхонга марҳамат, — деди у саркардаларни ноз-неъматлар тузатилган хонага бошлаб.

Фитначилар тўкин дастурхон олдида ниятларини унутиб, обдан шароб ва лазиз таомларга тўйгач, улар олдида амир Қозоғон пайдо бўлди. Улар гапга оғиз жуфтлар-жуфтламас амир қўл кўтарди.

— Тузимни тотгач, наҳот ҳаётимга қасд қилишга журъат қилсангиз?

— Мусулмончиликда бундай шаккоклик ўлимга мустаҳиқ, — деди Темурбек қиличи дастасини ушлаб.

Фитначилар хижолат бўлиб, саройдан чиқиб кетишди.

Амир Қозоғон Темурбекка мукофот тариқасида Шодмонбек қалъасини инъом қилди. Махсус фармон билан унга Мовароуннаҳрдан ажраб чиққан Хоразм ва гарб вилоятларини бўйсундириш ва уларга ноиблик қилиш ҳуқуқи берилди.

Бу вилоятларни итоатга келтирган Темурбек Самарқандга қайтганида хуфя хизматидаги одамлари амирга қарши фитна тайёрланаётгани ва унга Қозоғоннинг ўғли Абдуллоҳ раҳбар эканлигини хабар қилишди. Дарвешлар Темурга фитначилар мўғул хони Туғлуқ Темурхон билан алоқа боғлашиб, Самарқанд тахтига Абдуллоҳни ўтқазिशга келишганини ҳам маълум қилишди.

Темурбекнинг садоқатидан ғоят эриб кетган амир Қозоғон суюкли набираси Ўлжойнинг севимли эрига вафотидан сўнг бутун Мовароуннаҳрни ваъда қилди ва шул ҳақда васиятнома ёзди.

Аmmo уни амалга оширишнинг ўзи бўлмаслигини у яхши тушунган. Темурбек бунинг учун бир неча йил жангу жадаллар қилишига тўғри келди. Кимларнидир қилич, кимларнидир туз билан сийлаб, ўзига таянч кучлар ҳозирлай бошлади.

Кейинчалик Темурбек амир Қозоғоннинг хизмагида тутган мавқеи ва қудратини ўз «Таржимаи ҳол»ида шундай сатрлар билан ифодалайди:

— У айтарлик даражада қудратли ҳоким эмас эди, унинг қўлидан осонлик билан подшоликни тортиб олишим мумкин эди. Лекин менга қилинган лутфу карамга нисбатан кўрнамаклик қилмоқчи эмасдим.

МУРОСАГА ЯШИРИНГАН ХИЙЛА

Бу гал кўрғончага ўтганида Темурбек отасини ўлим тўшагида кўрди. Амир Тарағай ўглини кўриб кўзлари чақнаб кетди.

— Тангримга шукроналар айтаманки, кароматгўй, жаннатмакон пирим Амир Саид Кулол башорати рўёбга чиқяпти. Тириклигимда бунинг шоҳиди бўлганимдан Парвардигори оламга қайта-қайта шукроналар айтурмен.

Тарағай Темурбекнинг пешонасидан ўлиб, бошини ёстиққа ташлади. Унинг қандай жон таслим қилганини ўғил сезмай қолди. Амир Тарағай чехрасида табассум қотган ҳолда оламдан кўз юмди.

Даракчилар худди шу жойда Темурбекка яна мудҳиш хабар етказишди. Самарқандда янги фитна уюштирилиб, Қозоғонхон қотиллар қўлида шаҳид бўлибди.

Чиндан ҳам Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғонхон Самарқанд атрофида овда юрган маҳали фитначилар томонидан ўлдирилди. Бу фитнага мўғул хони Туғлуқ Темурхон раҳбарлик қилган эди. Унинг беҳисоб кўшини қуюндек Мовароуннаҳрга босқин бошлади. Кўчманчилик билан даштларни кезиб юрувчи, талончилик ва қароқчиликни касб-корга айлантирган «жеталар» Мўғулистон ва Жунғориядан Мовароуннаҳрга бой ўлжа дардида ёпирилиб кела бошлади. Худди Чингизхон давридаги, юз эллик йил муқаддам рўй берган офат Ўрта Осиёда яна такрорланиши турган гап эди. Эндиликда Чингизхон авлодлари бир-бирлари билан уруш қилмоқда эдилар.

Самарқанд тахтини эгаллаган Абдуллоҳ, унинг атрофида изғиб юрган Ҳусайн босқинчиларга қарши уюшган ҳолда чиқа олмадилар. Ҳар бир вилоят

ҳокими ўзига мустақил бўлиб, умумий душманга қарши курашишни хаёлларига ҳам келтиришмади.

Шаҳрисабз ҳокими Ҳожи Барлос Темурбекнинг амакиси эди, у жеталар келаётганини эшитиб, Хуросонга қочди, Темурбек ўз тарафдорлари билан Самарқандда ўрнашиб, қариндошлари — Барлос уруғига мансуб йигитларидан мунтазам қўшин ташкил қилди.

Туғлуқ Темурхон вазиятни чамалаб, Мовароуннаҳрдаги ҳукмдорларга номалар юборди:

«Мен, Туғлуқ Темурхон, хоқон ўғли хоқон, сенга бутун элатинг ва лашкаринг билан менга қўшилишингни буюраман».

Бу номалардаги мудҳиш маънони сон-саноксиз, чигирткадек бостириб келаётган жеталар ваҳшийлиги ҳам тўлдириб турди.

Темурбек қўл берган пири — Шамсуддин Кулолнинг ўғитларини эслади. Душман қўли баланд келса не қилиш даркор, деганда шайх «Бўйсунуш керак, бўйсунуш» жавобини бежиз айтмаган.

Хоқондан иккинчи марта нома келиши Темурбекнинг қарорини тезлаштирди. У эгилган бошни қилич кесмас қабалида иш кўриб, совға-саломлар билан йўлга тушди. Унга дуч келган биринчи лашкарбошилар хоқонга мўлжалланган туҳфаларнинг кўпчилигини тортиб олишди. Муросаю мадора нима эканлигини тушунган Темурбек ғазабини ичига ютиб, қолган-қутган совғаларини кўтариб даҳшатли Туғлуқ Темурхон ҳузурда бош эгди. У бу важоҳатли душман лашкарида заиф томонни кўра билди. Жеталар интизомсиз, озгина ихтилоф чиқса тарқалиб, зарбдор кучни йўқотади. Хоқон ҳузурда у бор билими ва уқувини ишга солиб, унинг ишончини қозонишга ҳамда хоқон саркардалари ўртасига нифоқ солишга уринди.

— Хоқонларнинг хоқони, — таъзим қилди Темурбек, — қутлуғ пойқадамингиз юртимизга етгунча

юртимизда ёнғинлар кўпайиб, қашшоқликка юз тутдик. Сиз ташриф буюрдингизу ёнғинлар алангаси ўчди-қўйди. Миннатдор улусимиздан тортигимизни қабул қилгайсиз.

Туғлуқ Темурхон зотдор тулпорларни кўриб, оғзи очилиб қолди. Дашт султони от қадри-ю нархини яхши биларди.

— Зафар йўлларингизга пойандоз бўлсин бу гиламлар!

Бутун Шарққа донғи кетган туркман, эрон гиламлари қаторасига ёйиб ташланди. Саҳройи хоқон ва унинг мулозимлари ром бўлганча дам Темурбекка, дам совғаларга қараб қолишди.

— Надоматлар бўлсинким, — давом этди Темурбек фурсатни ғанимат билиб, — туҳфаларимизнинг кўпини саркардаларингиз тортиб олишмаганида биз бундай арзимас совғалар билан ҳузурингизда хижолат чекмас эдик.

Бир-бирдан чиройли, турли тасвиру нақшлар битилган гиламлар устида қадам босиб, завқ ичра чапак чалаётган хоқон бирдан тўхтаб қолди.

— Нима дединг? Кимнинг ҳадди сизди менинг совғаларимни олишга!

У жаҳл билан тепинди. Кулиб турган чеҳраси яна важоҳатли тус олди.

— Туманбоши! — Қарс урди у жаҳл ичра. — Дарҳол мингбошиларга фармон юбор. Темурбек совғаларидан барчасини битта қўймай юборишсин. Кейин рухсатимсиз фуқаро молларига тегишмасин...

Хоқон қаршисида тиз чўкиб итоаткорона бош эгиб турган Темурбекка юзланди:

— Амакинг Ҳожи Барлос ўрнига сени Шаҳрисабзга ҳоким этаман. Фармони олий ҳозирлансин.

Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Илёсхожа Темурбекни алоҳида илтифот белгиси сифатида шикорга так-

лиф қилди. Абжир чавандоз, мерган ва моҳир қилич-боз Илёсхожа бу йигит олдида ўз истеъдодини намойиш қилишни истади.

Саҳройи хонзоданинг ниятини пайқаган Темурбек миннатдорчилик билан унинг таклифини қабул қилди.

ОЗОДЛИК ВА АДОЛАТ ЙЎЛИДА

Темурбекнинг ҳийласи иш берди. Хоқоннинг совғаларини қайтариш тўғрисидаги буйруғи қароқчи жеталар саркардаларининг ғазабини кўзғатди. Талаб олишга ўрганган, лекин беришни сира билмаган саҳройи лашкарбошилар кўзғолон кўтариб, юртларига қайтиб кета бошлашди. Дашт ҳаракатга келиб, Туғлуқ Темурхон душманлари ғимирлаб қолишди.

Хоқон бу хабарни эшитгач, ғазаб отига қамчи уриб, дашт томон жўнади. Хонзода Илёсхожа Мовароуннаҳр ҳукмдори, Темур эса унинг вазири бўлиб қолди. Янги ҳукмдор ўз лашкарига халқ ҳисобидан кун кечиришга рухсат бериб, қароқчи жеталарни жуда хурсанд қилди. Зўравонлик, талончилик ва бобошлик авжига чиқди. Биргина Самарқанднинг ўзида бир кечада тўрт юз қизни ўғирлаб кетган жеталар қаршилиқ кўрсатганларнинг барчасини қиличдан ўтказишди. Уларни адолатга чақирган уламоларни эса зиндонларга ташлашди. Бу ҳам етмагандек, Илёсхожанинг буйруғи билан пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам авлодлари саналмиш саййидлардан етмиш киши исёнга ундашда айбланиб, зах ертўла — зиндонга қамалди. Хонзода уларни тутун билан бўғиб ўлдиришга ҳукм қилди. Босқинчиларга қарши зимдан иш кўраётган Темурбек ҳал қилувчи фурсат етиб келганини пайқади. Кўп сонли айғоқчи ва қаландарлар унинг амри билан ўлкадаги

катта-кичик қишлоқ-шаҳарларда қасоскор йигитлардан иборат анчагина тўдалар тузган ва улар жеталарни хуфя равишда йўқ қиларди. Биронта босқинчи эндиликда қуролсиз ташқарига чиқолмайдиган бўлди.

Самарқанд аҳли катта йиғин қилиб, Темурбекка нома юборди. Унда халқ номидан қўзғолон кўтариш ва босқинчиларни юртдан қувиш ишига унинг бошқош бўлиши сўралган эди.

«Чор ёрлар ибратига амал қилиб, биз уламолар, сарбозлар ва халқ, — ёзилган эди номада, — сиз, кучқудратнинг порлоқ юлдузига ваъда берамизки, мусулмонлар мол-мулки тугул уларнинг қонуни-юшону шарафи ва номусига ҳам очкўзлик билан тажовуз қилаётган манфур зўравонлар бўлмиш жеталарни қириш, ҳайдаш ва йўқотиш учун боримизни ва ҳаётимизни ҳам аямаймиз. Бу қасамни бузганлар Олло таоло қаҳрига учрасинлар...»

Темурбек номани келтирган вакилларга тантанали ваъда берди:

— Саййидлар ҳимояси учун жонимни ҳам аямайман. Қароримни аҳли жамоага маълум қилинг. Фазотга тайёр туришсин!

Дарвешлар ўша куниеқ Самарқандда Темурбек байроғи остида сон-саноксиз жангчиларни тайёрлашга киришишди. Кўрқиб кетган жеталар бор-йўқларини ташлаб ўрдага беркиниб олишди. Илёсхожа додираб нима қилишни билмай қолди.

Темурбек эса ўша кечаси ғалати туш кўрди. Бу ҳақида у ўзининг «Таржимаи ҳол»ида шундай ёзди:

— Шу кечанинг ўзидаёқ тушимга Расулуллоҳ кириб, деди:

— Сен менинг авлодларимдан етмиш кишини тутқунликдан қутқардинг. Шу жасоратинг учун сен мукофотланасан. Аллоҳ мўъжизакордир, энди сенинг етмиш авлодинг ҳоким бўлади.

Зиндонлардан озод қилинган саййидлар ва бошқа бандиларни халқ шодон олқишлади. Ҳамманинг оғзида Темурбек, дилида ҳам, тилида ҳам Темурбек эди. У бир кунда халқ қаҳрамонига айланди. Уни дуо қилаётганлар, ҳузурига келиб табриклаётганлар сон-саноқсиз эди. Катта мукофот эвазига Самарқандга юборилган гоят айёр ва тажрибали қотиллар зиёратчи мухлислар сифатида Темурбекка суиқасд қилишга уринишди. Аммо улар қилни қирқ ёрадиган нақшбандийлар тариқатининг зийрак вакиллари томонидан қўлга олинди. Дарвешлар кўзга кўринмас ҳимоя ҳалқаси билан халқ катта умид боғлаган саркардани ўраб, унинг ҳаётини кўз қорачиғидек асрашар эди.

Темурбекка Еттисувдан улкан қўшин билан Туғлуқ Темурхон йўлга чиққанини хабар қилишди. Пир унга вақтинча ғарб томон, Хоразм тарафга чекинишни, сўнг куч тўплашни маслаҳат берди. Дарвешлар душман тарафда зимдан иш кўриб, унга ёрдам беришларини тайинлади. Яссавий ва нақшбандий тариқатларининг қандай мўъжизаларга қодирлиги Темурбекка жуда яхши маълум эди. У ўзининг жангу жадаллардан иборат узоқ жанговар ҳаёти йўлида нақшбандийларнинг кўп холис хизматларига гувоҳ бўлди. Тез орада хавfli рақиби Туғлуқ Темур тўсатдан ўлиб қолади. Кўп ўтмай унга кўп жафо келтирган Илёсхожа ўлдирилади, ўзи эса туркман Алибек зиндонида икки ойдан ортиқ ётганидан сўнг мўъжиза билан озодликка чиқади, хавfli рақиблари биринкетин унинг йўлидан суриб ташланаверади. Буларнинг барини Темурбек ўз таржимаи ҳолида Аллоҳнинг марҳамати деб битади. Унинг шаънига ҳамду санолар битган муаррихлар ҳам шундай ёзишади. Ҳамма зафарлар унинг истеъдоди ва жасоратига боғланади. Ҳеч ким кўзга кўринмас, сирли жумбоқлар-

га бой нақшбандийлар фаолиятини, минглаб хабарчиларга эга, бутун Шарққа тўр ёйган қудратли тариқат ишини хатга олмайди. Нақшбандийлар сидқидилдан хизмат қилган буюк ғоя — озодлик ва адолат учун кураш бутун халқнинг шиорига айланиб, худди шу Темурбекка оқибат-натижада ғалаба келтирганини ҳеч бир солномачи, ҳеч бир муаррих тилга олмайди. Узоққа бормай бир мисол келтирайлик.

Темурбек бор-йўғи 243 отлиқ билан 12 минг кишилик Қаршидаги қўшинга хужум қилиб, шаҳарни эгаллаганида барча буни ёш саркарда омадидан деб билди. Аммо саркарда бунинг сири олдига келиб-кетиб юрган дарвешлар хизматида эканлигини яхши англаган эди.

Жеталар билан ҳаёт-мамот жангига отланган Темурбек содиқ навкарлари билан Мовароуннаҳрдан чекиниб, Амударё бўйида қўр ташлади. У турли жойларга юборган чопарларидан жавоб кутди. Кунлар кетидан кунлар ўта бошлади. Бирин-кетин нохуш хабарлар кела бошлади. Хоразмшоҳ унинг таклифини рад қилиб, ҳатто уни ҳибсга олишга фармон берибди. Биргина амир Ҳусайн қўшини билан етиб келди. Темурбекнинг Хоразмга юраётганини эшитган Илёсхожа Хива ҳокими Тўқал-баҳодирга хат ёзиб, Темурбекни тутиб ўлдиришни буюради. Тўқал-баҳодир минг отлиқ аскар билан Темурбекнинг олтмиш отлиқ йигити устига бостириб келгач, аёвсиз жанг бўлди. Тўқал-баҳодирнинг минг кишисидан эллик, Темурбекнинг аскарларидан ўн киши тирик қолди.

Амир Темурбек билан Амир Ҳусайн зафар қучиб, туркманлар ерига чекинишди. Бу ерда эса уларни янги бир фалокат кутиб турарди. Туркманлардан Моҳон ҳокими Алибек амирларни ўраб олиб, уларни зах ертўла — зиндонга ташлади. 1362 йилда рўй берган бу воқеа унинг умрига хотима бериши мумкин эди.

Темурбек ўзининг тадбиркорлиги туфайли 62 кундан сўнг туркман зиндонидан озод булиб, озодлик кураши байроғини баланд кўтариб Сеистонда пайдо бўлади. Худди шу жойда, қалъага ҳужум вақтида у ўнг қўли ва ўнг оёғидан оғир ярадор бўлади. Шу тариқа 1362 йил 29 ёшида бир умрга оқсоқланиб қолади.

1363 йилда Туғлуқ Темурхон жеталардан катта қўшинни бир жойга жамлаб, амир Ҳусайн ва Темурнинг бирлашган қўшинига рўпара келади. Сирдарё ортидан беҳисоб мадад кучларини тўплаб келган жеталар отлиқларининг ўзи 30 минг киши эди.

Темурбек ва Ҳусайн лашкари эса бор-йўғи олти мингдан ортмасди.

Саркардалар шунда ўзига хос йўл тутиб, душманни чалғитишга оид режа тузишди. Жеталар узоқ йўл босиб келганлари учун ҳориган, шунинг учун рақиблари кетидан от қўйишмайди. Улар ташлаб кетилган майдонда чодир утовлар тикиб дам ола бошлашади.

Темурбек тўрт-беш чақирим йўл босишгач, қўшинни тўхтатди.

— Душман ҳозир бизни кутмаяпти. Уларни ғафлатда қолдириб, бирдан босамиз.

— Улар жуда кўп, — эътироз билдиришди мингбошилар, — дарров ўзларини ўнглаб, бизни қуршаб олишади.

— Йўқ, — деди кескин Темурбек, — биз ўз юртимиз тупроғида ҳоким эканлигимизни унутманг. Келгинди жеталарга буни кўрсатиш лозим. Улар тупроғимизда сира дам ололмасин.

Хотиржам ҳордиқ чиқараётган жеталар устларига тўсатдан ур-сур билан бостириб келган душман олдида эсанкираб қолишди. Қулга қурол олиб, отига мингунча бўлмай қилич, найза зарбидан қулай бошлади.

Темурбек билан Хусайн порлоқ ғалаба қозонди. Жуда кўп ўлжа, асирлар қўлга кирди.

Дарвешлар бу ғалабани бутун Мовароуннаҳр бўйлаб кенг овоза қилишди. Оз қўшин билан улкан душман лашкарини даф этган Темурбекни «Ислом қиличи» дея мадҳ этишди. Йўлда тўсатдан ўлиб қолган Туғлуқ Темурхонни эса Аллоҳ қаҳрига учради, дея талқин қилишди. Жеталарни уриш, ўлдириш, енгиш мумкин. Аллоҳ таоло Темурга мададкор! Дарвешлар, қаландарлар тарғиботи кучайиб, жеталарга ҳар томондан зарбалар ёғила бошлади.

Шаҳарлар ва қалъалар дарвозалари халоскорлар қўшини яқинлашган заҳоти уларга ўз-ўзидан очиладиган, жеталарга эса сичқон ини минг танга бўлиб қолди.

Темурбек кўринган жойларда босқинчилар «Омон, омон!» дея қўл кўтаришди. Шаҳрисабз ва Самарқандни таянч марказларига айлантирган иттифоқчи саркардалар Туғлуқ Темурхон ўрнини эгаллаган Илёсхожага кескин зарбалар бериб, унинг қўшинларини мағлубиятга учрата бошлашди.

Илёсхожа асосий кучлари билан янги кўмакчи қўшин ёллаш учун даштга жўнаганда Мовароуннаҳрда ҳали жеталар кўп эди. Улар турли шаҳар ва қишлоқларда мустаҳкам марраларни ушлаб туришарди. Шунда Темурбек ҳийла ишлатиб, кам қурбон эвазига ғалаба қозониш йўлини топди.

Жеталар лашкарбошилари Илёсхожа номидан унинг муҳри босилган фармонлар олишди. Уларда даштга қайтиш ҳақида буйруқ бор эди. Ўзлари ҳам юртларига тезроқ қочиш ниятида юрганлари учун бу жуда яхши баҳона бўлди.

Илёсхожа даштда катта куч тўплаб юрган маҳалда Мовароуннаҳрдаги таянч нуқталарини ташлаб келаётган жеталардан қаттиқ ғазабланди. Ке-

йин воқеанинг тагига етиб, Темурбек ҳийласига учган лашкарбошиларни кечирди. Шафқатсиз ўч олишга қасамёд қилиб, Мовароуннаҳр сари юриш бошлади.

МАҒЛУБИЯТГА АЙЛАНГАН ҒАЛАБА

1365 йил баҳорида Илёсхожанинг келаётгани тўғрисидаги хабарни етказган дарвешлар бутун Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сарбадорлар Темурбекка ёрдам беришга тайёр эканликларини ҳам билдиришди. Сабзавордаги сарбадорлар раҳбарларидан бири шайх Ҳасаннинг дуойи саломини етказган дарвешлар қурол-яроғ қарвонини ҳам ўзлари билан олиб келишди.

Она юртини босқинчилардан озод қилиш учун озодлик курашини бошлаган кезларидаёқ, Темурбек қўшинига худди шу озодлик учун аллақачоноқ бошини тиккан сарбадорлар қўшилган эдилар. Амир Ҳусайн уларни ёқтирмас, шубҳа-хавотир ила сарбадорлардан кўз-қулоқ бўлиб турарди. Темурбек эса, аксинча, улардан унумли фойдаланиб, энг қалтис ва хавфли жойларга ташлар эди. У сарбадорлар қўшинининг зарбдор куч эканлигини, ҳар қандай қалтис вазиятда ҳам довираб қолмасликларини билар эди.

Илёсхожа қўшини билан Чиноз яқинидаги жанг ҳам буни яна бир қарра исботлади. Амир Ҳусайн умумий қўмондонликни ўз қўлига олишни айтиб, Темурбекнинг ғазабини қўзғатди. Ўлжойга бўлган муҳаббати туфайли зўрға ўзини босди.

Жанг қизиб кетганда бирдан жала қуйиб кетди. Отлар тийганиб, жангчилар лойга беланарди. Темурбекнинг сара навкарлари душман қанотини янчиб, қўллари баланд кела бошлади. Айниқса, сарбадор-

лардан иборат пиёдалар узун найзалари билан жета отличларини устма-уст қулатарди.

Илёсхожа эҳтиётда сақлаган туманни жангга солди. Амир Ҳусайн қўшини бу янги куч зарбасига чидаш бермай орқага чекина бошлади. Темурбекнинг маслаҳатига қулоқ солмай, ўзбошимча иш курган Ҳусайн орқа-ўнгига қарамай қочишга тушди. Бу билан у эришилаётган ғалабани мағлубиятга айлантирди.

«Лой жанги» сифатида тарихга кирган бу жанг Илёсхожанинг ғалабаси билан тугади. Ғолиб учун эндиликда пойтахт Самарқанд томон йўл очилган эди.

Амир Ҳусайн ва Темурбек қолган-қутган аскарлари билан Самарқандга келиб нафас ростладилар.

Сарбадорлар билан суҳбат қурган Темурбек Ҳусайнга шаҳарда мудофаа учун маълум миқдорда куч, қурол-яроғ қолдиришини маслаҳат қилди. Аммо Амир Ҳусайн бу таклифни рад қилиб, Амударё сари тезроқ сафарга тараддуд кўра бошлади.

Ғазабланган Темурбек икки юз отлич навқари билан Қарши тарафга от қўйди. У ғалабани бой берган, сарбадорлар олдида юзини шувут қилган иттифоқчисидан ғоят аччиқланган эди.

БАЙРАМДА ТЎКИЛГАН ҚОН

Темурбек бошлаган хайрли ишни — юртни босқинчи мўғуллардан озод қилишни халқнинг ўзи — сарбадорлар фаолияти билан ниҳоясига етказди.

Илёсхожа «Лой жанги»даги ғалабадан сўнг Самарқандга ғолиб сифатида кирмоқчи эди. Унинг отличлари қий-чувлашиб ланг очиқ дарвозадан шаҳарга бостириб киришди. Улар бой ўлжа илинжида бемалол шаҳар кўчаларидан гердайиб ўтиб боришди. Бир-

дан дарвозалар таққа ёпилиб, икки девор ортидан мўғулларга ўқлар, тошлар ёғилди.

Отлиқлар тор кўчадан ҳаракат қилолмай, бир-бирларига урилиб, отлардан уча бошлашди.

Минглаб чавандозлару отлардан ажраган мўғуллар шаҳардан чекинишди. Бу мағлубият Илёсхожага шундай қаттиқ таъсир қилдики, у Самарқанд атрофини, кейин эса бутун Мовароуннаҳрни ташлаб, даштга келди. Омад ундан бутунлай юз ўгириб, Илёсхожа ўз юртида душманлари томонидан ўлдирилди.

Самарқанд жеталар устидан қозонилган ғалабани кенг нишонлади. Икки тажрибали амир Ҳусайн ва Темурбек қилолмаган ишни оддий омма вакиллари — мадраса талабаси Мавлонозода ва хунарманд Абубакр Калавий уддалашди. Улар амирлар дакки еган душман устидан ғалаба қозонишди. Сарбалдорларнинг бу икки раҳбари 1366 йил баҳорида Самарқанд атрофида кўр тўккан амир Ҳусайн ва Темурбек ҳузурига келдилар. Амирлар уларни ҳурмат ва эҳтиром ила кутиб олиб, жеталар устидан эришилган ғалаба билан табриклашди.

Бутун шаҳар ва унинг атрофида катта сайл бўлди. Баҳор байрами ғалаба байрамига уланган. Орзиқиб кутилган озодлик қуёши бутун ўлкада нур сочмоқда эди.

Мўғуллар зулмидан халос бўлганликларидан бойлар ҳам, йўқсуллар ҳам бирдек хурсанд. Энди ҳеч ким уларнинг мулкига зўравонлик қилмайди. Қизларини, бола-чақаларини тортиб олиб қул қилиб сотмайди. Жеталар зўравонлиги барҳам топди. Ҳеч ким энди уларнинг турмушига даҳл қилмайди.

Бемалол экин экиб, деҳқончилик қилабер. Хунарманд нарсасини сота берсин. Савдогар эркин савдосини қила берсин.

Жеталар устидан қозонилган ғалаба шарафига бойлар камбағалларга туялар, қўй-қўзилар эҳсон қилишди. Улар эса ўз навбатида қаровсиз ҳолга тушган далаларга ариқ очишга, ташландиқ жойларда боғроғлар барпо этишга киришишди.

Зиндонлардаги барча бандилар озодликка чиқарилди. Одамлар эски гиналару адоватларни унутиб, бир-бирларини меҳмон қила бошлашди. Дарвешлар ва қаландарларнинг ҳам овлари юришиб, бой хайру садақалар тўплашди. Байрам тўдаларида қаҳрамонлар номлари тилдан-тилга кўчарди. Ҳунармандлар Самарқандни мудофаа қилишда зўр мардлик кўрсатган Абубакр Калавийни, зиёлилар эса мадраса талабаси Мавлонозоданинг шижоатини мадҳ этишади. Дарвешлар эса Темурбекка ҳамду санолар ўқишади. Узоқ йиллардан бери мўғуллар билан урушиб машаққат чеккан ким? Бу лаънати жеталар билан жангларда ҳаммадан кўп қон тўккан Темурбек эмасми?

Фақат амир Ҳусайн номини ҳеч ким тилга олмас эди. Унинг олчоқлиги, очкўз-мунофиқлиги барчага аён эди. Темур! Мавлонозода! Абубакр! Бу номлар янги туғилган чақалоқларга қўйила бошлади. Бу уч халқ қаҳрамони ишлари эл ичида дoston бўлиб кетди.

Биргина амир Ҳусайннинг қовоғи солиқ. У халқ қувончидан қувонмас эди. Зотан халқ нимага қувонмоқда? Мўғуллар зулмидан халос бўлгани учун. Унинг ўзи эса мўғул авлоди. Ҳусайн бошқа мўғул улуси — жеталар билан ўз тахти учун курашди. Мовароуннаҳр элини мўғуллардан озод қилиш учун эмас. Мутлақ унинг учун эмас.

Куёви Темурбек мана бу қаланғи-қасанғи дарвешлару сарбадорлар билан ана шу мақсадда курашди, сарбадорлар! Мана шулар амир Ҳусайн учун ғоят хавfli душман. Даствлаб шуларни даф қилмоқ керак. Кейин навбат Темурга келади.

Хусайннинг юзи ёришди. Хаёлига келган мудҳиш фикрдан ўзида йўқ қувониб, қарсак чалади.

— Сарбадорлар банди қилинсин!

Девон амири гангиб фармоннинг давомини эши-тади:

— Дарҳол қатл қилинсин!

Темурбек чодирда баҳодирлар билан зиёфатда ўтирганида дарвешлар етказган хабардан сакраб ўрнидан туради. Хос навкарлари қуршовида Хусайн хузурига келганида жаллодлар иши қизиган эди.

— Қатл тўхтатилсин!

Темурбек ғазаб остида Хусайн олдида пайдо бўлади.

— Қатл тўхтатилсин!

Амир Хусайн тантана билан иттифоқчисига тикилади. Сўнг ундан фармойиш кутаётган девон амирига қарайди.

— Темурбек амри бажарилсин! Энди хурсандмисиз, куёвим?

Темурбек мунофиқ қайнағасининг лўттибозлигига ўрганган бўлса ҳам ундан бундай хиёнатни кутмаган эди. Хусайн бир ўқ билан икки қуённи урган эди. Сарбадорларни ўлимга буюриб, халқ ўртасида эътибори зўр рақиблиарни йўқотиш, шу билан биргаликда тахт учун даъвогар Темурбекни ёмон отлиққа чиқариш ҳамда унинг содиқ иттифоқчилари — сарбадорлар мададидан маҳрум қилиш эди.

Гишт қолипдан кўчган эди. Жаллодлар ўнлаб сарбадорлар қатори Абубакр Калавийнинг ҳам бошини танидан жудо қилган эди. Фақат Мавлонозодагина жаллод болтасидан омон қолди. Уни Темурбек ўз қароргоҳига олиб кетди.

1366 йил май фаслидаги бу катта байрам кунлари тўкилган қон халқнинг қордан қутулиб ёмғирга тутилганидан дарак берди. Босқинчилар ўрнини бир-

биридан хундор ҳокиму бек амирлар эгаллабди. Мард сарбадорлар қони улар ўзаро тож-тахт учун курашда тўкилувчи дарё-дарё қонлардан бир томчи, холос.

УЗИЛГАН РИШТА

Ўлжой Туркон оғонинг тўсатдан вафот этиши Темурбекни ларзага солди. У нафақат гўзал, вафодор ёридан, балки сирдоши, содиқ дўсти — маслакдошидан ҳам ажраган эди.

Ўлжой унинг беғубор ёшлиги, кураш, жангу жадалларга, зафару мағлубиятларга тўла жўшқин ёшлигини ҳам ўзи билан олиб кетди.

Темурбек 35 ёшида бева қолди. У шу кунга қадар Ўлжойдан бошқа аёлга қарамаган, бошқа беку амирларга ўхшаб қўша-қўша хотину канизакларга тўла ҳарамлар тутмаган. Чунки у Ўлжой муҳаббати билан бахтли, унинг сиймосидаги гўзаллик, латофат ва меҳрга қониққан эди. Шунинг учун шу ёрига муҳаббати, ҳурмати учун Ўлжойнинг акаси Ҳусайнни кўп марта кечирган эди. Ўлжойнинг ўлими эндиликда уни Ҳусайн билан боғлаб турган сўнгги қариндошлик ипларини узиб ташлади.

Собиқ иттифоқчилар эндиликда душманларга айланиб, ўзаро ҳаёт-мамот жангига тайёргарлик кўра бошлашди.

Дастлабки олишув жанг майдонида эмас, балки сиёсат саҳнасида рўй берди.

Темурбек Нақшбандий тариқатига мансуб дарवेशлардан бири, зоти Чингизхон авлодларига туташ Қобулшоҳдан ўз мақсади йўлида фойдаланишга қарор қилди. Нақшбандий тариқатига шайх Шамсуддин Фахурий вафотидан сўнг раҳбарлик қилаётган Мир Саид Барака муриди Темурбекнинг фикрини қизгин равишда қўллаб-қувватлади. Асли маккалик Мир

Саид Барака ўзига қўл берган бу саркардага ёрдам беришга ваъда қилди.

— Мен фақат қурултой сайлаган ҳукмдорларни тан оламан!

Амир Ҳусайн шундай деб ўзининг мўғул хонлари авлоди эканлигини уқтириб, эгасиз турган Мовароуннаҳр тахтига даъвогарлигини зўр бериб ошкор қиларди. Чингизхон Марказий Осиёни босиб олганидан буён юз эллик йилдан бери Чигатой улусига ҳукмдорларни қурултой сайлар ва тасдиқлар эди. Ҳусайн қурултой чақиришни талаб қилиб, Мовароуннаҳрда мўғул ҳукмронлигининг давомий эканлигини кўрсатмоқчи бўлди. Мўғуллар ҳукмронлигига абадул-абад барҳам бермоқчи бўлган Темурбекка бу қарор офир ботса ҳам мурса қилишга тўғри келди. Чунки ўлкадаги катта-кичик ҳукмдорлар ҳам узоқдан қонларига сингиб кетган бу одатга мойил эдилар. Қачонлардир Чигатой улусига қарашли барча ерлардан келган вакиллар қурултойда Амир Ҳусайннинг узундан-узоқ маърузасини тинглашди. У ўз авлодларини мақтаб, Чигатой улуси учун кўрсатган хизматларини ошириб-тошириб гапираётганда шовқин-сурон билан даврага дарвешлар бостириб киришди.

— Мана сизга Чингизхоннинг асл авлоди, — деди Мир Саид Барака қаландар либосидаги озгин йигитни даврага чақириб, — мана сизга Мовароуннаҳр султони!

Қурултой қатнашчилари ҳайрат ила ёқа ушлашди. Нақшбандийлар пири бу билан босқинчи Чингиз авлодларининг таназзулга юз тутиб, дарвеш ҳолига тушганини назарда тутмоқчими? Ё умуман Чингиз улуси эндиликда барҳам топиб, юзи шувут эканлигини намойиш қилмоқчи ё мазах қилмоқчими?

— Сизлар унинг қаландар кулоҳига ҳайронмисиз? — деди эҳтирос ила пир. — Ҳа, у қаландар. У

дарвеш! Шунинг учун ҳам мўмин-мусулмонлар ундан паноҳ топишади. Таркидунё қилган тақводор бу инсон фақат Аллоҳ таоло билан мулоқотда бўлиб, мол-дунё ё давлатингизга тажовуз солмайди, хотин-қизларингизга кўз олайтирмай, очкўз бўлмай, ҳаммага адолат қилади.

Пир Саид Барака ҳеч кимдан эътироз эшитишга тоқати йўқ ҳолда баралла хитоб қилди:

— Қобулшоҳ! Сизни нақшбандийлар тариқати Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида қутлайди!

Ҳамма диққат билан давра ўртасида пирига жавдираб қараб турган қаландарга тикилганча жим қолди. Наҳот шундай нимжон, кўримсиз ва хароб кимса султон бўлса? Қизиқ, у қаландар кулоҳини ташлаб шоҳона кийимда тахтга чиқармикан? Унинг вазирлари, амиру беклари ва ўз ҳарами бўладими?

Худди шу саволларга жавоб тариқасида пирнинг хитоби эшитилди:

— Ҳазратнинг ўзи унга ёрдам бергай. Эсингизда бўлсин, султон, сиз тахтда ўтирсангиз ҳам руҳингиз дарвеш бўлиб қолаверади. Нақшбандийнинг ўзи мадаккор бўлгай сизга!

Қобулшоҳ сесканиб, атрофга аланглаб ҳассасини ерга урди.

— Ҳақ дўст, ё Аллоҳ!

Унинг кўзлари Темурбек билан тўқнашди. Қобулшоҳ чеҳраси улуғвор тус олди. Ҳа, у иниси Темурбек башорат қилганидек Чигатой тахтига ўтирди.

Темурбек Қобулшоҳ билан эски қадрдон эканлигини кўпчилик яхши билар эди. Бир неча йил аввал Амир Саид Кулол тавсияси билан Темурбек пири Абу Бакр Тойбодий даргоҳида дарвеш кулоҳини кийиб, ғойиб сирларини ўрганганда Қобулшоҳ билан танишган ва бу танишув кейинчалик қалин дўстликка айланган эди.

— Ҳофиз эканлигингни биламен. Аммо сен Куръонни ёд билсанг ҳам уни қалбингга тўла жо қилмагансен. Мен буни ўргатамен.

Улар икковлари ёнма-ён туриб намоз ўқишганда, Аллоҳ билан мулоқотда Темурбек ўзини ўзга оламда сезар, ҳали дунёда кўп нарсани билмаслиги ва ғойиб сирларидан воқиф бўлиш учун астойдил ибодат қилиши зарурлигини англаган эди. Табиатан шоир, чин маънода ўзини Аллоҳга бағишлаган Қобулшоҳ бу соҳада унга устоз бўлди.

Пир ҳузуридаги хизмати тугаб уйига қайтишга рухсат олганида Қобулшоҳ унга оға-ини тутинишганини айтиб узоқ фотиҳа қилди. Темурбек ўшанда чин дилидан беихтиёр шундай деган эди:

— Мен, оға, сизни, худо хоҳласа, албатта Чифатой гахтига ўтқазамен.

Қурултой уни яқдиллик билан ҳукмдор сифатида сайлади. Қобулшоҳ саройга кўчиб ўтишни истамади. Пир уни узоқ бир қаландархонага жойлаб қўйди. Ўлкада тожу тахт учун ҳукмдорлар кураши эндиликда унинг номи билан давом этди.

Мовароуннаҳрда ажал уруғи кўпайиб, ўзаро қирғин авжига минди.

САРОЙМУЛК ХОНИМ

Икки амир ўртасидаги бешинчи уруш Балхнинг олиниши ва Ҳусайннинг ўлдирилиши билан тугалланди.

Халқ энди ўзаро уруш, катта-кичик ҳокимларнинг бебошликлари тугаб, ўлкада осойишталик ўрнатилишига умидвор бўлиб енгил нафас олди. Мўғулларни юртдан қувган ва қирғин-барот жанжалларга чек қўйган амир Темурбек халқ қаҳрамонига айланди.

— Сизни буюк ишлар кутмоқда, — деди Нақш-бандийлар пири Мир Саид Барака унга муқаддас матодан ўралган саллани тухфа этиб. Саидлар эҳтиром ила унга ноғора ва олий ҳокимият нишони байроқни ҳам топширишди. Шаҳрисабз аҳолиси эса ўзининг буюк юртдошига ажойиб шамшир инъом этди. Темурбек ҳам саховат ва мурувватдан ўз сафдошларини бебаҳра қолдирмади. Амир Ҳусайн Балхда беркитган бой хазинани амиру беклари, содиқ сарбозларига улашди. Дарвешу қаландарларга ҳам бой совғалар тегди. Ҳусайндан қолган ҳарамдаги гўзал аёллар, беҳисоб канизаклар баҳодирларга тухфа этилди. Темурбек Ўлжойнинг вафотидан кейин унга ўхшашини тополмай кўнгли вайрон эди. Кўз олдидан ўтаётган гўзалларга бефарқ қараётган Темурбекнинг диққатини бир аёл жалб этди. Унинг мағрур нигоҳи ва ўзини виқор ила тутиши унга нимаси биландир марҳума Ўлжойни эслатди.

— Сен қол, — деди Темурбек амирона, — менинг оёқларимга сув қуюсан!

Аёлнинг шаҳло кўзлари яшиндек унга боқди.

— Хоқон қизини чўри қилмоқчимисиз, бегим! — деди аёл. — Мен бундай хўрликка чидай олмайман.

Аёлнинг қўлида ханжар ялтиллади. Ундан кўз узмай турган хос навкарлардан бири дарҳол ханжарни тортиб олди.

Темурбекнинг чеҳраси ёришди.

— Чиндан ҳам хонзода экансиз, — деди мулойим оҳангда ва аёлни тўсиб турган навқару баҳодирларга хитоб қилди: — Хоқон қизига йўл берингизлар! Сиз озодсиз, хонзода!

Аёл унга таъзим қилди ва меҳрли нигоҳ ташлади.

Темурбекни қачонлардир биринчи бор забт этиб қалбига чўғ ташлаган Ўлжой нигоҳини эслатди бу. Назарида унинг Ўлжойи тирилиб олдига қайтгандек эди.

Темурбек қаршисида турган аёл — Қозонхоннинг авлоди, хон қизи Сароймулк хоним Хусайн ҳарамининг юлдузи эди. Бу юлдуз энди унинг ҳаёт йўлини ёритиши лозим. Унга қатта малика — Бибихоним унвони берилди.

ТЕМУРБЕКНИНГ ҒОЯСИ

Мунажжимлар Темурбек жадда юлдузи паноҳида эканлигини, бу эса узоқ умр, давлат ва қудратдан дарак бериши, етти иқлим унга тобе бўлишини башорат қилишди. Дарвешлар, қаландарлар ҳаммаёқда уни Аллоҳнинг Ердаги элчиси, Ислом қиличи, мусулмонлар халоскори сифатида улуғлай бошлашди. Савдогарлар эса энди карвон йўллари тинч бўлади, дея Темурбекнинг ягона мутлақ ҳукмдор бўлишини истаб, унга ҳамёнлари-ю карвонлари хизматини таклиф қилишди. Деҳқонлар эса янги ерларни ўзлаштириш, хувиллаб ётган экинзорларга сув чиқариш учун осойишталик барқарор бўлишини тилашди. Ҳунармандлар ҳам шундай ниятда эдилар. Қаттиққўл, адолатли ва бақувват ҳокимият зарур! Бунга фақат Темурбеккина қодир!

Вазиятнинг ўзи ҳам уни Чигатой тахтини эгаллашга ундар эди. Аммо узоқ иккиланишлар ва чуқур ўйлардан сўнг Темурбек мулоҳаза юритиб, бошқача қарорга келди.

У шу умрининг қирқинчи баҳорига яқинлашган паллада фаолиятига холисона баҳо бериб, тегишли хулоса чиқарди. Ҳаётининг бетакрор йилларини юртини мўғул босқинчиларидан озод қилиш учун курашга сарфлади. Эндиликда эса яна мўғул ҳукмронлиги рамзи — Чигатой тахтига ўтириб Чингизхон идорасини давом эттирадими? Йўқ, асло! Мўғул ҳукмронлигига нафрат ҳаётининг мазмуни эди. Де-

мак, у шундай иш қилиши лозимки, Чингиз авлоди шарманда бўлсин! Унинг қўлида улар бамисоли кўғирчоқ бўлсин! Темурбек қиладиган ишлари олдида лол бўлсин?

— Ўзингизни хон эмас, балки ҳукмдор деб эълон қилинг, бегим, — деди хотини Сароймулк хоним, — чунки сиз биргина Мовароуннаҳр билан чекланмайсиз.

Темурбек суюкли рафиқасининг бу сўзлари нақадар кўнглидаги ниятига мос тушганидан ғоят ажабланди. Чиндан ҳам бу гўзал аёл тақдир инъом этган унинг юлдузи. Унинг маёғи бўлгай!

— Удумга кўра қурултой чақиринг, бегим, — деди Сароймулк хоним унинг кўкрагига бош қўйиб, — агар шундай қилсангиз, қурултойда халқ томонидан сайлансангиз бутун дунё сизга пойандоз бўлгай.

— Хон сифатидами? — хўмрайди Темурбек.

— Йўқ, бегим. Ҳукмдор сифатида, хон куёви, яъни менинг эрим сифатида.

Аёлнинг гапларидаги жуда чуқур маъно уни ўйга солди. Ҳа, хон куёви у. Шундоқ камтарона ном билан чинакам ҳукмронлик қилса чакки эмас. Ўлган Қобулшоҳ ўрнига анови катта Чингиз авлоди Суюртғамишни хон деб тахтга ўтқазамиз. Унинг номидан тангалар зарб этамиз. Вақти-замон келгунча кўғирчоқ-хон тахтда ўтираверсин. Ўзи эса хон куёви кўрагон сифатида ҳокимиятни ўз қўлида ушлайди.

— Ҳазратим ҳам шундай фикрда, — давом этди хотини, — қурултойни Балхда ўтказишга таралдуд кўрмоқдалар.

— Балх!— Яшин ургандек сесканди Темурбек. Худди шу шаҳардан унинг саркардалик йўли бошланган эди. Биринчи ўлжа, биринчи ғалаба шаҳри эди у!

Энди бўлса Балх уни ҳукмдор сифатида сайлайди. Бунда тарих, Аллоҳ таоло инояти мужассам!

Аллоҳнинг ўзи, нақ ўзи уни олға етакламоқда. Янги шуҳрат, янги ғалабалар сари ундамоқда! Пири Мир Саид бежиз шу Балхни танламаган.

ЎНИНЧИ РАМАЗОН ТУНИДА

Бутун Мовароуннаҳр ўлкасидан келган вакилларга кўхна Балх бағрини кенг очди. Саййидлар, уламолар, дарвешлар, савдогарлар тилидан Темурбек номи тушмас эди. Шу билан бирга ўз мустақиллигини сақлашни истаган Хоразм, Ҳирот, Марв ва бошқа шаҳарлардан келган вакиллар очиқдан-очиқ Темурбекни «ўғри», «қароқчи» сифатида мазах қилишди. Чўлоқ, оқсоқ, дея устидан кулганлар ҳам бўлди.

Аммо улар жойларда зикр тушганча Темурбек дея ҳайқираётган қаландарлар, дарвешлар важоҳатидан дамлари ичларига тушиб кетди. Совут кийган баҳодирлар авзойи ҳам яхшилиқдан далолат бермасди.

— Ким ислом динимиз ғалабасини тиласа, ўша Темур учун овоз берсин!

Бундай ҳайқириклар Балх шаҳрининг ҳар бурчагидан янграрди. Мунажжимлар эса атрофларига одамларни тўплаб, тунги осмонда чарақлаб турган юлдузларни кўрсатиб, Темурбек юлдузи порлаётганига ишора қилишарди.

— Соҳиб-ул-қирон! — Мунажжимлар Темурбекка шундай унвонни, яъни юлдузлар султони унвонини тақдим қилишди.

Асрий чинорлар атрофида йиғилган қурултой қатнашчилари ерга тўшалган кигизга қараб туришганда нақшбандийлар пири Мир Саид Барака Темурбекни улар олдига етаклаб келди.

— Темурбек! — деди пир унга. — Халқдан сўрангчи, у Сизни истайдими?

Минглаб ҳайқириклар унинг товушини босиб кетди:

— Сен бизнинг султонимиз!

— Сен — ислом қиличи!

— Соҳиб-ул-қирон!

Мир Саид Барака Темурбекни кигиз олдига келтириб, баланд овоз билан унга мурожаат қилди:

— Халқ номидан шуни айтаман сенга, Темурбек! Сенга фақат Аллоҳ иродаси-ю адолатгина қонун бўлсин. Ёдингда тут: Аллоҳ таоло иродасига риоя қил, борди-ю адолатдан чекинсанг, мана шу кўз олдингда турган кигиз парчасидан маҳрум бўлгайсан.

Темурбек пир гапини тугатгач, халққа қараб ўз сўзини айтди:

— Сизларни чорлаганимда олдимга келасизларми?

— Ҳа, ҳа, албатта! — жўр бўлишди минглаб овозлар.

— Қаерга етакласам ўша ёққа борасизларми?

— Борамиз! Борамиз!

Қасамёд маросими якунида Мир Саид Барака унга олтин камар, ҳашамдор қилич ва ёқут исирға топширди. Ноғоралар, карнай-сурнайлар садоси остида саййидлар ва саркардалар Темурбекни кигизга солиб, осмонга баланд кўтаришди.

— Аллоҳу Акбар! — дея уч марта тепага кўтариб пастга туширишди. Шундай қилиб ҳижрий 771 йил (милодий 1369 й.) 10-рамазон тунида Темурбек Мовароуннаҳр ҳукмдори қилиб сайланди.

— Биз саййидлар, жангчилар ва халқ Темурбекни Кўрагон қилиб кўтардик, — деб ёзилган эди қурултой ҳақидаги турли элларга юборилган хабарномада, — ва биз унга барчамиз итоат қилишимиз ҳақида қасамёд қилдик.

Темурбек Балхдан Кешга ўтиб, отаси амир Тарагай қабрини зиёрат қилди. Сўнг ўзи пойтахт деб эълон қилган Самарқанд сари йўл олди. Мовароуннаҳрда

тарқоқлик тугаб, марказлашган ҳокимият вужудга келмоқда эди. У тарихга темурийлар давлати сифатида кирди.

ҚАРОҚЧИЛАР ЖАЗОСИ

«Мен фотиҳликка эришмасдан илгари ҳам ўғри-қароқчиларга қарши чора кўриш, доруғаларнинг очиқ кўзлик бўлиши учун зўр ташаббус қилганман. Чунончи, бир доруға шаҳар осойишталигини ўз устига қабул қилиб олдим, у қуруқ номга вазифахўр эмас, балки масъулиятлик бир ўринда турганини билмоғи, кеча-кундуз ўз вазифасининг ижросида огоҳ бўлмоғи зарур. Агар бир ўғрилик ҳодисаси зоҳир бўлса ҳаммадан аввал доруғанинг ўзи масъул тугилади. Ўғри топилмаса доруғанинг қўли кесилади, ўғрининг ўрнига жазоланади... Сўнгра мамлакатни хунук кўрсатувчи омилнинг яна бири гадоликдир. Гадоларни йўқ қилмоқ учун унинг иқтисодий аҳволини таъминлаш лозимдир. Шу мақсадда кўр, чўлоқ, кексалик туфайли ишдан қолганлар, турмуши ночор гадоларни етарли маош билан таъминладим. Ишлашга қудрати етган гадоларни иш билан таъминлаш чорасини кўрдим. Пул-маош бўла туриб, гадоликни санъат-ҳунар қилганларга шафқат қилмадим.

Эй ўғилларим, мен сизларга васият қиламан. Қайси бирларингиз салтанатга эришсангиз, қароқчиларга, доруғаларга, ясовулларга ҳушёр бўлингиз. Булар ҳукумат маъмурлари бўлсалар ҳам ўғри-қароқчилар билан тил бириктиришлари кўп кўрилган. Агар уларга ўлим жазоси берилмаса, бутун давлатни хароб қилишади».

«Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмасидан.

Ҳижозга бораётган карвонлар Кичик Лурдан ўтаётганларида бу мамлакатнинг ҳукмдори уларни талон-торож қилгани ҳақидаги хабар ҳам ҳордиқ чиқаришга улгурмаган Мовароуннаҳр лашкарини ҳаяжонга солди.

— Уларнинг қилмишлари, айниқса, Байтуллоҳга бораётган ҳожиларга нисбатан қилган номаъқулчиликлари мени ранжитди, — деди Темурбек. — Раият Тангри таолонинг бизга топширган омонатидур. У биздан тонгла қиёматда сўрайди-ку! Қандай раво бўладики, мамлакат ўртасида шундай бузуқ бир жамoa бўлса ва биз уларни йўқотиш ва илдизидан кўприб ташлашга қодир бўла туриб, бу бобда бепарволик қилсак! Шундай экан, вақти келганда уларнинг бузуқлигини даф қилиш, вилоят ва мамлакатни у бадкирдорлардан тозалаш бизнинг ҳимматимиз зиммасига вожиб ва лозимдир.

Саркардалар тасдиқ ишорасида бош ирғашди. Улардан бири Усмон баҳодир яна бир хабарни маълум қилди. Луристон султони Атобек Афросиёб бин Юсуфшоҳ ўз мулкидан ўтаётган юз эллик Мовароуннаҳр сарбозларини ўлдирибди.

Темурбек ҳозир барча саркардалар интиқом ўтига тушганини сизди. Уни лашкарнинг отаси, Аллоҳ шамшири деб улуғлашади. Ўлдирилган ҳар бир сарбоз унинг фарзанди. У ота сифатида ўз фарзандлари қотилларини жазолаш учун ҳаялламай Луристон томон от суради. Машварат унинг азми қарорини маъқуллади.

... Баланд тоғлар билан ўралган Луристон сарҳадида лашкар кўр ташлади. Даракчилар яқин орада бир неча кулба ва тоштегирмон кўринганини айтиб ўтиб, шу жойлик бир одамни бу ерга олиб келишганини билдиришди.

Темурбек қаршисида бошига катта қалпоқ кийган баланд қомат ва узун оқ соқолли қария ҳозир бўлди.

Салом-аликдан сўнг билиндики, бу одам эллик йилдан бери шу «Ийзатегирмон» деб аталувчи қишлоқда тегирмончилик қилади. Ёши юз йигирмада.

— Тишларингиз борми, отахон? — сўради Маҳмуд Шахобиддин.

— Мен от эмасманки, тишларимни кўрасизлар, — кулди қария. Икки қатор тишлари садафдек ялтиллаб кетди.

Барча ажабланиб унга қараб қолди. У бўлса бу манзарадан завқланиб сўзида давом этди:

— Отамнинг ёшлари эса юз етмиш.

Темурбек атрофдаги аъёнларига савол назари билан қаради.

— Шундай табаррук одамни бориб зиёрат қилсак.

Ўзини Гаё деб таништирган қариянинг отаси юролмай қолгани учун кулбада ётар экан. Ёши масаласида у шундай жавоб қилди:

— Саводим йўқ, ҳисоб-китобни билмайман. Фақат ҳар йили қор ёққан замон баллут дарахтига бир чизиқ тортиб қўяман. Уларнинг сони 150 га етганида оёғим юролмай қолди. Ўғлим ўрнимга бориб ҳар йили чизиқ тортиб қўяди.

Чиндан ҳам ўша дарахтга бориб келган ўнбоши чизиқлар сони 170 та эканлигини тасдиқлади.

— Отахон, сизнинг қандай орзуларингиз бор? — цели эҳтиром ила Темурбек.

— Орзуларим йўқ, — деди мўйсафид.

Гаё отасига нималарнидир шипшиди. Уларнинг гаплари тушунарсиз тилда эди.

— Сиз ўлимдан қўрқмайсизми? — сўради Темурбек.

— Эй яхши йигит! Ўлим қўрқадиган нарсамикин, ундан инсон қўрққай?

Темурбек мўйсафиднинг жавобидан ўйланиб қолди. У доим ўлим билан юзма-юз юради. Унинг ҳақида

ўз мулоҳазалари борки, уларни қоғозга тушириб кўяди. Бу қариянинг гаплари ҳам ундан ўз ўрнини топади. Қари билганни пари билмас.

— Эй дунёни узоқ кўрган одам, — деди Темурбек мўйсафидга тақлидона оҳангда, — мен бир мусофирмен. Сиздан бир юз етмиш йил ичида кўрган-билганларингиздан сўраб ҳаёт учун дарс олмоқчиман.

Мўйсафид унга ажабланиб қаради.

— Шу чоққача ҳеч кимга сабоқ бермаганман. Сен биринчиси, улуғ сардор! Мен кечирган йиллар ва мен билан бирга бўлган бу кўзларим тоғлар, жилгалар, баллуг дарахтлар, тоғларнинг ёввойи қўй сурувларидан бошқа нарса кўрмаган. Бундан ҳаёт дарси чиқадими?

Темурбек унинг жавобидан ўзича шундай хулоса чиқарди:

— Инсоннинг узоқ яшаши ҳамма нарсадан беҳабар юришига боғлиқмикан?

У мўйсафиднинг кулбасидан чиққанида миясида яна кўп саволлар ғужғон ўйнади. Улуғвор табиат манзараси кўнглини ажиб ҳисларга тўлдирди.

Чодирда уни кутиб турган аёёнлару саркардалар Соҳибқирондаги ўзгаришни пайқашди. Темурбек уларнинг ҳар бирининг ёши билан қизиққанида эса баттар ажабланишди.

— Юз йигирмага кирган йўлбошловчимиз Гаё, — деди Темур, — мен ҳадея этган отни олмади. Ўз оёқларини кўрсатиб, менинг отим шулардир, бу отларим жуда тез ҳаракат қилади. Бошқа отга ҳожат йўқ, деди. Сизларнинг оёқларингиз қандай?

Даврада кулгу кўтарилди. Темурбек ҳам астойдил кулар эди. Гаё рост айтган экан. Ийзатегирмондан чиқишганида отлиқлар билан баробар ҳаракат қилар, сира чарчоқ нималигини билмас эди. Темурбекнинг унга меҳри тушиб қолди. У Гаёнинг отасига қараш

учун қўшнилари бирини тайинлаб, унга бир халта олтин ҳадыя қилди. Гаёнинг сўзларида, ҳаракатларида ва муомалаларида ҳийла-найранг сезилмас эди. У Луристон ҳукмдоридан нафратини яширмас ва унинг зулмидан жафо кўрган юртдошлари учун ундан ўч олиш имконияти туғилганидан хурсандлигини очиқ айтар эди.

Лашкар ўтиб бўлмас жангалга тўқнаш келганида Гаё отлардан тушиш зарурлигини айтди. У баъзи баллут дарахтларини кўрсатиб, «Бу дарахт минг йил умр кўрган», деганида ҳеч ким бунга шубҳа қилмади. Улар отларни тизгинидан етаклаб олганича юқорига чиқа бошлашди. Тоғнинг ерлари тупроғлик бўлгани учун отларнинг туёғи сирпанмас эди.

— Бу тоғдан ўтмасак, Ҳусайнободга етолмаймиз, — деди Гаё, — аммо бу тоққа чиқмоқдан тушмоқ қийин.

Пешинда лашкар тоғ устига чиқиб олди. Энди йўлнинг усти дарахтлар билан қопланган баландлигидан пастга тушмоқ керак эди. Гаёнинг маслаҳати билан Темурбек лашкарга амр берди:

— От бўйнидан арқон боғлаб, арқоннинг бир учини ўзлари ушлаб олгач, дарахтга яқин туриб олсинлар. Агар отнинг юмалаб кетиш хавфи бўлса дарҳол арқоннинг учи дарахтга ўраб олинсин.

Ярим кечада лашкар пастга тушиб олди. Эллик от ва юз киши ҳалок бўлди. Ўн тўрт кечалик ой лашкар йўлини ёритар эди.

Темурбек уларга ҳордиқ беришни буюрди. Саҳар олдидаги уйқу нималигини у яхши билар эди. Баковуллар қўй ва от гўштарини пишириб, аскарларни астойдил меҳмон қилишди.

Темурбек шахсан ўзи оловда пиширилаётган қўй таналари олдида уймаланишиб турган аскарлар олдида борар ва ўткир ханжари билан гўшдан бироз қирқиб

оғзига солганча кейинги даврага ошиқар эди. Ҳар чодир атрофидаги ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар Соҳибқирон ханжари теккан тана ғўштига ёпирилар эди.

Тонг ёришганда эса душман лашкари пайдо бўлди. Темурбек оддий бир аскар каби улар устига от қўйди. У оддий аскар сифатида лашкарнинг олдинги сафида борар эди. Кейинчалик ўз таржимаи ҳолида бунинг сабабини у шундай изоҳлаган эди:

«Мен аскарларим олдида ҳар доимгидай фидокорлик билан от чопиб борар эдим. Мен уз жонимни бошқа бир сарбознинг жонидан азиз деб ҳисобламас эдим. Шарқдан Фарбгача ҳукм сурмоқда эканман, бугун ҳам ўз жонимни бир аскарнинг жонидан ортиқ деб эътиқод қилмадим. Шу билан бирга ўлимдан ҳам қўрқиб турмадим. Шу сабабдан ажал мени йўқлаб келмаган бўлса керак. Киши нақадар ўлимдан қўрқса, унга ўлим шу қадар тез келади».

Икки лашкар бир-бирига тўқнашди. Луристон сарбозларининг аксарияти гурзи билан қуролланган эди. Улардан бири Мовароуннаҳр отликларидан бирига гурзи уриб ерга йиқитди. Иккинчи гурзи билан эса уни ўлдирди. Шу топда унга рўпара келган Темурбекнинг болтаси белига урилди. У фарёд ила ерга йиқилди. Кимдир эса Темурбекка ўнг томондан қилич урди. Аммо унинг зарбаси совутга урилиб қайтди. У урган қилич Луристон сарбозининг қўлини танасидан ажратиб ташлади.

— Темуршоҳ ким?

Луристон отабегининг ҳайқириви майдон узра таралди.

— Мен ўзим Темуршоҳ билан урушмоқчиман. Мен Атобек Афросиёбман.

Узун қора соқол, бошига қимматбаҳо бурк кийган, қўлида гурзи ушлаган киши лашкар ўртасига кириб келди.

Темурбек унга жавобан қўл кутарди.

— Мен, Тангри қули Темур, сенинг таклифингни қабул қиламен. Сарбозларингга айт, майдонни бушатишсин.

— Эй Темуршоҳ! — қичқирди Атобек. — Сен икки қўлингга қилич ушлабсан. Мен эса бир қўлимда қурол ушлаганман. Сен ҳам бир қўлингдаги яроқни ташла.

— Қайси қўлимдаги қуролни ташлай, — деди Темур хотиржам.

— Ўнг қўлингдагини! — деди Афросиёб.

Темурбек беихтиёр устози Самир Тархон ўгитларини эслади: «Душман доимо ўнг қўлингни ишдан чиқаришни ўйлайди. Чунки ўнг қўлсиз ҳар қандай баҳодир ҳам ўлик жондир, амирзодам». Темурбек ўнг қўлидаги қиличини филофига солар экан, душмани унинг бу қўли мажруҳ эканидан беҳабар эканлигини ўйлаб хурсанд бўлди. Чап қўлига болтасини олди.

Икки лашкар ўз саркардалари жангини кузатиб лол туришар эди. Атобек отини жилдириб Темурбекка яқинлашди. Гурзисини баланд кўтарди. Темурбек ҳам отини елдирди. Лекин унинг ҳаракати Атобекка тесқари эди. У оти юганини юқори тортди. От икки оёқлаб тик турди. Атобекнинг гурзиси бошига эмас, чап оёғига урилди. Темурбек узун сопли болтасини душманга қараб солди. Бу зарба шундай кучли эдики, Луристон отабегисининг йўғон сўнгагини кесиб ташлади. Унинг қўлидаги гурзи ерга тушиб, ўзи эгарининг қошига мункиб қолди. Луристон қўшини ўз қўмондони жасадини олиб кетиш учун ҳужум бошлади. Икки ўртада жанг қизиб кетди. Шунда Темурнинг янгроқ овози урушни тўхтатди:

— Луристон халқи! Мен сизлар билан урушмоқни истамаймен. Ўлдирилган сарбозларим хуни учун Афросиёбни ўлдирдим. Сизлар энди ўйланингизга

бориб, тирикчиликларингизни қила беринглар. Атобек жасадини олиб кетишинглар мумкин.

Гаё унинг сўзларини улар лаҳжасида такрорлади. Қиличлар жаранги тинди. Майдон узра сукунат чўмди. Оқшом сукунати.

Луристонликлар таслим бўлганликларини билдириб, қуроолларини ташладилар. Ҳукмдорлари жасадини олиб, манзилларига жўнадилар.

Ўн беш кунлик ой нури уруш майдонида ётган мингларча ўликларни ёритар эди. Бу кечанинг ой шуъласидаги манзараси Темурбекни ғалати ҳолга солди. Аллоҳ таолонинг жонларни олувчи ва уларни тирилтирувчи қудратини ҳис этди. «Эй Темур! Сен қанча қудратли жаҳонгир бўлма, шу ўликлардан бирортасини тирилтира оласанми?» дея ўзига савол берди. Ва қудратли Аллоҳ олдида ўзининг ожиз кимсалигини чуқур ҳис этди.

Икки тараф жангда ўлганларни йиғиштириб дафн этгач, Темурбек ортга қайтишга фармон берди. Вазифа бажарилган, кўнгли тўқ эди. Сарбозлари учун адолатли интиқом олинди.

Йўлбошловчи Гаё Темурбек билан хайрлашар экан, унга ўз илтимосини айтди:

— Мен сиз билан юз ўпишмоқчи эдим, улуғ амир. Бундай бахт ҳаммага ҳам насиб қилабермас.

Темурбек ижозати билан Гаё ёнига келиб, манглайи ва юзидан ўпди. Юз йигирма ёшдаги қариянинг бу содда илтимоси Темурбекнинг қалбини тўлқинлантириб юборди. У Гаёга юридан кўчиб кетиши зарурлигини айтиб, унга Форс ўлкасидан катта ер ва рўзғори учун икки минг динар ҳадя этди.

ФОРС ДИЁРИДАГИ УЧРАШУВЛАР

«Султон шоҳ Мансур Музаффарий Шероз шаҳридаги Масжиди Атиқга кириб, худодан мени йўқолмоғимни тилаб, дуо қилишга бошлади. Форс халқининг Масжиди Атиқ тўғрисида хийла кўп афсона ва хурофотдан иборат ақидалари бор эди. Гўёки ҳар кимнинг ҳожати бўлса, шу масжидга кириб тиласа, меҳроб билан минбарнинг орасидан неъмат туриб, ўз мақсадига етади. Форс султони ўзига ғалаба ҳосил қилмоқ учун худодан мени унинг қўлига тушириб бермоғини, икки қўли билан икки кўзимни ўйиб, тилимни ҳам ўз қўли билан кесиб, икки қўлимни ҳам кесганидан кейин бошимни олмоққа худованди каримдан ёрдам сўрабди. Эй мусулмонлар! Дуо билан душман устидан ғалаба қозонмоқ муқаррар бўлса эди, пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам зирҳ кийиб, қилич тутиб уруш майдонига кириш ўрнига масжидда ўтириб душманларининг устидан зафар тилаган бўлур эди. Бу ҳолда Аллоҳ ўз расулининг дуосини султон Музаффардан кўра ижобат қилмоғи муқаррар эди. Масжиддан чиқмай, уруш майдонига бормай туриб, фотиҳ бўлур эди. Аммо пайғамбаримиз катта урушлардан Ухуд, Хайбар жангларида иштирок этдилар. Уммати муҳаммадияни дуо билан эмас, уруш билан ўз душмани устидан ғалаба қозонмоғи мумкин эканлигига суннати шарифларини барпо қилдилар».

«Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмасидан.

Жангари Форс ҳукмдори Шоҳ Мансур билан жангда муқаррар ўлимдан қолган Темурбек Аллоҳга шукроналар айтиб, одамларга марҳамат дарвозаси-

ни кенг очди. У Шероз аҳолисига умумий афвнома эълон қилди. Кейин ҳузурига олиму уламоларни таклиф қилди. У дастлаб ўз тарихини ёзаётган Низомиддин Шомийни куришни истади. Форс ҳукмдори билан жангда Темурнинг оти йиқилиб пиёда қолганда унга от келтирган ва ёнида қолган шоир ва муаррихга миннатдорлик билан Шероз гўзалларидан ўнтасини совға қилишга ваъда берган эди.

— Бир адад қиз менга кифоя қилади, — деган эди Низомиддин ўшанда.

Низомиддин ёнида ҳозир бўлганда Темурбек кулиб ўз ваъдасини эслатди.

— Улуғ амир, — дея қўлини кўксига қўйди Шомий, — Сиз Шероз халқини афв қилдингиз, ўлжа ҳам йўқ, қиз ҳам йўқ, нимани ҳадя қиласиз?

— Бу тўғрида ғам ема. Ҳозир Шероз ҳокимини чақиртириб шаҳарга жарчи чақиртираман. Сенга маъқул бўлган қизга икки минг динор бериб сотиб оламан. Ким ўз қизини сенга ёқтиролса мендан пулини олади, сен эса қизни оласан. Маъқулми?

Низомиддин қизариб уятчан қизлардек бошини ерга тикди. Бу ризо аломати эди.

Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий Темурбек қабулига кирганда уни яхши кайфиятда кўриб кўрқуви анча босилди.

— Мана, кўринглар, — деди хушчақчақ оҳангда Темурбек, — дунёда Ҳотамтойдан ҳам улуғ инсон. У олтинларни ҳам эмас ва балки бус-бутун шаҳарларни ҳам ҳадя қилаверади.

Кейин юзига важоҳатли тус бериб сўради:

— Қандайдир бир гўзалнинг холига пойтахтим жаннатмакон Самарқанд ва Бухорои шарифни ҳам совға этишга қандай журъат этдинг?

Ҳофиз Шерозий қўлини кўксига қўйганча улуғ амирнинг юзига қарашга ботинолмади.

— Сен шундай сахиймисан, шоир?

Шерозий энди Темурбекнинг товушида таҳдид сезмади. Шоир кўнгли Соҳибқирон қалбидаги яширин хайрихоҳликни сизди.

— Шунинг учун ҳам, улуғ амирим, шундай аҳволга тушиб қолдим, — деди у фақирона либосига имо қилиб.

Даврада қаҳқаҳа кўтарилди. Уни Темурбекнинг ўзи бошлаб берди. У шоирга ёнидаги кўрпачага ўтиришни имо қилди. Кейин баланд овоз билан байт ўқиди:

*— Сокинони ҳарамии сатру афори малакут
Боман роҳ нишин бодаи мастона заданд.*

Бу шеърни қачон ва қандай ёзганини айтиб бер-чи, токи бу куфр сўзларинг маънисини чақиб олай.

Шамсуддин Муҳаммад Шерозий Темурбек хотираси ўткирлиги ҳақида эшитган ва бугун унинг жонли гувоҳи бўлмоқда эди.

— Мен бу шеъримни, — деди у оҳиста, — бир баҳор мавсуми саҳар чоғида айтганман. Ўша саҳарда ҳаво кўп матлуб эди. Бутун Шероз ҳавоси гул ҳиди билан тўлган эди. Бу илоҳий манзара мени маст қилди, булбуллар нағмасини эшитар эканман, хурсандлигимдан ҳаяжонга дуч келдим. Гўё мен коинотнинг ҳамма нарчасига шерикдек эдим. Фаришталар вужудимга киргандек эди. Ва ўшанда шу шеърни битдим.

— Сенинг сўзингга қараганда фаришталар сен билан май ичиб маст бўлмишлар. Аё май ҳаром эканлигини билмайсенми?

— Эй, улуғ амир, бу май ичмоқ сўзининг маъноси аҳли камол, олим кишилардан маърифат, маориф ўрганиш маъносидадир. Оддий шароб ичганлар

маст бўлади. Камол аҳлларида маърифат ҳосил қилган одам ҳам маст бўлади. Майхона деганда урафолар ўша илм-маърифат ҳосил қиладиган жойни қасд қилади. Ўша баҳор саҳар чоғида мен фаришталар билан гурунгдаман деб тасаввур қилиб, «шароб ичдилар», дедим.

— Ўша сенга айтган сирлар нима эди?

— Ўша саҳарда фаришталар хилқат асрорини менга очмоқдалар, деб тасаввур қилиб, ғалати ғайб оламига тушиб қолдимки, ҳолатимни қай тариқа шеър қолипига туширишни билмадим. Орифлар қаттиқ зикр қилишади, кўп нарсаларни билишади, тилга келтирмоқ учун ўзларини ноқис кўрадилар. Шунинг учун бу ҳиссий кечинмаларни баён қилмоқ қийиндир. Шеър қолипига киргизмоқ ҳам мумкин эмасдур. Биз бир нарсани қаттиқ-юмшоқ, иссиқ-совуқ деб айта оламиз. Тингловчилар ҳам буни тушунадилар. Бироқ маънавий маҳсулотларни баён қилмоқ бу каби қулай эмасдур. Ориф бўлмаган оддий бир инсон баҳор фаслининг саҳар чоғида эсан шабада олиб келган атрий гулларнинг ҳиди димоғини муаттар қилган булбулнинг нағмаси, бомдод намозига муаззиннинг азони қулоқларига кириши билан бир кайфият эҳсос қилади. Ана шу эҳсосни ким мукамал ҳолда тасвир қила олади? Агар тасвир қилдим деса мингдан бирини айтган бўлиб, руҳига етган таъсирини комилан таъриф қилолмайди. Мана шундай экан, фаришталар билан нималарни баҳс қилдик, улар нималар деди, мен нималарни сўрадим, буларни тилимга чиқармоққа ожизмен.

Ҳофиз Шерозий бошини қуйи солди. Темурбек ўйчан унга сўз қотди:

— Эй ширин сўз шоир! Яхши сўзладинг. Қуръони Каримни ҳам шеър каби ёд билишингни синаб

кўрмоқчимен. Айт-чи, Арофат сурасини оят-оят ўқиб бера оласанми?

— Мен бунга ожизмен, улуғ амир.

— Бўлмаса, қулоқ сол. Мен айтамен.

Ҳофиз Шерозий диққат ила Темурбек ёддан ўқиган етти оятни эшитди.

— Улуғ амир, сиздек бир донишманд кишининг олдида ўзимнинг ожизлигимни эътироф этамен. Гарчи мен Ҳофизи Куръон бўлсам ҳам олдингизда ўзимни қори эканлигимни ҳам айта олмаймен.

Темурбек атрофидаги аъёнларига мамнун нигоҳ ташлади. Бу нигоҳда ўзига хос шоирлик-ҳофизлик ва муаллиф ғурури барқ урарди.

— Ҳотамтой шоирга биз ҳам ҳотамтой бўламиз.

Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий боши узра олтин тангалар сочилди.

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ

«Эй, менинг саргузаштимни ўқувчилар! Мен Темур Кўрагон шу қадар шавкатим билан Гилон хотунларидан қочганимга ва улар мени қочирганини эътироф этмай туролмайман... Агар дунёни жаннат деб, бу хотунларни ҳур деб таъриф қилсам муболаға қилмаган бўламан».

«Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмасидан.

Лашкар Форс ўлкаси шаҳарларидан бири Гилон остонасида ҳордиққа тўхтади. Бу шаҳар ҳақида даракчи келтирган хабар Темурбекни ғоят қизиқтириб қолди:

— Гил қавми ўзини мусулмон ҳисоблайди. Лекин ўлкаларидан ўтадиган Сафид Рух дарёчасига сифинишади. Хотинлари ниҳоят гўзал. Қошлари қаро, кўзлари сув рангидек. Уларнинг бўйига ярашган тўлиққина жисмлари гавҳар каби порлаб туради.

— Мабодо шоир эмасмисен? — кулди Темур.

— Эй, улуғ амир! Уларни бир кўрсангиз эди, ўзингиз ҳам шоир бўлиб кетасиз.

— Нима бўпти, кўрамиз уларни. Сен нима дейсан, Азизиддин?

Амир Азизиддин тасдиқ ишорасида бош ирғади. Унинг кўз олдига Бишруяда кўришган ажойиботлари келди.

У Темурбек билан шаҳар остонасида бир гуруҳ салла ўраган оқсоқолларни кўришди.

— Эй, Амир, — деди улардан бири, — қадамингиз Бишруяга муборак бўлсин. Ушбу шаҳардаги биз мискин халқ қўлимиздан келганча сизни хуш келибсиз деб истиқбол қилмоқ билан шарафланамиз.

— Амирингиз ким? — сўради Темурбек.

— Шаҳримизнинг амири йўқ.

— Амирсиз шаҳар бўладими? Аҳкомлар қандай ижро қилинади?

— Эй улуғлик ярашган Амир! Шаҳримизда амир бўлмаса ҳам аҳкомларни урф-одат бўйича ўзимиз ижро қилаверамиз. Ўз кўзингиз билан буни кўринг. Марҳабо, шаҳримизга!

Ўшанда Азизиддин Темурбек ва унинг танмаҳрамлари билан шаҳарга киришди. Кўчаларнинг кенглиги уларни ҳайрон қолдирди. Шаҳар аҳли улар истиқболига чиқиб йўлнинг икки чеккасида турар эдилар. Ҳар одамда бир донадан тўрва бор эди. Тўрва ичидан бир нарсани олиб, бир қисмини бир чўнтагига, яна бир қисмини бир чўнтагига солишар эди.

— Бу одамлар нима учун елкаларига тўрва осиб олган? Тўрваларидаги нарсаларни икки чўнтакларига айрим-айрим қўйишлари сабаби нима? — сўради Темурбек.

Шаҳар имоми Ҳусайн бин Исҳоқ шундай жавоб қилди:

— Тўрваларидаги нарса эчки юнгидир. Ундан бир сиқим олиб тивит қисмини айириб бир чўнтакка, қолган қисмини яна бир чўнтакка солурлар. Унинг мулойим патларидан мато тўқиладур. Шол, гилам...

Имом уларни тўқимачилик корхонасига олиб борди.

— Ҳалиги эчки юнгларида тўқиладиган матони кўринг.

Бу мато Самарқандда кўп сотиладиган хитой илагидан латифроқ эди.

— Унинг нархи қанча?

— Ярим динор.

Бу Самарқанд ва умуман Мовароуннаҳрдаги бозорлар нархидан уч баробар арзон эди. Темурбек бир халта олтин тангаларни уларга тарқатишни буюрди. Лекин улар бу ҳадяни олмадилар.

— Эй улуғ Амир! Сизнинг чеҳрангизни кўрмоқ биз учун олтин хазинасидан ортиқ қийматлидур. Биз ўз меҳнатимиздан қозонган жузъий нарсага қаноат қиламиз. Ортиқчасига эҳтиёжимиз йўқ.

Улар бозорга киришганида эса Азизиддин яна бир қизиқ воқеанинг гувоҳи бўлди. Баққол харидорга молни тортиб, Куръондан бир оят ўқиди. Темурбек унинг олдига бориб шу оят маъносини сўради. Баққол ҳозиржавоблик билан унинг маъносини тушунтирди.

— Эй, амирлар амири, — деди баққол, — мен ҳар вақт қўлимга тарози олсам, Аллоҳ таолонинг ҳозир ва нозир билиб, Аллоҳнинг бандаларига нуқсон этиб қўймайин, деб бу оятни такрорлаб тураман.

Темурбек ва Азизиддин пешин намози яқинлашганда яна бир қизиқ воқеанинг шоҳиди бўлишди. Дўкондорлар ўз кийимларини ечиб, покиза оқ кийимларни кийишга бошлашди. Темурбек қизиқсиниб, улардан бирини саволга тутди:

— Нима учун либосларингни алмаштирмоқдасен?
У одам эса сураи Аърофдан бир оят ўқиди:

«Эй одам фарзанди! Ибодат қилмоқчи бўлганларингда ҳар масжид олдида безакларингиздан холи бўлинглар, Аллоҳ таоло неъматларидан енглар, ичинглар, аммо исроф қилманглар, чунки Аллоҳ таоло исроф қилувчиларни севмайдур! Бу оятга мувофиқ Аллоҳ таолонинг таълимини амалга ошириб, масжидга боришимизда янги либосларимизни киямиз ва шу тартибда Аллоҳ таоло ҳузурига бориб ибодатимизни қиламиз».

Азизиддин ўшанда Темурбекнинг мулзам ҳолда айтган сўзларини яхши эслайди:

— Менга яхши дарс бердинг. Гарчи мен Ҳофиз Қуръон ва фақиҳ бўлатуриб, сизлар каби амал қилмас эканман. Сен бу ҳақида мени огоҳлантириб қўйдинг.

Улар ўз қароргоҳларига қайтишар экан, йўлда бир атторнинг дўкони олдидан ўтишди. Атторнинг гаплари қизиқ, аммо унинг сўзлари маъноли эди:

— Авфул-кайла изо килтум ва зину билқистосилмустақим.

Темурбек ундан оят мазмунини сўради.

— Ҳар қачон ўлчов билан бир нарса сотсангизлар, ўлчовнинг комил бўлишига диққат қилинглар. Агар тарози билан тортиб сотадиган нарса бўлса, икки палласи баробар бўлган тарозида тортиб сотинглар.

Шаҳар имоми шайх Ҳусайн бин Исҳоқ суҳбатидан шу нарса маълум бўлдики, Бишруяда ҳозиргача на ўғрилиқ, на қотиллик ва бирон мулк можароси бўлган. Шайхнинг ўзи деҳқончилик қилар экан. Улар шаҳардан кетиш олдиларидан Темурбек фармон берди. Темурбек хонадонига мансуб ҳукумат бу шаҳардан хирож олишмайди. Шаҳарга «дорул-

илм вал-амон», яъни илм ва омонлик даргоҳи ун-
вони берилади.

Амир Азизиддин ана шуларни эслаб Темурбек ишораси билан ортидан юрди. У дарвеш либосларини унинг олдига сурди.

— Дарвеш бўлиб шаҳарга кирамиз.

Азизиддин унинг чеҳрасида бир зум хомушлик кўрди.

— Эсингдами, бундан ўттиз йил аввал шундай либосда Самарқандда юрганимиз?

Азизиддин эслай бошлади. 1363 йил. Илёсхожа жосусларидан яшириниб 48 кун Темурбекнинг поччаси Довуд барлос кўрғонида ўтган кунлар. Улар ўшанда ёш ва навқирон эдилар. Темурбек салтанат ҳавасида ёниб-куйиб қилган ишлар... Опаси Қутлуг Туркон оғо пиширган таомлар. Шатранж ўйнаб ўтказган бекорчи кунлар.

Улар дарвеш қиёфасида Гилонга кириб боришганда кун пешиндан оққан эди. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги тўқувчи экан.

Азизиддин билан Темурбек бир тўқимачилик устахонасига киришди. У ерда нозик панжалик, хусн-жамол соҳибалари бўлган аёлларни кўришди. Улар тўқиб чиқараётган ипак матоларидан кўра тўқувчиларнинг ўзлари гўзалроқ эди. Уларнинг мовий кўзларига боқиб эс-ҳушдан ажралиш мумкин. Бу гўзаллик сири недур? Бу саволларга жавоблар турлича эди. Гилон хотунларини гўзаллаштирган омил балиқ гўшти билан анбар бўйлик гуручдан. Сувдан, иқлимдан.

— Жалолиддин Румий янглишган экан, — деди Темурбек ўз ҳайратини яширмай, — у ясалган нарса ясовчидан гўзалроқ дея байт битган эди. Маснууъ аз соний зеботараст.

Агар шоир, Азизиддин, тирик бўлганда, уни Қуниядан Гилонга юборар эдим, токи мен кўрган ишхоналарни кўриб соний гўзалми, маснуъ гўзалми, ўз хатосини ўзига кўрсатар эдим.

Темурбек шундай дея кетишга ишора қилди. Йўл-йўлакай гап ора Азизиддин унга шу гўзаллардан олиб кетишни маслаҳат қилди.

— Йўқ, дўстим, — деди оҳиста Темурбек, — гўзаллик жуда катта балодур. Сипоҳга ҳам, султонга ҳам. Айниқса, султонларнинг офати айшу ишрат ва гўзал хотинлардир. Мен буни ўз бошимдан кечирганмен. Салтанатни қўлга киритганимдан кейин бир неча йил маишатга берилдим. Бир куни ўз одатим бўйича майдонга чиқиб қиличбозлик қилгим келиб қолди. Амир Жоқуга таклиф қилдим. У бир зарбда қўлимдаги қилични уриб юборди.

Мен, икки қилич сардори, қўлимдаги қилич оғирлигини биринчи бор ҳис қилдим. Унинг оғирлиги ва кўтара олмаслигимни сезиб, Аллоҳга нола қилдим. Шунда товуш келди менга: «Эй Темур! Ҳақ сўзлашдан қочма! Нима учун қиличбозлик, ўқ отишлик, найзобозлик машқларини тўхтатиб қўйдинг? Ўйламайсанми, қўлингга мағлуб бўлган, салтанати, мол-мулкидан ажраган, ширин жонларидан айрилганларнинг ҳаммаси уларнинг танбалликлари, қўшинларидан беҳабарлиги натижаси эмасмиди?» Ўша соатдаёқ отимни келтиришларини буюрдим. Аъёнларимга ўрдугоҳимни Самарқанддан олти тош узоқликка тикмоқликларини буюрдим. Кенг саҳронинг ўрталарида туриб икки қўлимни кўтариб Аллоҳ таолога ёлвордим: «Эй, Тангрим! Ўзингни шоҳид қиламен. То урушдан қайтиб келмагунимча хотинлар билан алоқа қилмаймен. Урушдан қайтганимдан кейин ҳам ҳафтада бир мартадан зиёд хотинлар билан вақт кечирмаймен. Қолган умримда танбаллик

қилмаймен. Ҳеч бир кун уруш машқларини қазо қилмаймен... Бундан буён доимий турар жойим Ўрдугоҳ бўлсин. Агар бир зарурат бўлмаса, шаҳарга бормаймен». Биласен, Азизиддин, бу онтимга риоя қилиб келаётирмен. Ана шунга мувофиқ ҳам биз бу шаҳардан эртагаёқ кетамиз. Лашкар Гилон гўзаллари билан тўқнаш келмасин. Улар бу хотинларга боғланиб қолгудек бўлса, руҳлари бузилиб, иликлари сустлашади ва роҳатпарвар бўлиб қолишади.

ЎЗГА ТОҒЛАР ЗАҲРИ

Лашкар Бишруя — уламо ва фузалолар шаҳридан ўтиб, Работи Хон мавзуида тўхтади. Қалъа шаклидаги катта карвонсарой кўзга ташланди.

— Аҳоли шу жойда қароқчилардан ўзини ҳимоя қилади, — деди йўл бошловчи, — бу манзил қароқчилар ўтадиган йўлнинг устида бўлгани учун улар ўзларига лозим сувни олиш учун бу ерга келадилар.

Атроф обод ва хушманзара. Темурбекнинг ҳузурига бир гуруҳ оқсоқоллар ташриф буюришди.

— Қадамларига ҳасанот, улуғ амир, — деди уларнинг бошлиғи кадхудо, — шарофатингиз билан ўғри-қароқчилардан қутуладиган бўлдик.

Темурбек оқсоқоллар олдида дастурхон тузатишни буюрди. Таомлардан сўнг оқсоқоллар билан суҳбат бошланди. Қароқчилар Боер қабиласидан бўлиб, доимо карвонларни талаб кетиши маълум бўлди. Улар кенг бир тоғлиқ жойда истиқомат қилишади. Бу тоғларда табиий ўсган улкан дарахтлар кўп. Деҳқончиликка қулай ер, сув кўп. Лекин қабил аҳли меҳнатга майли йўқ.

— Улуғ амир, бизни бу қароқчилардан қутқаринг. Фақат Сиздангина умидимиз.

Темурбекнинг ҳам кўнглида ана шу қароқчиларни йўқ қилиш, ўзига тобе Форс ўлкасида худди Мовароуннаҳрдек тинчлик, осойишталик ўрнатиш нияти туғилган эди. У Ҳиндистон сафари олдидан ортида тинч ўлкалар қолиши зарурлигини яхши англади.

Кадхудо ҳикоясига кўра, Боер ўлкасига икки тор йўл олиб боради. Бу йўллар жуда тор тоғ йўли бўлгани учун у минтақага кирмоқчи бўлганлар қароқчилар назарида туради. Хўш, қандай тадбир қўллаш керак?

Оқсоқоллар уйларига умидвор ҳолда кетишгач, Темурбек чодирига қадам босди. Шу вақт бир илон унга ҳамла қилди. Темурбек ҳушини йиғар-йиғмас оёғида тикан босгандек оғриқ сезди. У илонни қочишига йўл қўймай, оёғи билан белини босди. Югуриб кирган соқчилар илонни уриб ўлдиришди. Кимдир кадхудони бошлаб келди. У илон жасадини кўриб, юзи оқариб кетди.

— Тез арқон келтиринг, — қичқирди у, — бу найча илон.

Кадхудо соқчининг ханжарини олиб, Темурбекка юзланди. Келтирилган арқон билан чап оёғининг тиззасидан маҳкам боғлаб, ханжар учини илон чаққан жойга қадади. Тилинган жойдан қон чиқа бошлади. У ана шу ёрилган жойга оғзини қўйиб сўра бошлади. Қонни тупуриб яна сўриб, бир муддат тин олди. Сўнг яна ишини давом эттирди.

— Баданингиздаги илон заҳри юрагингизга бормасин. Заҳар чиқиб кетгунча оғриққа чидайсиз.

Темурбек ўзича кулиб қўйди. У шу кунга қадар юздан ортиқ яраланган ва оғриқларга буткул кўникиб кетган эди.

— Бу илон чаққан одам муқаррар ўлади, — деди кадхудо навбатдаги қонни туфлаб ташларкан.

— Демак, ажалим шу ерда экан-да, — ҳазиллашди Темурбек. Лекин баданида иситма бошланганини сезиб, хавотир аралаш сўради:

— Илон чаққанидан сўнг иситма бўладими?

— Ҳа, — бош ирғади кадхудо, — шу иситма кучайиб одамни ўлдирди. Иншооллоҳ, сиз бундай ўлимдан қолган биринчи одам бўласиз.

— Мен ўлимдан кўрқмаймен, кадхудо, — деди Темурбек хомуш оҳангда, — неча-неча йиллардан бери ўлим орқамдан юради. Мен тўшакда ўлишдан кўра жангда ўлишни истар эдим.

Кадхудо ўзи билан олиб келган халтадан қандайдир гиёҳларни чиқариб Темурбек ярасини боғлади.

— Энди қимирламай ётасиз, улуғим.

Кадхудо уч кун муолажани давом эттирди. Беморнинг чап оёғида пайдо бўлган шиш ёрилгач, иситма ҳам тушди.

— Мен бир нарсага ҳайронман, — деди кадхудо, — илонлар иссиқ ҳавода ташқарига чиқмайди. Уларнинг терилари юпқа, ёз фаслининг офтобига дуч келса ўлади. Бу тоғ орқасида найча илон кўп. Аммо иссиқда ташқарига чиқишмайди. Бу сизни чаққан илон қай тариқа иссиққа чиқди, қандай қилиб чодирингизга кириб қолди?

Унинг гаплари Темурбекни чуқур ўйга солди. Ҳаётида унга кўп суиқасдлар бўлган. Аммо яқинлари даврасида унинг ўлимини истаганлар бўлмаган. Чодир атрофида содиқ танмаҳрамлари ва синалган саркардалари бўлган ҳолда суиқасдга ким журъат қилди экан? Ўзингдан чиққан балога, қайга борурсан давога? Ички душман ташқисидан хавфли. Ўша оқшом Темурбек махфий дарақчилар хизмати бошлиғи билан узоқ гаплашди.

Бояр қабиласи қароқчилари Шероздан қимматбаҳо моллар ортилган карвон йўлга чиққани ва у

Исфaxonга бораётгани ҳақида хабар олди. Улар минг кишилик гуруҳни карвон йўлига олиб чиқишди. Беш юз туя ва отдан иборат карвонни юз кишилик соқчилар қўриқлаб келаётганини кўриб уларга қуюндек ёпирилишди. Соқчилар унча қаршилиқ кўрсатмай, ҳар тарафга қочишга бошлашди. Ҳимоясиз карвондаги юкларга ёпишган қароқчилар ўзларига яқинлашган балони пайқамай қолишди. Қаёқдандир қуюндек ёпирилган отлиқлар уларни ўраб олди. Олишув қисқа ва шиддатли бўлди. Қилич ва найзалардан омон қолган қароқчилар таслим бўлишди.

Асирларни шахсан Темурбекнинг ўзи сўроқ қилди. Аниқланишича, Боер ўлкасига кириш учун икки жойдаги тор йўлдан бошқа йўл йўқ. Ўлкани ўраб олган баланд тоғларнинг бари минтақага олиб боради. Аммо бу тоғлардан кийикларгина ўтиши мумкин. Тоғдаги хатарли жарлар, бетартиб ўрнашган қиррали тоғлар одамларнинг юришига имкон бермайди.

Таҷрибали қўмондон сифатида Темурбек икки тадбирни қўллашга қарор қилди. Кўпроқ порох халтачаларини тайёрлаш. Асир босмачиларни олдинги сафга қўйиш. Темурбекнинг ўзи биринчи даста аскарларга бош бўлиб йўлга тушди. Нисбатан текис кўринган йўл билан юқорига чиқаётган аскарлар порохли халталар кўтариб олишган. Улар лашкар учун йўл очади. Порох отиб душманларни тўзитади. Совут кийган жангчиларга кутилмаганда ҳар ёқдан ўқлар ёғилди. Улар олдинда кетаётган асирларга тегиб, кўпини ҳалок ва мажруҳ қилди. Ўқ отувчиларнинг ўзлари дарахтлар устида туриб, йўлдаги жангчиларни яққол кўриб туришар эди. Борудчилар чарм халталарни қалин япроқлар билан беркинган қароқчилар устига отишди. Қалин дарахтлар туташиб кетган жангал устидан тутун кўтарилди. Сўнг кучли аланга кўтарилди. Жангал дарахтлари ёғли бўлгани учун ўт тез тарқаб кетди. Ўқ

отувчилар ўзларини дарахтлардан пастга ота бошладилар, лекин беомон аланга уларни уз домига тортди. Бутун ўлка аланга ичида қолди.

Темурбек лашкари баландликда турганча бу даҳшатли манзарани кузатар эди. Бирдан ёмғир бошланди. Лекин у алангани ўчиришга ожиз эди. Ўн кун ёққан ёмғирдан сўнг аланга ҳарорати пасайди. Юришга имкон туғилди. Ниҳоят, Боев ўлкаси ҳудудига кирган лашкар кўз ўнгида кўм-кўк яйлов намоён бўлди. Аммо унда бирон қўй-эчки кўринмас эди. Икки кунлик йўл босилгач, олдинда дарёча кўринди. Унинг икки қирғоғидаги ерлар деҳқончилик ва боғдорчиликка қулай бўлса ҳам уларда экин, боғ йўқлиги маҳаллий халқнинг унга муносабатини яққол кўрсатар эди.

Дарёчадан бешикаст ўтган лашкар олдидан юборилган даракчилар хабар келтиришди.

— Биз бир тоғли минтақага етиб келдик.

— Тоғдан тўғридан-тўғри ўтиш мумкин эмас.

— Тоғнинг шарқ томонида бир сўқмоқ бор. Уни қароқчилар тўсиб турибди. Ким ундан ўтмоқчи бўлса тепадан тош отиб ўлдиришади.

Темурбек амир Латифбекни ёнига чақирди.

— Икки минг аскар билан ўша сўқмоқ сари боргин. Вазиятни ўрганиб, хабарчиларни ҳузуримга юбор.

Сўнг махфий хизматчилардан бирининг фикрини сўради. Унинг ахбороти аниқ ва атрофлича эди.

— Бу қароқчи тоифа манзилгоҳлари сувга сероб, ов учун ҳайвонлар сероб. Унинг нони баллут дарахтлари меваларидир. Янчиб донга айлантириб нон ёпишади. Бу ерга ҳали бирон лашкар келмаган.

Амир Муҳаммад Озоднинг таклифи ҳам қизиқ бўлди:

— Менга рухсат берсангиз, улуғ амир. Камина халига келган фикрини баён этса... Йигирма йигитим билан шу лаънати сўқмоқдан ўтиб кўрсам.

Махфий даракчи эътироз билдирди:

— Улар сизларга тош отмай ўтказади. Лекин асосий лашкар ўтишида тошбўрон қилишади. Шундай мисоллар бўлган.

Муҳаммад Озод фикрида маҳкам турди:

— Эй, улуғ амир? Агар ўтмишда шу йўлдан ўтган кўшин билан фалокат юз берган бўлса унинг асоратлари кўринган бўлар эди. От ёки одам суяклари қолар эди. Ҳалигача бирор суяк кўрмадик. Агар биздан олдин кимлар келган бўлса ҳам биз ўтган жангалдан қайтган.

Темурбек таваккал қилишга қарор қилиб, унга ижозат берди. Муҳаммад Озод йигирма отлиқни олиб йўлга тушди. Барча уларнинг ортидан кузатиб қолди. Амир билан ўн олти отлиқ сўқмоқдан ўтиб, тўрт отлиқ қолганда улар устига тошлар думалади. Тўрт отлиқ жасадлари билан йўл тўсилиб қолди. Тошлар тушган нуқтани белгилаган Темурбек сара аскарларидан ўн кишини ажратиб, жасадларни олиб келишни буюрди. Отлиқлар фалокат жойига ҳушёр тарзда етиб боришганда тоғдан юмалаб тушаётган тошларнинг даҳшатли овози эшитилди. Огоҳ турган отлиқлар орқага қочдилар. Тошлар яна ўликлар устига тушди. Бу тажриба натижасида қароқчилар шу нуқтадан бошқа жойдан лашкар устига тош ташлай олмаслиги маълум бўлди.

Темурбекнинг сўқмоқ тепасидаги тоғ учида нисбатан текис нуқтада бир кишининг ишорат қилаётганига нигоҳи тушиб ажабланди. Яхшироқ разм солганида унинг Муҳаммад Озод эканини кўрди. Душман уни кўрмаса ҳам лашкарни кўриб турибди. У чап тарафга қараб ишорат қилар эди. Унинг бу ишоратидан чап томонга яқин келинглари маъноси англанди. Демак, душман ўнг томонда.

Темурбек ёнида турган яроқбардорига буюрди:

— Амир ишорат қилган томонга борасан. У билан сўзлашмоқ имкони бўлмаса, ингичка узун ипни ўқ билан у томонга отасан. Ип охирига арқон боғлайсан. Улар сени тепага тортиб олишади. Тепага тортишганда ўзингни арғамчига боғлайсан.

Буйруқ аниқ бажарилгач, ўрдугоҳ билан Муҳаммад Озод ўртасида арғамчи билан алоқа боғланди. Аскарлар бирин-кетин арқон орқали тоғ устига чиқиб, амир қўшини билан бирлашди. Бир қисм аскарлар эса ўнг томонда қолиб, душманни чалғитиб туришди.

Тоғ устида бошланган жанг садоси Темурбекка эшитилиб турарди. Шу вақтгача у тоғ уруши ва унинг оқибатларини кўрмаган. Тоғ устидан ерга учиб тушаётган одамларнинг мудҳиш фарёди янграйди. Буларнинг жасадлари ерга тушиши билан суяклари синиб янчилмоқда. Табиий, уруш майдонида ўлим борлиги муқаррар. Бундан чекиниш имкони йўқ. Қилич зарбаси, найза билан бадани тешилиб азоб чекиб ўлганидан кўра тоғдан учиб ўлиш нақадар тез ва осон экан. Бир вақт амир Муҳаммад Озоднинг ҳайқириғи янгради:

— Сўқмоқдан ўтаверинг, улуғ амир. Бу ерда барча қароқчи қириб ташланди. Йўлингиз очиқ!

Темурбек бу хабардан қувонган бўлса ҳам тажрибали саркарда сифатида эҳтиёт чорасини кўллади. Аванфордаги қўшиннинг бир қисмини сўқмоқдан ўтишга юборди. Улар ҳар лаҳзада йўлнинг омонлигидан хабар бериб туришди. Сўнг асосий қўшин йўлга тушди.

Оқшом чўкканда лашкар сўқмоқдан ўтиб, бир жилға остида тўхтади. Олдинда баланд тепаликлар қад ростлаб турарди.

Худди шу жойда Темурбек ўрдугоҳ ҳозирлашни буюрди. Унинг атрофига уч қатор қоровул қўйилди.

Кечки овқат учун лашкарга рухсат берилди. Беҳисоб гулханлар ёқилди. Ўнбоши ва юзбошилар чодирлари атрофида қайнаётган қозонлар, кўраларда пиширилаётган кабобларнинг иштаҳани қитиқловчи ҳидлари атрофга тарала бошлади.

Темурбек тоғдан тушиб келган амир Муҳаммад Озод ҳикоясини берилиб тинглади.

— Мен ўн олти фидойи билан сўқмоқдан ўтиб, тоғ тепасига чиқдим. Душманлар икки қисмга бўлинган эди. Бир қисмининг қўлларида қарға тумшуқ лўм, темир чўкич, белкурак. Улар тош кўпорилмоқда. Иккинчи қисми эса кўпорилган тошларни жарлик лабига элтишмоқда. Ўрдугоҳдан юборилган беш юз киши бизга кўшилгач, улар устига ҳужум бошладик. Улар ниҳоят қаттиқ қаршилик кўрсатишди. Биздан икки юз қирқ киши нобуд бўлди. Душманлардан юзтасини асир олдик, қолганларининг бари ўлдирилди.

Темурбек унинг олдига ўн минг динор солинган халта ташлади.

— Бугун барча фидойиларингни дастурхонимга таклиф қиламен, амир.

Бу оддий сарбоздан мингбоши-ю амирларгача бериладиган энг олий мукофот эди. Эрта саҳарда, бомдод намозидан сўнг тўйиб ҳордиқ чиқарган лашкар йўлга чиқди. Пешинга яқин бир тепаликка етишганида бирдан чор атрофдан ўқ ёмғири бошланди. Боер қароқчиларининг асосий кўшини кўзга ташланди. Қиличбозлик ва найзабозликда моҳир Мовароуннаҳр лашкари биринчи тўқнашувдаёқ душманнинг шаштини синдирди. Бирин-кетин портлаётган боруд эса қароқчилар ўртасида ваҳима туғдирди. Намоз асрга келиб жанг тугади. Энди ғолиб лашкар Боер шаҳри сари йўл олди. Шаҳар аҳолиси — эркаклардан тортиб хотин-қизларгача тўла қуролланиб қаршилик кўрсатишга ҳозир эканлиги билинди. Жангда Темур-

бекни ажаблантирган бир воқеа юз берди. Бир сарбоз ўзига қилич урган аёлга чап бериб, узун болтасини кўтарди. Аёл букри эди. Лекин кутилмаган тарзда чаққонлик билан сарбоз болтасидан сақланиб, рақиб елкасига қилич солди. Фалабасидан руҳланиб иккинчи отликқа қиличини кўтарди. Аммо, бошига теккан ўқдан ерга қулади. Шу вақт бир гўдакнинг чинқириғи эшитилди. Сарбозлари қатори жанг қилаётган Темурбек бу хотинни букри қилиб кўрсатган орқасига юклаб олган боласи эканлигини кўриб даҳшатга тушди. Жанг суронига қарамай отдан туша солиб туёқлар остида янчилиб кетиши муқаррар гўдакни кўтариб олди.

Жангда ҳеч кимга омонлик берилмади. Боер шаҳри аҳолисининг бари очиқ майдонда ҳалок бўлди. Лашкар шаҳарга кирганда бўм-бўш уйларни кўрди.

Шаҳар ҳам бутун ўлка каби қароқчилардан тозаланган эди.

Темурбек лашкарга катта зиёфат бериб, ғолибларни тақдирлади.

— Сени нима билан тақдирлай? — деди у ўзини илон захридан қутқарган ва сидқидилдан йўлбошловчилик вазифасини бажарган кадхудога.

— Сиз мени истаганимдан зиёд мукофотладингиз, улуғ амир. Юртимизни ўғри, босқинчи, қароқчи зотидан халос қилдингиз. Мана шу менга олий мукофот.

— Айтавер, яна қандай тилагинг бор?

— Бўлмаса, ўша сиз қутқарган гўдакни менга беринг. Сиз уни ўлимдан сақлаб, бир савоб қилган бўлсангиз, мен ҳам уни боқиб ўз ўғлимдай катта қилай.

Темурбек кадхудога ўн минг динор ва от-улов беришни буюрди.

Энди жаннатмакон Самарқандга қайтса бўлади. У ўзидан, қилган ишидан мамнун эди.

Боердаги жанглар унга кўп нарсаларни ўргатди. Айниқса, тоғ шароитидаги урушни. Бу сабоқлар унга келгусида жуда асқатиши мумкин.

Ҳиндистон сафари бунини рўй-рост тасдиқлади.

МУРУВВАТ ВА ХИЁНАТ

«... Ўз қудратимни сақлаш учун мен бир қўлимга адолат шаъмини ва иккинчи қўлимга беғаразлик шаъмини олиб, бу икки шаъм билан бутун умр бўйи ўз йўлимни ёритиб юрдим. Барча қилмишларимда ана шундай адолат қоидаларига риоя қилдим. Мен ўзимга шундай ғояларга амал қиладиган тўрт вазирни танладим. Улардан иккиси Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Насириддин Маҳмуд ал-Аромий эрди. Бу икки вазиримга доимо мени кузатиб туришни ва агар мен адолатсизлик қиладурғон бўлсам, дарҳол мени тўхтатишни, кимнингдир ёлғон сўзларига ишонсам ёки бегона кимсанинг мулкидан фойдаланадиган бўлсам, дарҳол мени огоҳлантиришларини таъкидлаб қўйдим».

Амир Темурнинг «Таржимаи ҳол»идан.

Олтин Ўрда хони Тўхтамиш кумуш тахтида ўтирганча мўғул шаҳзодалари — ўғлонларнинг сўзларини диққат билан эшитар эди.

— Темур ўз манфаатини кўзлаб сизга ёрдам берди. Энди эса ўзгача ниятда тахтингизга кўз тикмоқда.

— Бас, шундай экан, нега энди ундан юз-хотир қилаяпсиз?

Чингизхон авлодидан бўлган аслзода ўғлонлар бирин-кетин Темурбекни ёмонлашга тушишди.

Тўхтамишхон эса тахтда ўтирганча хаёлга чўмди. Кўз олдида эса бундан 16 йил муқаддам — 1375 йилги бўлиб ўтган воқеалар жонланди. Ўшанда отаси —

Манғишлоқ ҳокими амир Тўйхўжа Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрусхон томонидан ўлдирилгач, паноҳ истаб, отаси хуни учун курашга чоғланиб Мовароуннаҳрга қочиб борди. Амир Темурбек мўғулларнинг ашаддий душмани эканлигини Тўхтамиш яхши билар эди. Темурбек тахтга чиққан 1370 йилиёқ Тибет ва Иртиш ўртасидаги ерларда ҳукмдор жеталар хони Султон Қамариддинга қарши уруш очди. Пойтахти Қашқар бўлган жеталар давлати кучли бўлса ҳам Темурбек зарбига дош беролмади. Бешинчи юришдан сўнг султон Қамариддин Кўктепа атрофида узил-кесил енгилиб, давлати Темурбек қўлига ўтди. Унинг гўзал қизи Дилшод ҳукмдорнинг хотинига айланди.

Тўхтамиш оч, юпун ва руҳи сўниқ ҳолда Темурбек ҳузурига келиб бош эгди. Мовароуннаҳр ҳукмдори у сира кутмаган меҳмондўстликни кўрсатди.

— Меҳмон атойти худо дейдилар, иним. — Темурбек шундай дея уни фахрий ўринга ўтказиб, елкасига кимхоб тўн ёпди. Қимматбаҳо ҳадялар тутиб, зиёфатга чорлади.

— Камбағалман деб қисинманг. Сизга Ўтрор ва Саброн вилоятларини инъом этурмен.

Тўхтамиш тезда ўнгланиб, ўзини тўлақонли мўғул шаҳзодаси сифатида ҳис этди. Бир неча минг сувориларни тўплаб, душмани Ўрусхонга қарши юриш қилди. Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда хони қўшинлари билан биринчи тўқнашувдаёқ Тўхтамиш чучварани хом санаганини сизди. Унинг суворилари батамом қириб ташланиб, ўзи ўқ теккан қўли билан Сирдарёдан сузиб ўтишга зўрға муваффақ бўлди. Ўшанда Темурбек қароргоҳида саркардалар уни мазах қилиб кулишди, лашкар ўртасида эса уни кўрқоқ, ёрдам беришга арзимас, енгилтак шаҳзода эканлиги тўғри-

сида овозалар тарқалди. Ўрусхон ва унинг фарзандлари тўғрисида эса улар ҳурмат билан жангга муносиб рақиб сифатида гапиришди. Бунинг устига Ўрусхондан элчи келиб Темурбекдан уни, Тўхтамишни тутиб беришни талаб қилди.

Элчи жуда дағал ва калондимоғ оҳангда хон талабини такрорлади. Баҳодирлар, саркардалар ва амирбеклар Олтин Ўрда вакилининг бундай муомаласидан ғоят ғазабга келишди.

— Биз, мусулмонларда меҳмон отадан улуғ ҳисобланади, — деди Темурбек ўзини осойишта тутиб. — Тўхтамиш меҳмонимиз. Бас, шундай экан, изоҳнинг ҳожати йўқ.

— Демак, хонҳазратларининг талаби ерда қолар экан-да, — деди элчи ғазабланиб, — ҳали бу қилмишингиз сизга жуда қимматга тушади.

Темурбек хотиржамлик билан унинг дағдағаларини тинглаб қўл силтади.

— Ит ҳуради, карвон ўтаверади, — деди у қўлини қилич дастасига юборган амирга қараб, — элчига ўлим йўқ.

Ўшанда Тўхтамиш Темурбекнинг меҳмондўстлиги ва иттифоқчиларига олий ҳимматига тан берган эди.

Темурбек ҳимматини баланд қилиб, меҳмоннавозлик вожиби билан лашкар бошига келиб, шахсан ўзи Ўрусхонга қарши уруш эълон қилди.

Тўхтамиш ўшанда синчков нигоҳи ила унинг қўшини, жанг усули, тартиб-интизомига эътиборни қаратди. Темурбек ҳарб илмида Чингизхон издоши эмас, балки ундан илгарилаб кетганига иқдор бўлди. Чингизхоннинг ҳарб илми мажмуаси «Ясоқ», Темурбек яратган ҳарб қонунлари тўплами — «Тузуқлар» (Устав) олдида ип эшолмай қолгани унга аён бўлди. Темурбек тузуқларига кўра ҳар бир жангчи ўзи билан бирга бир йилга етадиган озиқ-овқат, қурол-аслаҳа —

30 та ўқи билан камон, совут, найза ва қалқон олиб келиши керак. Ҳар икки отлиқ жангчида битта эҳтиёт от, ҳар 10 кишида бир чодир, 2 та темир курак, 1 та тўқмоқ, болта, бигиз, пишиқ тери, қозон, 100 та игна ва йўғон арқон бўлиши лозим.

Тузуқларга кўра, тинчлик даврида қўшинга кўнгиллилар олинган, уруш маҳалида эса мажбурий хизмат амал қилиниб, эркаклар сафарбар этилган. Ҳар икки-уч хонадон тўла қуролланган отлиқ бериши лозим. Тўхтамишни Темурбек қўшинидаги тартиб, амалдорлар тайинлаш усули қойил қолдирди. Биринчи жанговар бирлик — ўнликнинг бошлиғи «ўнбоши» қуролдошлари томонидан сайланади. Ўнбоши учун муҳим фазилат битта — жасурлик. Юзбоши учун эса бу етарли эмас. У мулоҳазакор ҳам бўлиши лозим. Мингбошига эса уқув ва ташаббускорлик зарур. Туманбоши бўлса, ҳарб илмида етук билимдон, кўникмали ҳамда макр-ҳийлага уста, пистирма-тузоқлар қўйишни уддалайдиган, душман одамлари орасидан жосуслар ёллай оладиган саркарда бўлиши керак. Оддий жангчи маоши бир от баҳосига тенг. Баҳодир уч от, ўнбоши эса 10 от баҳосига тенг маош олади. Шуниси қизиқки, аскарлар маоши миқдори бозордаги нарх-наволарга мослашган бўлиб, бозорга кўра кўтарилиб-пасайиб туради. Қирқ мингдан ортиқ лашкарига Темурбекнинг ўзи кўмондон, 12 мингдан ортиғига унинг ўғиллари ва яқин сафдошлари раҳбар. Жанг олди-дан кўрбошилар душман ҳақида, жойи, ўрнашган шароити, зўр, заиф томонлари ҳақида олдиндан маълумот йиққан бўлади. Отлиқлар, пиёдалардан ташқари кўприксозлар, тўфангсозлар, кўрғонбузарлар, ўточар ва қуролсозлар ҳам лашкарда ўз вазифаси ва ўрнига эга.

Тўхтамиш ўша 1375 йил қишида Ўтрор остона-сида баттол душмани Ўрусхоннинг лашкари билан Темурбек қўшини тўқнашганда шиддатли жанглар давомида ҳарб илми устунлигига гувоҳ бўлди. Ўрусхон батамом мағлуб бўлиб, Олтин Ўрда мўғулларидан жуда озгинаси Уралга қочишга муваффақ бўлди.

1376 йил баҳорида Ўрусхон ўлганини эшитиб, у яна ўз омадини синаш учун жангга отланди. Темурбекдан олган лашкари билан Оқ Ўрда тарафга от сурди. Ўрусхоннинг ўғли катта қўшин билан унга пешвоз чиқди. Тўхтамиш енгилиб, яна Темурбек ҳузурига кўмак истаб келди.

Мовароуннаҳр ҳукмдори бу гал ҳам унинг бошини силади. Ҳимматини яна баланд кўтариб, энди унинг учун ҳам ўзи урушга боришини айтди. Қоратол ёнидаги ҳал қилувчи жангда Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрусхоннинг ўғли Темурмалик енгилиб асирга тушди ва Тўхтамиш талаби билан қатл этилди. Шу тариқа 1376 йилда Оқ Ўрда ва Олтин Ўрданинг шарқ қисми унинг тасарруфига ўтди. Волга бўйидаги ерларда эса туманбоши Мамай ҳукмдор бўлиб, у билан тўқнашувга Тўхтамишнинг юраги дов бермади. Москванинг буюк князи Дмитрий Донской 1380 йилда Куликово майдонида Мамай туманларини тор-мор қилгач, Тўхтамиш фурсатни ғанимат билиб, унга қарши от сурди. Мамай ўзига келмаган қўшини билан унга дош беролмай қочди ва бутун Олтин Ўрда унинг мулкига айланди.

— Бу кимнинг замони?

— Тўхтамишхоннинг!

Мўғул шаҳзодалари — ўғлонларнинг ҳамду саноларидан у хаёлини жойига келтирди.

— Москвани ёндириб лак-лак ўлжа олган ким?

— Буюк хонимиз Тўхтамиш ўғлон.

Тўхтамишнинг қисик кўзларида мағрур ўт чақнади. У беихтиёр 1382 йилги сафарини эслади. Запис бўлган эди-да! У Темурбек қароргоҳида ортирган бой тажрибасини ишга солиб, Москвани тўсатдан босди. Кулиководаги ғалабасидан сўнг хотиржамликка берилган буюк князь Дмитрий Донской ғалатда қолди. Москвани ҳимоя қилишга иложи йўқлигидан Переяславлга, сўнг Костромага чекинди. У қўшин тўплаб орқадан зарба беришни ўйлаган эди.

Москвадан метрополит Киприан ҳам қочиб қолди. Бошлиқларсиз ўз ҳолига ташлаб кетилган москваликлар қўзғолон кўтаришди. Бойлар, савдогарлар уйларида бочкалаб вино, ароқлар кўчага чиқарилиб оломон, базми жамшид бошлади.

Тўхтамиш Рязань князи Олег ёрдамида Ока дарёсидан кечиб, Серпуховни эгаллади ва Москва оstonасида пайдо бўлди. Бу вақтда Литва князи Остей Москвага келиб, шаҳар мудофаасини ўз қўлига олган эди. Тўхтамиш ўшанда ўруслар қўлида номаълум қурол кўрди. Пиёдалар узун нарвонларни кўтариб, Москва деворларига яқинлашганларида бирдан гумбурлаган овоз янграб, тутун кўтарилди. Ўнлаб сипоҳлар номаълум зарбдан қулади.

Тўхтамиш бу қурол ўтсочар тўфанг эканлигини англади. Москвани куч билан олиб бўлмаслигини англаб, ҳийла ишлатишга аҳд қилди. Князь Олег маслаҳатига кўра, Москвадан аламзада Нижний Новгород князлари ака-ука Симеон ва Дмитрий Кирдяпаларни ҳузурига чорлади. Москва қаршиликсиз таслим бўлса, аҳолига зарар етказмай ўлпон олиб ортига қайтажagini уларга айтди. Сўзларига ишонч учун онт ичди. Жасур князь Симеон Кирдяпани Москва аҳли билар ва унга ишонар эди. Дарвозалар очилиб, шаҳар боярлари князь Остей бошчилигида унинг ис-

тиқболига пешвоз чиқдилар. Ана шунда Тўхтамиш ишораси билан Олтин Ўрда отлиқлари ва сипоҳлари шаҳарга босқин қилиб, дуч келганини чопишди, асир олишди. Москва обдан таланиб, ўтга дучор бўлди. Владимир, Звенигород, Можайск, Волок, Переяславъ шаҳарлари ҳам олиниб, ўлжалар ва асирлар шундай кўпайиб кетдики, уларни ортиш ва боғлашга ҳам арқонлар етишмай қолди.

— Бизни Мовароуннаҳр чорламоқда!

— Унинг бойликлари беҳисоб!

Ўғлонлар ҳайқириғи Тўхтамиш юрагининг бир чеккасида кўмилиб ётган ҳасад чўғини ёндирди. Ҳа, у устози Темурбекнинг Шарқда эришаётган ғалабаларидан ҳасади кўзғади. Унга ғайирлиги тобора ортиб борарди. Махфий равишда у Хоразм ҳукмдори билан Темурбекка қарши битим тузган ҳам эди. Шунинг учун ҳам Темурбек Хоразм сари юриш қилганида, дастлаб унинг ҳукмдорларидан бож тўлашни талаб қилганида Ҳусайн унга рад жавобини берди.

— Мен, — деди Ҳусайн Сўфи Темурбек элчисига, — мамлакатни қилич билан фатҳ этганман, шунинг учун ҳам уни фақат қилич билан олиш мумкин. Олтин Ўрда хонига бўйсунсам бўлади, аммо зўравонга сира бош эгмайман.

Шундан сўнг шиддатли жанг бўлиб, Хоразм ҳукмдори енгилгани, унинг ўрнига ҳукмдор бўлган Юсуф Сўфи Темурбекдан сулҳ сўрагани унга маълум бўлди.

Тўхтамиш Темурбекка ҳасадгўй Хутталон — Жилён ҳокими Кайхусравни ишга солиб, Хоразм ҳукмдорини йўлдан уришга муваффақ бўлди. Юсуф Сўфи аҳдини бузиб, Темурбекка қарши уруш очди. Мағлуб бўлгач, сулҳ тузди. Жияни гўзал Суюнни Темурбекнинг тўнғич ўғли Жаҳонгирга берди. Тўхтамиш икки йилдан кейин яна Юсуфни унга қарши

кўтаришга муваффақ бўлди. Унга катта ёрдам кўрсатди. Темурбекнинг заиф тарафларини айтиб, ожиз томонига зарба беришни ўргатди.

Юсуф Сўфи ўз кучига бино қўйиб, Темурбекка таклиф юборди.

— Икки одам учун қачонгача бутун олам азобукубат чекади, — ёзган эди у риёкорона тарзда, — инсоният ва мамлакатнинг хайрияти бу икки одамнинг бир-бирига олишувларини, майдонда баҳс қилишларини талаб қилади.

Юсуф Сўфи Темурбекнинг оқсоқлиги, ўнг қўли яхши ишламаслигини назарда тутиб, осонликча уни енгаман деб ўйлади. Тўхтамиш ҳам шундай фикрда эди. Аммо Темур кутилмаганда яккама-якка олишув ҳақидаги таклифни қабул қилди. У жанг майдонига биринчи бўлиб келди ва жуда қаттиқ товуш билан душманни чақирди. Аммо Юсуф майдонга тушишдан чўчиди. Кўрқув ва саросимада таклифидан воз кечиб, умумий ҳарбни талаб қилди.

Жанг вақтида эса тўсатдан ўлиб қолди. Хоразм бутун бойлиги, ҳунарманд уламолари билан ғолиб ўлжаси бўлди.

— Хон ҳазратлари Боту ва Ўзбекхон йўлидан бориб, Чингизхон шуҳратини тиклаяжаклар.

— Оқсоқ Темур ким бўпти бизга!

Ўғлонлар шундай қийқириқлар билан Тўхтамиш кўнглидаги оловни аланга олдира бошлашди. Хурсон, Эрон, Сейистон, Белужистонни забт этган Темурбек ғалабаларидан ҳасади тобора кучайиб кетган Тўхтамиш кўнглига мос тушган ўғлонлар гапларидан руҳланди:

— Қарорим шундай...

Ўғлонлар қувонч ила хон режасини маъқуллашди.

ТОШКЕНТДАГИ МАСЛАХАТ

«Менга бўйсунган янги давлатларда ҳурматга лойиқ одамларга ҳурмат кўрсатдим. Мен пайгамбар авлодларига, қонун тарғиботчиларига, олимлар ва кексаларга нисбатан буюк ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлдим: уларга нафақа белгилладим. Бу мамлакатнинг бадавлат кишилари менинг оға-инимдек, етим-есир ва камбағаллари эса болаларимдек бўлиб қолди. Мағлуб бўлган мамлакат қўшинлари менинг қўшинларимга қўшилди. Мен бу мамлакатларда халқ ҳурматини қозонишга ҳаракат қилдим. Шунга қарамасдан фуқарони кўрқинч ва умид орасида сақладим. Яхшиларга, улар қайси миллатдан бўлишларидан қатъи назар, мен ҳам яхшилик қилдим; ғаразли кишилар ва сотқинлар эса менинг давлатимдан қувилди!»

«Амир Темури тузуклари»дан.

Темурбек махфий даракчиси келтирган хабарни эшитиб бош чайқади:

— Бўрини қанча боқма, барибир ўрмонга қараркан.

Дарвеш либосидаги даракчи эса қўшимча қилди:

— Кутурган ит даставвал ўз эгасини қопади, Соҳибқирон. Кулингиз яна шуни билдирадики...

Темурбекнинг бутун вужуди қулоққа айланган эди. Даракчи бутун махфий хизмат тармоғидаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда Олтин Ўрда хони тузган режани баён қилди.

— Хизматинг юксак мукофотга лойиқ. Сенга руҳсат, ўғлим.

Темурбек эҳтиётдаги барча лашкар билан йўлга чиқишни амр этди.

Тўхтамишнинг Мовароуннаҳр чегарасига яқинлашган икки туман қўшини илғор қисм эканлиги ва яқин орада у асосий қўшин билан келиши аён бўлди. Олтин Ўрда хони уни чалғитиш учун Доғистон тарафга 12 ўғлон раҳбарлигида 100 минг отлиқ аскар йўллабди.

Темурбек шошилиши лозим эди. Доғистон тарафдаги лашкари душманга нисбатан уч баробар оз. Тезроқ кўмакка бориш даркор.

Доғистонга етиб келган Темурбек лашкарининг руҳи сўниқ эканлигини кўрди. Кура дарёсининг ўнг қирғоғида маррани эгаллаган Мовароуннаҳр лашкари ўз Соҳибқиронининг шахсий туғи ва катта байроғини кўриб руҳланиб кетди. Чап соҳилда уларни мазахлаётган қўшинига шиддатли ҳужум бошлади.

Темурбек ўнг қирғоқдаги чодиридан туриб жангни кузата бошлади. Сахро ўғлонларининг урушда суяги қотган суворилари чиндан ҳам моҳир жангчи эканликларини кўрсатишди. Темурбек отлиқларининг кўпчилиги кўз ўнгида қирилмоқда эди.

— Мадад беринг, Соҳибқирон!

Шайх Нуриддин чопари шундай мурожаат қилди. Аммо Темурбек қимир этмай қаршисидаги саркардадан сўради:

— Ўғлонларнинг пистирмадаги кучлари ҳам ташландими?

— Шундай, Соҳибқирон.

Темурбек чопарга юзланди:

— Нуриддинга фармони олийни етказ. Орқага чекинмай душманни ушлаб тураверсин!

Чопар ҳайрон бўлганча орқасига от қўйди. Ўғлонлар шоду хуррам бўлиб ғалаба нашидасини суриш иштиёқида ҳужумни кучайтириб, орқани унутиб, фақат олға — Темурбек турган соҳилга интилишди.

Темурбек олдиндан душман орқасига юборган ўғли Мироншоҳ ва Туман оға Хўжа Сайфуддиннинг ўттиз мингдан зиёд сараланган баҳодирлари зарбаси ўғлонлар қўшини учун сира кутилмаган фалокат бўлди. Бу зарба жанг тақдирини ҳал қилди. Тўхтамишнинг Доғистон қўшини батамом қириб ташланди. Фурсатни ғанимат билган Темур шитоб ила Сирдарё воҳасига от қўйди. Лашкарга дам берилмай йўл босилди. Гўё Мовароуннаҳрда рўй бераётган воқеаларни сезганидек, чиндан ҳам илғор кучлари билан Сирдарёга келган Тўхтамиш қўшини қўли баланд ҳолда жанг қилар эди. Сигноқни эгаллаган Олтин Ўрда аскарлари Хўқандни қамал қила бошлади. Темурбекнинг ўғли Умаршайх қўмондонлигидаги лашкар тор-мор бўлди. Орқада эса ҳали асосий кучлари билан Тўхтамишнинг ўзи катта зарбага ҳозирланмоқда эди.

Темурбек етиб келаётганини кўрган мўғул аскарлари ўлжаларини юклаб Олтин Ўрда томон чекинишди. Улар Тўхтамишнинг асосий қўшинига қўшилиб олишга уринишди.

Темурбек уларни қувишга шошилмади. Хуфя одамлари унга Тўхтамишнинг улкан қўшини ҳал қилувчи жангга шай экани тўғрисида вақтида хабар берди. У рақиби имкониятларини чамалаб, ўз кучларини бир жойга тўплашни лозим топди. Муҳим иш кенгашни талаб қилади. Темурбек қурултой чақирди.

— Душманни ўз уясида янчиб ташлаш керак, — деди амир Жоку газаби ичра, — қачонгача бу Олтин Ўрда оёғимизга тиканак бўлиб ётади?

У қурултой қатнашчиларига ўз режасини баён қилди.

— Энди муруватни йиғиштириб, хиёнаткорларга ҳаммага ўрناق бўлиши учун қатлиом уюштира-

миз, — деди шафқатсизлиги билан танилган амир Довуд.

— Соҳибқирон жуда мурувватли ва ишонувчан, — кўшимча қилди шайх Нуриддин, — Тўхтамиш буни билади ва нонкўрлик қилаверади.

Темурбек ёшлигидаги ўртоқлари, кўп йиллик жангу жадаллардаги сафдошларининг очиқ ва дангал ўз фикрларини айтиверишга ўргатгани учун улар сира тортинмай аччиқ ҳақиқатни унинг бетига айтишди. «Куч адолатда» деган сўзларни шахсий муҳрига ўйиб ёздирган Темурбек уларга амалда риоя қиларди. Хато қилмаслик, хушомадга учиб, керилиб кетмаслик учун у ўзига халқ ва лашкар ўртасида эътиборли, ҳақиқатпарварлиги билан танилган одамлардан раис — нақиб тайинлаган эди. Раис — нақиблар иккита бўлиб, бири ҳукмдорнинг фуқароларга доир ишларини назорат қилса, иккинчиси лашкарга оид сиёсатни тафтиш этар эди.

Темурбек фуқаро бўйича нақибини обдан синаб, сўнг тайинлаган, чунки бу одам ҳукмдор қаҳридан, ҳатто ҳақиқат йўлида ўлимдан кўрқмаслиги керак. Халқдан чиққан, унинг орасида адолатпарварлиги билан танилган Насриддин Аромир шундай фахрий вазифага тайинланган эди.

— Жазо берилганда адолатли бўлиш учун қандай иш тутиш лозим? — деб сўрашганда у шундай жавоб қилган:

— Қозиларда одатда тарозининг икки палласи кўрилади. Бирида жиноят, иккинчисида жазо тортилади. Адолат тарозиси эса уч палладан иборат бўлиши керак. Бирида жиноят, иккинчисида жазо, учинчисида эса жиноятчининг ўзи тортилсин. Қозиларга учинчи паллани бериш керак.

Насриддин бу билан одил ҳукмда даставвал инсон шахси кўрилишига нозик ишора қилган эди.

Ҳарбий ишлар бўйича раис — нақибликка жангларда суяги қотган, оддий навкарликдан саркардагача кўтарилган Маҳмуд Шаҳобиддин тайинланган эди. Бу икки раис — нақибга ҳукмдор ҳамма қилаётган ишни кўриш, махфий кенгашларда қатнашиш ҳуқуқини берган эди. Фақат улар хушомад қилмаслиги, ҳақиқатни яширмаслиги, ҳукмдор кўнглига қараб иш тутмасликлари лозим эди.

— Тўхтамишни енгиш осон эмас, — деди амир Шоҳмалик, — шунинг учун зўр тараддуд кўрмоқ даркор.

Темурбек қурултойда сукут сақлаб, сафдошлари маслаҳатларини тинглар ва ўйлар эди.

Қурултой барча кучларни бир жойга йиғиш ва қишни Тошкентда ўтказиб, баҳорда Олтин Ўрдага юриш қилишга қарор қабул қилди. 1391 йил қишида Тошкентга ҳар тарафдан туман-туман пиёда-ю отлиқлар оқими кела бошлади. Тошкент бунчалик кўп аскарни ўз остонасида сира кўрмаган эди. Бозор қиш совуғига қарамай одамларга тўлиб, ҳунарманду деҳқоннинг савдоси қизиди. Темур ҳар куни саркардаларнинг кўшин аҳволи ва кайфияти ҳақидаги ахборотларни эшитар, хуфя ишлар саркорининг душман томонидан олинган хабарларини тинглар эди. Тўхтамиш Литвадан, рус князларидан кўнгилли кучларни тўпламоқда. Жойларга яширин пистирмалар уюштирган. Унинг кўшини 200 мингдан зиёд отлиқ-пиёдадан иборат.

Ҳа, Тўхтамиш анойи эмас. Уни енгиш учун бор тажрибасини ишга солиш даркор.

ВОЛГА БЎЙИДАГИ БАЗМ

1391 йил май ойида Тошкентдан Орол денгизи томон улкан карвон йўлга тушди. Узоқ ва хатарли

сафар бошланган эди. Эртаклардаги «Борса келмас», «Борса хатар» муюлишларини эслатувчи бу йўлдан кўплар қайтмаслиги аниқ эди.

Қишнинг узоқ кечаларида ўйланган, обдан пишитилган, ипидан игнасигача саркарда кўригидан ўтказилган сафар режаси амалга оша бошлади.

Икки юз минглик лашкар, олти юз минг от ва озиқ-овқатлар ортилган юзлаб туялар Оролдан шимолга, Қирғиз-қайсок чўлларига бурилди.

Улуғ тоғ этагида бир-бирига уланиб бораётган улкан карвон тўхташга буйруқ олди.

Темурбек шоҳона безатилган баландликда туриб, икки юз минглик қўшин сафларини кўздан кечира бошлади.

Ҳар бир жангчи биттадан тош олиб, кўрсатилган жойга қўя бошлади. Туман бошлиқларидан ҳар бири Темурбек олдига келиб, отдан тушар, ер ўпиб таъзим бажо қилгач, мақтов сўзлари — мадҳи сано айтиб, ўзини ва қўл остидаги аскарларни амирнинг хайрли ишига содиқ эканликларини билдирар эди.

У бу гапларни айтаётган кишиларни шахсан билар, узоқ йиллар давомидаги кўпдан-кўп жангларда синаган. Улар болаликдан, бетакрор ёшлигида бирга бўлган ўртоқлари ҳам эди.

Темурбек қимматбаҳо ипақдан тикилган либосда, узун, учли бошли кигиз бўрқда мағрур турарди. Бўрқ учига чўзинчоқ ёқут қадалган, унинг атрофи дурлар ва ноёб жавоҳирлар билан безатилган эди. Аскарлар жанговар мусиқа садолари остида равон қаламлар ташлаганча уруш худосидек мағрур турган ҳукмдорларига эҳтиром ила қараб борардилар.

Темурбек уларни кузатаркан, хаёл кўзгусидан ёшлигидаги манзаралар, орзу-умидлар билан тўлиб-тошган, қувонч-ташвиш, ғалаба-мағлубият, висол ва жудоликларга бой ўтган ҳаёти ўтар эди. Шундай лак-

лак лашкарга бош бўлиб, улкан зафарлар қозонишини отаси амир Тарағай орзу қилган эмасмиди?

Ўзи ҳам оғир пайтларда, туркман Алибекнинг зах зиндонидан ўтган кунларида ана шуни ўйлаган эмасмиди?

Ўзидан, ишларидан, эришган самараларидан бахтиёрлик туйғуси илк бор қалбида ниш урди. У жангчиларга тўхтаб дам олишни буюрди. Шу бугунги юришни, ўзини бахтиёр санаган кунни тарихда қолдиришни ўйлаб, тошкесар ва наққош ҳунармандлар тошга унинг номини муҳрлашларини истади.

«Турон Султони Темур Тўхтамишдан интиқом олиш учун урушга кетди». Тошга ўйилган бу ёзув 600 йилдан кейин Россиядаги улкан хазинахона — Эрмитаждан ўрин олиб, бутун дунё аҳли ўқишини балки у хаёлига ҳам келтирмагандир, ўшанда?

Ҳордиқ олаётган жангчиларга ўнбошилар, уларга эса юзбошилар Темурбек номидан хазинадаги кумуш тангалардан мукофотлар улашишди. Руҳи кўтарилган, бели бақувват бўлган лашкар шитоб ила йўлга тушиб, Тўхтамиш пистирмаларини янчганча олға интилди.

1391 йил 13 июнда икки қўшин бир-бирига Кундузча деган жойда тўқнаш келди.

Соҳибқироннинг содиқ дўсти Мир Саид Барака фоғиҳа ўқиб, жангчилар руҳини янада баланд кўтарди. Ўн минглаб одамлар юзларига фотиҳа тортгач, пир ердан бир ҳовуч тупроқ аралаш тош олиб душман тарафга отди. Ноғоралар чалиниб, жангга киришга фармон берилди.

Хўжа Сайфиддин ва шаҳзода Мироншоҳ туманлари мўғуллар сафига зарбдор куч сифатида ташландилар.

Темурбек бу жангда кутилмаган янги усулни қўллади. Қўшинни етти кулга (корпус) бўлиш таж-

рибасини жорий қилди. Эски жанговар тартибдаги қанотларга зўр эътибор берилиб, марказий қисмга тезкор куч, орқасида бош қўмондон қароргоҳи жойлаштирилди. Қароргоҳда эса катта ёрдамчи кучлар — заҳиралар жамланди. Яна бир мўғуллар кутмаган янгилик шундан иборат бўлдики, пиёда қисмлар ҳужумкор маррага ташланди. Лашкарнинг чап ва ўнг қанотларидаги туманларнинг амирлари пиёдалар ва навкарларни жанговар тартибга сафладилар.

Тўхтамиш нўёнлари (туман бошлиқлари) бой тажрибаси ва жасурлигига, сахройи отлиқлар шиддатига қарамай мўғуллар жанг майдонида ташаббусни қўлга ололмадилар. Биринчи ва иккинчи кунлардаги қонли олишувда икки тарафдан кўп талафот кўрилди.

Ўғлонлар руҳи сўна бошлади. Тўхтамишга зафар қозонамиз дея онт ичганларига қарамай, энди ғалабага умидлар йўқола бошлади. Учинчи кунги жангда Тўхтамишнинг байроғи пастга тушганини кўрганларида эса отларини орқага бурдилар.

Байроқдор аслида Темурбек томонидан сотиб олинган киши эканлигини ҳеч ким билмас эди. У қулай фурсатда усталик билан байроқни ерга тушириши лозим эди ва у бу ишни ўринлатди. Чекиниш аста-секин бетартиб қочишга айланди.

Тўхтамиш ва унинг туманбошлиқлари Волга томон отларини буриб, жон-жаҳдлари билан изма-из келаётган душмандан қутулишни ўйлардилар. Бошлиқларсиз қолган минглаб мўғул, рус, литва аскарлари Волга дарёсига ғарқ бўлишди.

Улкан майдон душман жасадларига тўлиб кетган эди. Тўхтамиш шошганидан хазинасини ҳам, нўёнлар ҳарамларини ҳам унутиб қочган эди. Минглаб аскарлар омонлик тилаб қўл кўтаришди.

Темурбек лашкари жуда кўп ўлжалар ва ўн минглаб асирларга эга бўлди. Волга бўйида катта тантана ўтказишга қарор қилинди. Дарёнинг бепоён уфққа туташ баланд қирғоғидаги ям-яшил яланглигида беҳисоб чодирлар тикилди.

Ҳар бир ўнбоши, юзбоши, мингбоши ва туман бошлиқлари белгиланган аниқликда расмий унвонига тегишли чодир жойлаштирди. Чодирларнинг аксарияти доира сифат кигиздан иборат. Гоҳо арабий, иброҳимий чодирлар, эроний аъло сарпардалар кўзга ташланади.

Хотин-қизлар учун ҳам алоҳида чодирлар қад кўтарди. Улар сариқ рангда, олтин нақшлар ипак билан тикилган, ташқи томонига эса уқалар тутилган. Ҳаммасининг эшиги катта-катта, уларнинг барчасига от миниб кириш мумкин. Чодирнинг ҳавосини янгилаш учун деразалари ташқарига очилган, ипак тизимча билан тортиб қўйилади. Унинг ҳарир пардалари қуёш нурини тусиб туради.

Соҳибқирон чодиргоҳи ўрдага тикилиб, ўз ҳашамати билан барчасидан ажралиб туради. Унинг атрофига душмандан ўлжа туғлар, хазинадаги нодир буюмлар уюб ташланган.

Базм жуда улкан миқёсда ташкил қилинди. Фолибларга хизмат қилиш учун беш минг асир танланди. Минглаб асира хотин-қизлар зиёфат давраларида хизмат қилишга олинди.

Баковулларнинг иши қизиган, қўл-қўлига тегмайди. Қўй гўшtidан қовурма, от гўшти, палов, хамир овқатлар, чучук лочиралар тайёрланди.

Темурбек бу гал одатига хилоф равишда шароб ичишга рухсат берди. Улфатчиликда ўзининг жойини билган баҳодирлар ҳукмдор буйруғини шоду хурам олқишлашди.

Темурбек чодиргоҳининг олдида катта чоғир чирпитлар тизиб қўйила бошланди. Бошқа чодирларнинг

турли жонларида шароб ва шакарли сут билан тула чирпитлар пайдо бўлди.

Қимматбаҳо кийимлар кийдирилган хизматкору чўрилар голиблар кўнглини овларди. Машшоқлар, хонанда-ю созандалар ғалаба мадҳини куйлашмоқда. Севги-муҳаббатни тараннум этувчи куй-қўшиқлар бепоён ўрмонзорлар қаърида ҳам акс-садо беради.

Баҳодирлар губорини тарқатувчи уч нарса улар хизматида муҳайё эди. Шилдираб оқувчи сув, ям-яшил кўклар ва гўзал чехралар.

Темурбек чодиргоҳдаги тахтида салобат тўкиб ўтирибди. Атрофида вазирлари, уламолар ва яқин мулозимлари жой олишган. Тўғралган қовурмалар чарм дастурхонларга терилган. Шароб, чоғир, бўза, шакарли қаймоқ ва қимизлар қуйилган чирпитлар кўзни қамаштиради.

Соқийлар чўк тушиб бир қўлларидаги лаганчада қадаҳ тақдим этмоқда, иккинчи қўлларида ипак сочик. Таомил бўйича қадаҳлар бир неча давра тутилгач, таклиф тўхтатилади, катта қадаҳлар қўлга олинади. Уларни Темурбекнинг соғлиғига кўтарадиган одам сўнгги томчисини қолдирмай ичмоғи лозим. Баҳодирлар, амиру уламолар шуни яхши билишадикки, кимки маст бўлиб йиқилса, қизиқ қилиқлар қила бошласа уни масхаралашади. Ичкиликни кўтарган кишилар эса кенг майдонда бўлгани сингари ботир номини олади.

Кеч бўлишига қарамай атроф чароғон. Минглаб машъаллар порлаб турибди. Узоқда ўрмон ловуллаб ёнмоқда. Чор атрофда шўх кулгу, қаҳқаҳалар янграйди.

Тонг отганда эса рус тупроғида биринчи марта «Қипчоқлар устидан ғалаба» деб номланган мусиқавий драматик томоша бошланди. Унда куй-қўшиқлар садоси остида минглаб жангчилар ғалаба жангларини такрор этувчи томоша кўрсатдилар.

Базмнинг йигирма олтинчи куни Темурбек ҳузурига қимматбаҳо тўхфалар билан Олтин Ўрда хони Тўхтамишдан элчилар келди.

Улар ҳукмдор оёқларига бош уриб, Тўхтамишнинг тавба-тазаррусини қабул қилишини сўрадилар.

— Агар иккинчи марта валинеъматим Темурбек ҳазрати олийларига қўл кўтарсам дўзах азобига мустаҳиқман.

Бу Тўхтамишнинг Қуръони Каримни ушлаб берган қасами эди.

— Бу тулкига ишонманг, Соҳибқирон!

Амирлар, саркардалар шундай дейишди.

— Барқу Саройга от қўйиб, бу малъун пойтахтини яксон қиламиз!

Мир Саид Барака саркардалар ҳайқириқлари тингач қўл кўтарди.

— Қуръони Карим ўртага қўйилган экан, биз унинг тавбасини қабул қилмоққа мажбурмиз.

Темурбек савол назари билан ҳарбий ишлар бўйича раис-нақиб Маҳмуд Шаҳобиддинга қаради. У тасдиқ ишорасида бош эгди. Шундан сўнг у ўрнидан турди.

— Мен, Тангри қули Темур, пиримнинг фикрларига қўшилган ҳолда Тўхтамиш тавбасини қабул қиламен. Лашкарга фармони олий тайёрлансин.

Базм тўхтатилсин. Пойтахтимиз — жаннатмакон Самарқандга қайтурмиз.

УЛАМОЛАР ҚУРУЛТОЙИ

Дамашқда осойишталик ўрнатилгандан сўнг Темурбек Шерозда ўтган уламолар мажлисида кўтарилган масалани шу ерда ҳал қилишга қарор қилди. Унинг буйруғи билан мусулмон ўлкаларидаги машҳур уламолар махсус даъватномалар олишди. Султон

ва ҳокимларга уламоларнинг йўл харажатлари учун барча тегишли маблағлар ажратиш буюрилди.

Бир ойдан сўнг Дамашқда чақирилган уламоларнинг барчаси ҳозир бўлди. Май ойининг биринчи фаслида ислом уламоларининг мажлисига Темурбекнинг ўзи ташриф буюрди. У билан фақат кенжа ўғли Шоҳрух Мирзо бор эди. Темурбек уламолар билан танишувни саволдан бошлади:

— Қуръонда Аллоҳ таолонинг сифатларидан қайси сифати кўп зикр қилинган? — деб Имомиддин Мағрибийга мурожаат қилди.

— Қодир сифатидир.

— Ундан кейин-чи?

— Алим.

Темурбек тасдиқ ишорасида бош ирғаб, Ибн Халдунга юзланди.

— Аллоҳ таолони васф қилғил!

— Бани Исроил анбиёларидан баъзилари Аллоҳ таолони инсон каби кўз, қулоқ соҳиби деб тасаввур қиладилар. Масиҳ дини келгандан кейин Аллоҳни уч — ота, ўғил, руҳ деб таъриф қилдилар.

Башариятга ҳаммадан илгари Аллоҳ таоло ёлғиздир, ягонадир, кўрмак-эшитмакка, сийпаламоқ, тотиб кўрмоққа ҳожати йўқдир, деган ислом динидир. Аллоҳ таолонинг васфида шунчалик дея оламанки, Аллоҳ таоло қудратнинг ўзи, илмнинг ўзидир. Бундан ортиқ бир нима деб васф этолмайман.

Темурбек унга табассум билан боқди.

— Офарин, тақсир! Шухратингга яраша илминг борлиги билинди. Биз ўз ақлимизча, Аллоҳ таолонинг сифати, қудратига бир нимани тасаввур қилолмаймиз. Ўзинг айтган каби Аллоҳ жалла жалолуҳу қудрат, илми мутлақдир. Демак, ҳар нарсани билди, ҳар нарсага кучи етади.

У Баҳоуддин Халабийга юзланди:

— Қуръонда шаън нузули бор оятлар қанча ва қайсилари махсус сабаблар билан нозил бўлган?

— Эй улуғ амир! Сиз Қуръонда шаън нузули бўлмаган оятни кўрсатиб беринг. Қуръонда шаън нузули бўлмаган оят йўқдир. Аллоҳ тарафидан туширилган ҳар бир оятнинг нузулига сабаб бордир.

— Марҳабо, эй Баҳоуддин Халабий, — деди Темур ва навбатдаги уламо Сирож Искандарийга юзланди: — Мусулмонларнинг қибласи нима учун ўзгарди?

— Ислом дини келгандан кейин, — деди уламо, — эски динлар, яҳудий, насроний динларининг баъзи муқарратлари ўз ҳолида қолган эди. Шулардан бири шаробдир. Қуръонда шароб ҳақида тўрт марта оят нозил бўлган. Буларнинг аввалгисида шароб ичувчи ўз ақлига зиён етказувчидир, дейилган бўлса ҳам қатъий ҳаром деб айтилмаган. Чунки ўша вақтда илгариги динлар ўргатиб қўйган шаробхўрликни бирдан тарк этолмас эдилар. Аста-секинлик билан у нарсалар ислом дини қонунлари билан ишдан чиқарилди. Ана шу эски динлардан келиб чиқиб, ислом динида ҳам давом этиб келган ишларнинг бири Байтул муқаддасга қараб намоз ўқимоклик эди. Ислом динининг ибтидоий даври ўтгандан кейин ибодат тўғрисида мусулмонларнинг ўзга динга эргашиб юришини ҳам Аллоҳ таоло қиблани ўзгартирмоқ ила ҳал этдики, ҳеч қандай мунозарага йўл қўйилмаган ҳолда улуғ саждагоҳ — байтуллоҳил ҳаромга қараб намоз ўқисинлар деб амр қилди. Мусулмонлар учун қибланинг ўзгаришидан Аллоҳ таолонинг Каъбада бўлиб, Байтул муқаддасда бўлмайди деган маъно чиқмайди. Аллоҳ таоло ҳамма жойдадир, ҳозир у нозирдир. Аллоҳ таоло Қуръонда ҳар тарафга қараб намоз ўқисангизлар Аллоҳ таолога намоз ўқиган бўласизлар, деди.

Умар ибн Хаттоб Дамашққа кирганида шу ердаги калисога кириб қиблага қараб намоз ўқиди.

Бир мусулмон оташкадада, бошқалари бутхонада намоз ўқийди. Агар бу ўринларда намоз ўқимоқ ножоиз деганлар бўлса, ерларининг нопок бўлишидан эҳтиёт учун дегандирлар. Агар пок бўлса, намоз ўқувчига ҳеч бир монелик йўқдир. Ундай ерларда Каъбага юзланиб намоз ўқимоқликдан бошқа шарт йўқдир.

— Яхшиликларни кўргин, эй Сирож Искандарий. Сенинг қалбингни илм нуридан шундай ёруғ кўраманки, Искандария фонусидек товланади.

Навбат Арабшоҳга етди:

— Эй Арабшоҳ! Айт-чи, оятларнинг нозил бўлиши ўрта ҳисоб билан қанча муддатга боради? Яъни, аниқроқ айтсак, ҳар оятнинг нузули қанча вақтга тўғри келади?

— Эй улуғвор амир! Бунда бир ярим кун муддат чиқади. Масалан, пайғамбаримизга пайғамбарлик хабари берилгандан вафотларигача саккиз минг уч юз тўқсон беш кун умр кечирганлар. Шу 23 йил ичида бир юз ўн тўрт сура нозил бўлди. Шунини тақсим қилганда ҳар бир ярим кун ичида бир оят нозил бўлди, деб ўрта ҳисоб чиқармоқ мумкин.

— Офарин сенга, эй Арабшоҳ, ярим исминг арабий, ярми форсий.

Уламолар аста кулиб қўйишди. Темурбек кейинги уламога савол ташлади:

— Мусулмонлар намоз ўқиганда тупроққа бош қўйиб, сажда қилишларининг ҳикмати нима?

— Эй, улуғвор амирим, — сўз бошлади Низомиддин Шомий. — Аллоҳ таоло инсонни тупроқдан яратди. У ҳам жуда чиройли тупроқ бўлмай, балки бир балчиқ эди. Аллоҳ таоло мусулмонларни тупроққа сажда қилмоққа буюрмоғининг сабаби шудирки, бошларини тупроққа қўйиш билан ўзларининг тупроқдан яратилганликлари ёдларига келсин. Шу би-

лан бир вақтида бошларидаги ғурур-кибрни ташлаб, ўзларини тупроққа бориб қўшилгучи деб билгайлар. Тупроққа бош қўйишнинг ҳикматлари кўпдир. Инсон ўзини хоксор сезади. Ҳақир эканлигини ҳис қилади. Бошқаларга ҳақорат кўзи билан қарамагай, чунки тупроқдан яралганлиги ёдида бўлади. Беозор бўлишга ҳаракат қилади.

Темурбек «офарин» деб қўл қовуштириб турган Муҳаммад ибн Муслим Лозикийга нигоҳ ташлади:

— Мусулмон киши таҳорат олганида қўл-оёқларини неча марта ювмоғи лозим?

— Эй, буюк Амир, бу саволингиз мураккаб. Қишда совуқ бўлса, намоз ўқувчининг оёқлари покиза бўлса, бир марта ювмоғи кифоя. Ёз мавсумида эса ҳаво иссиқ бўлиб, таҳорат олувчининг қўл-оёғи чиркин бўлса, беш марта ювса ҳам кифоя қилмаса керак. Аллоҳ таолонинг таҳорат олишга буюрмоғидан қасди покизалиқдир. Шунинг учун намозхон ғусл қилган бўлса, таҳорат олмоққа ҳожат йўқдир. Агар таҳорат олувчининг юзида, қўлида, оёғида чиркинлик кўп бўлса, сув ҳам етарли бўлса саноқсиз ҳолда, покиза бўлгунча ювмоғи керак. Агар таҳорат олувчининг қўл-оёғи ва юзида чиркинлик бўлмаса бир марта ювмоғи кифоядир. Бу жиддий масалаларда мусулмонлар бир-бири билан ихтилофда бўлмаслиги ҳаммадан аҳамиятлидир.

Темурбек бу жавобдан мамнун ҳолда барча уламоларга хитоб қилди:

— Худога шукрки, барчангиз билимдон ва донишманд экансиз. Энди қурултойга чақирим сизларга изҳор этамен. Бугун ислом дунёсининг донишманд алломалари сизлардурсизлар. Қуръон оятларини ўшал нозил бўлган тартибда мавзуларнинг бир-бирига боғланишини назарда тутиб, янгидан ёзиб чиқмоқ мумкинми ёки бу ишимиз бидъат бўлиб

қоладими? Бу саволим атрофида диққат билан ўзаро машварат қилсангиз. Муқаррар бир қарорга келишларингизни истайман. Агар бу ишимиз бидъатга хизмат қиладурғон бўлса, оятларни ўз жойидан жилдирмаслик лозим. Биздан кейин яна бир кишининг Аллоҳ таолонинг китобига қўл урмоғи сабаб бўладими? Бу йиғиннинг биринчи кўрадиган моддасига «Қуръони Карим оятларини таҳрир қилмоқ мумкинми?» саволини қўяман. Биласизларки, Аллоҳ таолонинг каломи ҳазрат Усмон замонларида тўпланиб китоб шаклига келди. Оятларнинг баъзилари чармга ё туя сўнгаларига ёзилган бўлса, айримлари саҳобалар ёдларида сақланган. Уларни тўпламоқ зарурати сезилгандан кейин бирмунча аҳли савод мусулмон кишиларни халифа Усмон ибн Аффон билан бирга туриб Қуръонни жамламоққа маъмур қилдилар. Токи Қуръон оятлари ҳофизларнинг ўлими билан ёки урушда шаҳид бўлишлари билан ўртадан кўтарилиб кетмаслиги учун шундай қилинди.

Қурултой қатнашчилари мақсадга тушунганларидан сўнг баҳслар олиб бормоқ ва далиллар ахтармоқ учун тарқалишди.

Бир ҳафтадан сўнг қурултойнинг иккинчи мажлиси халифа Умар масжидида очилди. Темурбекнинг амри билан мирзолар ҳар бир уламо фикрлари ва қурултой қарорини қоғозга туширишди.

Баҳоуддин Халабий

Қуръони Карим то қиёматгача ушбу шаклда қолгай. Ҳеч бир киши бу шаклга дахл қилолмайди. Магар Аллоҳнинг расули қиёмат куни бу Қуръонга тағир бериб, бошқадан радиф қила олади. Биз фақат оятларни Маккада, Мадинада нозил бўлганлигини биламиз. Аммо кунлари, вақт-соатларини билмай-

миз. Шунинг учун биз оятларга тартиб бермоқчи эканмиз, қайсилари аввал, қайсилари кейин нозил бўлганини ташбеҳ этолмаймиз. Оятларни янгидан тузиб чиққанда, бу далил билан тузулмоғи мумкин бўлса ҳам биз у далилга эга эмасмиз. Дунёда оятларнинг нузул тарихини билгувчи киши йўқ.

Ибн Халдуи

Қуръон оятларига радиф бериш, матнидан ташқари чиқаришга ёлғиз пайғамбаримиз қодир. Қуръонда шундай оятлар борки, исломнинг бошланишида нозил бўлган, яна оятлар борки, улар ислом дини кенг ёйилгандан кейин нозил бўлган. Бирор маслаҳат учун илгариги оят ҳукмини улар ё кучайтирган, ё заифлаган. Улардан бири зоний-зонияларни жазолаш ҳукмидир. Исломнинг бошланиш даврларида Аллоҳ таоло тарафидан зинокор эркак-хотинни жазолаш учун тушган оятда тошга тутмоқ ҳукми берилган эди. Кейин эса Сураи Нурда зинокорларни жазолашга қаратилган ҳукми нозил қилди. Сўнгги оят ҳукми билан зинокорлар қамчин билан саваланишга маҳкум қилинди. Бу оятни аввалги тошбўрон оятидан кейин нозил бўлганига шак-шубҳа йўқ. Шу кунгача зинокорларга бериладиган жазо сўнгги оят бўйича ижро қилинади. Ҳақиқат шундай экан, биз, тошбўронга буюрган оятни бекор қилиб ташқарига чиқара олмаймиз. Худди шу вақтида Аллоҳ таоло каломини бир-биридан ажратиб юбора олмаймиз. Буни қилмоқ Пайғамбар алайҳиссаломга хос иқтидордир.

Имомиддин Мағрибий

Усмон ибн Аффон разияллоху анҳу ҳукмронликлари 12 йилга борди. Ўшандан беш йили ёки бошқа

ривоятда етти йили Қуръони Каримни тўпламоққа сарф бўлди. Ҳазрати Усмон араб ўлкаларида, Эрон билан Мисрда Қуръонни ёд билган одамларни топиб, ёзиб келмоқ учун бир қанча одамларни йўлга солди. Сўнгги йилларда Макка ва Мадинада яшаган саҳобалардан бирмунчаси бу жойларга бориб, муқим бўлиши билан ўша жойда вафот этган. Қуръонни тўплаш ҳайъати юборган одамлар ўлкалардаги маълумотли одамларни топди. Қорилардан билганларини ёзиб олишди. Атрофга тарқаган Қуръони Карим оятлари ўша Мадинада тўпланган эди. Уларни ўрганишдан маълум бўлдики, айрим аввал нозил бўлганлари кейингиларидан фарқ қилган. Бу, жумладан, зинкорлар ва шаробхўрлар ҳақидаги оятларда ҳам аёндыр. Ичкиликни ҳаромлигига оид тўрт оят мавжуддыр. Агар Аллоҳ таоло каломини ёзмай, ташлаб қўйиш имкони бўлса эди, котиблар такрор оятлардан илгари нозил бўлган оятларни ташлаб қўяр эдилар. Аммо улар худонинг каломининг бир қисмини яна бир қисмидан ажратиб бўлмасликни билар эдилар. Расулуллоҳнинг вафотларидан 14 йил ўтган бир замонда Қуръон оятларини радиф этмаган бўлсалар, қандай қилиб ҳозир биз бунга журъат этамиз?

Муҳаммад ибн Муслим Лозиқий

Бизлар ўзаро етишган қарорни сизга эълон қиламан. Садри Ислолда қуръоншунослик илми йўқ эди. Ҳар кимнинг Қуръон оятларидан бирор саволи бўлса, тўғридан-тўғри Расулуллоҳга мурожаат қилгани учун бу илмга эҳтиёж сезилмас эди. Қуръон оятларини билиб тушуниш пайғамбаримиз вафотларидан кейин вужудга келди. Мусулмонлар илгари Арабистон худудидан ташқари чиқмаган эдилар. Кейинчалик Шом, Миср, Эронга қадар бориб, араб тилини билмаган қавмлар билан бирлашилганда Қуръонни таржима

қилиб тушунтиришга тўғри келди. Мана бу вақтда араб тили қондаси, Қуръон маъносини билдирмоқ учун тафсир илмини ўрганиш, бунинг учун Қуръон матнига жуда яхши тушунмоқ каби мураккаб илмларга ҳожат туғилди.

Шу тариқа Қуръон илми ривожланаётганига етти юз йил бўлди. Ўша даврдан буён берилган таълим ва тарбия билан уламолар Қуръонни ҳозирги ҳолида таржима ва тафсир қилдилар. Ўша радифга мувофиқ китоблар ёзилди. Дунёга кенг тарқалди. Агар биз яна бир янги радиф чиқаргудек бўлсак, Қуръон мухлисларини иккига бўлиб ташлаймиз. Натижада ҳозирги мавжудини ҳам заифлаштириб қўямиз.

Шунинг учун Қуръон радифлари ўзгартирилмаслиги керак деган қарорга келдик.

* * *

Уламолар Темурбек чеҳрасида чуқур ўй кўришди.

— Уламоларимизнинг тадқиқлари ва чиқарган хулосаларига қўшиламен. Бу шакл қиёматгача қолади.

Мен, Тангри қули Темур, шуни комил ишонч билан айтаменки, ҳеч вақт, ҳеч ким, ҳеч замонда бунга қарши чиқолмайди. Менинг авлодларим ҳам шу қарорга итоат қилғай. Қуръони Карим оятларини ўзгартирмоқ Расулуллоҳга хос бўлгани учун унга ҳеч кимнинг қўл теккизмозққа ҳақи йўқ. Ушбу қарорни тасдиқлаш билан ислом донишмандларининг қурултойи хотима топди, деб ҳисоблаймен.

Темурбек қурултой қатнашчиларига катта зиёфат берди. Шундан сўнг уламолар елкаларига зарбоф тўнлар ёпилди ва мавқеларига яраша миқдорда олтинлар ҳадя қилинди.

КУЛ ОСТИДАГИ ЧЎҒ

«Қандай бўлса-да, бир мамлакатда зулм ва ҳақсизлик кўпайса, омманинг тинчлиги ва осойишталигини муҳофаза қилиш учун, ҳар қанақа фитначиларни ва қонун бузувчиларни тугатиш учун у мамлакатга ҳужум қилиш керак. Ҳақиқий ҳукмдор ҳар бир қавм ва қабилани уларга зулм қилувчилардан озод этишга ҳуқуқлидир. Ушбу нуқтаи назардан қараб, мен Хуросонни фатҳ этдим. Форс, Ироқ, Шом мамлакатларини бўйсундирдим».

«Амир Темур тузуклари»дан.

Қачонлардир, Чингизхон набираси Боту даврида Жўжилар улуси Олтин Ўрданинг пойтахти Волга ирмоғи Оқтўба соҳилида жойлашган эди. Ботунинг укаси Барқу эса Оқбўтанинг бошланадиган баланд яланглигида янги шаҳарни бунёд қилди. Ўзбекхон даврида эса ана шу Барқу қурган шаҳарга Олтин Ўрданинг пойтахти кўчирилди. Шаҳар асосчисининг номига у Барқу-Сарой деб аталди.

Ўзбекхон бежиз пойтахтни бу шаҳарга кўчирмаган эди. Барқу-Сарой Мўғулистон, Хитой, Ҳиндистон, Эронга борадиган, иккинчи тарафда эса Қрим, Ўрта Ер денгизи ва Фарбий Европа савдо тармоқларига туташ карвон йўллари чорраҳасига яқин ерларда жойлашган эди. Мағрур Жўжи улусининг пойтахти кони фойда келтирувчи қулай манзилдан ярим дунё билан алоқа ўрнатган. Пойтахт чегараси, маркази қаерда эканлигини илғаш қийин, чунки Барқу-Сарой деворлар билан ўралмаган.

Мўғуллар такаббурона нигоҳ билан қўшниларига ўз қудратларини кўз-кўз қилмоқчи бўлгандек, биз ҳеч кимдан қўрқмаймиз, ҳеч бир қўшин олдимизга келолмайди дегандек туюларди. Пойтахт аҳолиси юз

йилдан бери ташқи мудофаа деворларисиз яшаб келади. Улар душман отлиқлари туёғи пойтахт остонасига тегишини хаёлларига ҳам келтирмайди.

Ҳамма бу ерга таъзим қилгани келади. Буюк Чингизхон авлоди пойтахтига бош уриб қадам қўяди.

Шаҳарда анҳор, кўл ё қудуқ суви ҳам йўқ. Сувни Оқтўбадан араваларда, катта хумларда келтиришади. Пойтахтнинг ҳар кўчасида катта бозор учрайди. Бу ерда ҳамма нарса сотилади, олинади. Карвонсаройларда доимо одамлар гавжум. Мағрибдан Машрик-қача бўлган ерлардан келган савдогарлар Барқу-Саройдан сира аримайди. Бозорлардаги энг мўл мол — бу қуллар эди. Шаҳар гўё қуллар омборини эслатади. Зотан ана шу қул савдосидан тушган мўмай даромад Олтин Ўрда хазинасини доимо тўлдириб турарди. Шу ердан олиб кетиладиган қуллар Қрим, Генуя, Венеция бозорларида сотилади. Савдогарлар Барқу-Саройда кўпроқ рус қизларини харид қилишади. Рус қизларини улар бир неча баробар нархда чет элларда пуллашади.

Минглаб қуллар лаънатига учраган, минглаб оху фарёдларни қаърига сингдирган шаҳарда савдо-сотиқ авжида. Олтин Ўрдага пул керак. Кўпроқ олтин даркор. Тўхтамишхон ўз қудратини яна тиклаш учун улкан лашкар тўпламоқда.

Рус князликларидаги босқоқлар бож келтиришмоқда. Биргина Москванинг буюк князи Василий беш минг рубл олтин тўлайди. Литванинг буюк князи ҳам иттифоқчиси Тўхтамишга қурол-яроғ бераяпти. Мовароуннаҳрдан Темурбек қаҳридан қочган ўғриқароқчилар, порахўрлиги, мансабини суиистеъмол қилгани учун жазоланган, истеъфога чиқарилган мансабдорлар, мингбошию ҳокимлар, аламзада саркардалар ҳам Тўхтамишдан паноҳ истаб Барқу-Саройга келганлар. Олтин Ўрда хони марҳаматли ни-

гоҳини улардан узмай ҳикояларини тинглайди. Уларга илтифот кўрсатиб, зиёфатларига чорлайди. Мақсади Темурбекнинг ҳарбий усуллари, зўр ва заиф томонларини аниқлаш. Шунинг учун Тўхтамиш урушларда собиқ Мовароуннаҳр саркардаларининг ҳикояларини диққат ила тинглайди.

— Султон Аҳмад курдлар ва Озарбайжон суворилари билан Султонияда бизга қарши чиқди, — сўз бошлади Темурбекнинг собиқ мингбошиси, — аммо Соҳибқирон бир зарб ила уни мағлуб этди. Нахчавон, Урён, Тифлис ва Ширвонга бостириб кириб, ғоят катта ўлжа олдик. Арманистон подшоҳи Тоҳиржон машҳур Ван қалъасини вайрон қилганимиздан сўнг бош уриб, Соҳибқирон оstonасига келди.

Собиқ мингбошининг кўзларида алам акс этди. Ўлжасини беркитгани учун Темурбек қаҳрига учраганини эслаб жим қолди.

— Шоҳ Мансур Музаффарий билан жангда Темурбекнинг жони таҳликада қолганини биласизми? — гап бошлади собиқ сарханг. — Жанубий Форс, Исфохонда беш хонликни бирлаштириб, қудратли кўшин тўплаган бу ҳукмдор Темурбекка қарши туролган мард одам. Потил деган жойда қаттиқ, ғоят даҳшатли уруш бўлди. Шоҳ Мансур ажабтовур усулда сафимизни ёриб ўтиб тўғри Темурбек турган қароргоҳга от чоптирди. Шердек ҳамла билан дуч келган сувори-ю пиёдани йиқитиб, янчиб, Соҳибқирон чодир олдиға яқинлашди.

— Хўш, хўш? — Тўхтамиш қизиқсиниб сархангга тикилди, — кейин-чи, кейин?

Шу дейман, қаёқдандир анави тирранча, Темурбекнинг ўғли Шоҳрух Мирзо олдида пайдо бўлди. 17 га тўлган бу тирранча тўғри ўзини Шоҳ Мансурга отса бўладими! Иккови қиличбозликка тушиб кетиб, Темурбекнинг атрофида ҳимоя ҳалқаси пайдо

бўлди. Иккови ҳам тоза олишди. Бири шер бўлса, иккинчиси арслон дейсиз! Шоҳрухнинг омади бор экан. Нима бўлди-ю, шарт этиб Шоҳ Мансурнинг боши учиб кетди. Тирранча ўғли отасининг олдига бориб шўрлик Шоҳ Мансурнинг калласини Темурбек оёқларига ташлади. Баралла хитоб билан:

— Ҳамма душманларингизнинг бошлари отингизнинг туёқлари остига мана шундай тушсин, — деди.

— Бас қилинг! — Тўхтамишнинг ранги ўчди. Сарханг бош эгиб жим қолди.

— Ҳозир қаёқда у? — ваҳшат ила сўроқлади уни Тўхтамиш.

— Гуржистоннинг Мангул даласида байрам қилишмоқда, — деди синиқ оҳангда сарханг.

Тўхтамишнинг қовоғи осилиб, мушлари қисилди. У Волга бўйидаги бундан тўрт йил бурунги базмбайрамни, хор-зор бўлиб ичган қасамини эслади. Кўнглида тугилган қасос чўғини кул босмаган.

У даҳшатли интиқомга зимдан тайёргарлик кўрарди. Шу мақсадда у Литваннинг буюк князи Витовт, Миср султони Барқуқ ва Туркиянинг қудратли ҳукмдори Елдишим Боязид билан яширин битим тузди. Ана шунинг учун ҳам Миср султони ҳузурига келган Темурбек элчиси қатл этилган.

— Айни пайт экан, — деди Оқтой нўён, — тўсатдан босиш керак.

— Тўғри, тўғри, — бир овоздан маъқуллашди ўғлонлар, — биз гуноҳимизни ювамиз олдингизда! Қонга қон, жонга жон оламиз!

— Туманларим жангга шай, — деди Исабек нўён, — буюр, ҳукмдор!

Оқтой шубҳали нигоҳини унга қаратди. Исабекнинг укаси Эдиқуд-Едигей Темурбек ҳузурарида хизмат қилишини у яхши билади. Балки, Исабек Темурнинг жосусидир?

Тўхтамиш ўйга чўмганча мулозимлар ва саркардалар таклифларини эшитар ва ўзича фикр юритарди. У энди ўз қарорини айтишга шошилмас эди. Чунки қароргоҳда ҳам Темурбек жосуслари борлигидан чўчирди. Унинг бу чўчишида жон борлигини Темурбекдан келган элчи ҳам тасдиқлади.

Тўхтамиш улкан қўшинини Шимолий Кавказ сари суриб, қай тариқа жанг бошлаш тўғрисида бош қотираётганида Темурбек ҳузуридан Шамсиддин Олмалиқ бошчилигида элчилар келишди.

Одатдаги элчилик маросимларида қўлланиладиган тафсилотлардан сўнг мақсадга кўчилди.

— Хон нечук катта лашкар билан Кавказга ташриф буюрди? Бу жойларни забт этиб, Гуржистон, Арманистон ва Озарбайжон подшоҳларини тобе этган Соҳибқирон уни чақирмади-ку?

Тўхтамиш унга очикдан-очик мақсадини баён қилди. У қудратда ўзини Темурбекдан кам демас, шунинг учун хоҳлаган жойига, исталган юртга сафар қилаверади.

Шамсиддин тажрибали элчи сифатида одоб сақлаган ҳолда музокаралар юрита бошлади. У Темур буйруғини аъло даражада бажариб, вақтдан ютишга интилди. Катта қўшин тўплаган Тўхтамиш жанговар ҳаракатлар режасини пухта ишлаб чиқмагани учун бу музокараларни тўхтатмай, давом эттиришни маъқул кўрди. Яқин мулозими Ўтроқни Темурбек ҳузурига жўнатиб, унинг режаларини аниқлашга уринди. Ўтроқ Мовароуннаҳр аскарларининг кўплиги, юксак интизоми ва уюшқоқлигининг гувоҳи бўлди. Тезда вазифасини бажариб орқага қайтди. Томонлар ўзаро олишувга тараддуд кўра бошладилар.

СЎНГГИ ЖАНГ

Терек дарёсининг ўнг қирғоғида марра эгаллаган Темурбек чап қирғоқда жойлашган Тўхтамиш лашкарига қараб кулди:

— Ов қопқонга ўзи келиб тушгани яхши. Уни излаб юрсанг, овлаш фурсати узоққа чўзилади. Қари товуқ қарчиғайдан кўрқмайди. Агар чигирткада қизил қанот ўсса, у ҳар қадамда ўзини қаргадан ҳимоя қилади.

— Офарин, Темур, — деди Азизиддин дўстига ҳавас билан термилиб, — лекин ўзингни товуққа ўхшатиб камситма. Сен доимо хўрозсан!

Саркардалар доимо Соҳибқиронга ҳазил қилувчи, кўпинча унга дангал гапириб, юз-хотир қилмайдиган Азизиддиннинг бу сўзларидан кулиб юборишдан ўзларини зўрға тийишди. Темурбек болаликдаги ўртоғининг ҳар қандай эркалигини кўтариши уларга аён. Қани, унинг қилиқларидан мингдан бирини бошқаси қилиб кўрсин-чи?

— Ёшлигимиз ҳам дарёдек тез ўтди-кетди, — деди Темурбек кўлини Азизиддин елкасига қўйиб, — қара, қандай тезоқар!

— Аммо сен ўша-ўшасан, Темурбек. Ҳамон шу лаънати мўғуллар билан урушасан. Ўттиз йилдан бери...

— Ҳа, Азиз. Лекин бу жанг сўнггиси бўлади.

— Агар яна Тўхтамишга алданмасанг.

— Йўқ, — деди қатъий Темурбек, — унга икки марта ишондим. Энди эса йўқ. Лаънати Олтин Ўрдани нақ пойтахтида илондек бошини янчамен. Бу менинг мўғуллар билан сўнгги жангим бўлади.

Саркардалар эҳтиром ва қизиқиш билан ҳукмдорни тинглашди.

— Соҳибқирон, ижозат берсангиз, қулингизда бир арз бор.

Туманбоши Қутлуғ Темур икки қадам юриб таъзим ила бош эгди.

— Сўйлайвер, амир.

— Тўхтамишнинг бошини олиб, сизга туҳфа этиш шарафини қулингизга раво кўрсангиз.

Темурбекнинг чеҳрасида кулгу ўйнади:

— Оббо, айёр-е, биламен ниятингни. Аммо бу шарафни биз Эдиқудга берган эдиқ. Майли, икковингизга ҳам шундай шарафни лойиқ кўрурмиз. Зотан голиб Олтин Ўрда тахтига ҳам эга бўлар...

Эдиқуд бошини қуйи солиб, қўлини кўксига қўйди:

— Миннатдорман, Соҳибқирон.

Мўғуллардан иборат туман сардори Эдиқуднинг асл мақсади Тўхтамиш ўрнига Олтин Ўрда тахтига ўтириш. Шу мақсадда Темурбек хизматида чаққон. Ақлли, айёр ва жасур бу лашкарбоши ҳийлаю найранг бобида устаси фаранг. У қудратли, келиб чиқиши билан Жўжи улусининг донгдор кишиларидан бўлган, тажрибали саркарда Қутлуғ билан беллаша олмаслигини яхши тушунгани учун хўмрайиб турган рақибининг олдига келди.

— Мени рақобатчи деманг, балки буюк мақсадингизни амалга оширишда ёрдамчи деб билинг, хонзодам!

Қутлуғнинг юзи ёришди:

— Жанг хусусида андак мулоҳазаларим борки, уни авваламбор сиз билан келишиб, сўнг Соҳибқирон ҳузурида баён қилгаймен.

Орадан кўп ўтмай Эдиқуд билан Қутлуғ ҳукмдор чодирига киришди. Темурбек уларнинг режасини қизгин маъқуллади.

Эдиқуднинг укаси Исабек Тўхтамиш қўшинида туман бошлиғи. У мўғул лашкарбошиси Оқтой билан махфий равишда келишиб олган. Жанг бош-

ланганда Исабек атайлаб чекинади. Оқтой эса жанжал кўтариб, Тўхтамиш қўшинидан ажраб кетади.

Темурбек мўғул аслзодаларининг нифоқидан доимо фойдаланиб келгани учун бу режани ҳам ишга солишни лозим топди. Аммо у мўғул шаҳзода-аслзодаларига тўла ишонмас эди. Тўхтамишнинг хиёнатини унга катта сабоқ берган.

Темурбек ўйлагандек, душманнинг ўзи бетоқат бўлиб ҳужум бошлади. 1395 йил 14 апрель тунида Тўхтамиш отлиқлари тўсатдан бостириб келишди. Улар аввалдан эҳтиёт юзасидан қазилган чоҳларга тушиб қолишди. Шунда кутилмаган хиёнат рўй берди. Темур лашкаридаги отлиқ гуман бошлиғи, Тўхтамишнинг душмани Ўрусхон ўғли Хонзода ўғлон Кунжа Олтин Ўрда хони тарафига ўтиб кетди. Тўхтамишнинг қўшини яна ўн минг суворига кўпайиб, мўғуллар руҳи кўтарилиб кетди. 15 апрель эрталаб улар ёппасига ҳужумга ўтди. Бу жанг 1391 йилги Кундузчадаги каби тартибга солинмади. Тўхтамиш Темурбек усулини қўллаб, лашкарини етти кул (корпус)га бўлди.

Темурбек лашкарини сафлаётганда Тўхтамиш қўшинининг Кунжа ўғлон, Бек Ёриқ ўғлон, Довуд Сўфи ва Оқтой бошчилигидаги туманлар Мовароуннаҳр лашкарининг сўл қанотига ҳужум бошлади.

Темурбек шунда атрофини ўраб турган эҳтиётдаги кул — корпусдан каттагина қисмини ёрдамга ташлади. Мўғуллар атайлаб ўз қўшинларининг марказига чекиниб бордилар ва бирдан орқаларига қайрилиб қарши ҳужумга ташландилар. Ниҳоятда кучли ҳамладан Мовароуннаҳр лашкари тўзиб кетди. Мўғуллар қийқириқ билан Темурбек қароргоҳига ёриб ўтдилар. Соҳибқирон ҳимоясида турган отлиқлар қириб ташланди. Темурбек олдида унинг танмаҳрамлари ва яқсворлардан иборат озгина ҳимоячиларгина қолган эди.

Асосий кўшин бошқарувсиз қолиб, танг вазият вужудга келди.

— Ўтсочарлар, буёққа!

Темурбек шахсий соқчилари бошлиғи Азизиддин шундай хитоб билан от-аравалардан Темурбек атрофида ҳимоя ҳалқасини вужудга келтирди. Уларда утирган жангчилар ҳали ҳеч ким кўрмаган қурол — мушкетларни елкаларига тираганча оловли ўқ ота бошладилар. Жуда яқинлашиб қолган мўғуллар бирин-кетин кўрғошин ўқлардан қулай бошлашди. «Ўт сочувчи найза» деб аталган мушкетлар тинимсиз гумбурлаб турса ҳам ҳужумчилар шашти пасаймас эди.

Хукмдор ҳаёти хавф остидалигини пайқаган Шайх Нуриддин Сабуқа биринчи бўлиб Темурбек қароргоҳи сари от солди. У отличларига отдан тушиб, камонлардан душманни ўққа тутишни буюрди. Саркарда Муҳаммад Озод ва унинг укаси Алишоҳ пиёда аскарлар билан араваларни бир-бирига боғлаб, иккинчи ҳимоя ҳалқасини ташкил этишди.

Аллоҳдод, Вафодор каби саркардалар кўшини ҳам Шайх Нуриддин атрофига йиғилишиб, Темурбекни ҳимоя қилишга шошилишди.

Биринчи жангдаёқ ташаббусни кўлига олган Тўхтамиш ҳимояда қолиб кетган, кўшинлари бошқарувини кўлдан чиқариб юборган Темурбекка қарши янги-янги лашкарларни ташлайверди. Мўғул отличлари шиддатли ҳужум билан Мовароуннаҳрнинг сараланган жангчиларини бирин-кетин сафдан чиқара бошладилар. Муҳаммад Султон қуршовда қолган бобосига ёрдам учун шошилиб марказий корпуснинг кучли тўдасини ҳужумга бошлади. Аммо унинг ҳужуми мўғулларнинг кучли зарбига учраб барбод бўлди.

Темурбек мушкул аҳволда қолди. У кўшинлар бошқарувини кўлдан берган эди. Энди ягона умид лаш-

карбошилар ташаббуси ва тadbиркорлигида қолди. Узоқ йиллар давомида у билан жуда кўп жангларда қатнашган баҳодирлар, доимо танг вазиятларда ҳам ўзини йўқотмай мустақил иш тутишга кўниккан, жавобгарликдан чўчимайдиган саркардалар, бутун умрини урушда ўтказиб, бахтини фақат шунда кўрувчи амирлар бу гал ҳам панд беришмади. Улар жанг ҳалқасини чамалаб, ўзларича мустақил ҳаракат бошладилар.

Амир Ҳудод Ҳусайн пиёдалари билан Кунжа ўғлон ва Оқтой лашкарининг орқасига ўтиб, уларни ўққа тутди. Жаҳоншоҳ ва Хўжа Сайфиддин эса пистирмадан чиқиб, Тўхтамишнинг сўл қанотига тўсатдан ҳужум қилди. Қуршов барбод қилинди.

Биринчи кун жанги шундай тугаб, Темур учун жиддий синов бўлди.

Иккинчи кунда ҳам ташаббус мўғуллар тарафида турди. Тўхтамиш сўл қанотидаги Исабек ва Бахши ҳожи корпусларини ҳужумга ташлади. Темур лашкарининг ўнг қанотида турган Хўжа Сайфиддин аскарлари бу ҳужум зарбига дош беролмай орқага чекина бошлашди. Шунда тadbиркор саркарда жанг усулини ўзгартди. Амир отдан тушиб қолган отличларга ҳам шундай қилишни буюрди. Улар қалқонларни олға тутиб, камонлардан ўқ ота бошлашди. Чекинган аскарлар уялиб, яна марраларига қайтишди. Хўжа Сайфиддин жангчилари қалқонни олға қўйиб, чўккалаб душманни ўқ ёмғирига тутишди. Уларга Жаҳоншоҳ баҳодир ўз тумани билан ёрдамга келди.

Темур ҳожи Оқбуга билан Темурбекнинг набираси Рустам қўмондонлигидаги туманлар ҳам шиддатли жангга киришди. Икки томондан пиёдалар, отличлар тутдек тўкила бошлади. Улар гоҳ олға ташланиб, гоҳ чекиниб ҳолдан тоя бошлашди. Иккинчи кун муҳорабаси дуранг натижага олиб келди.

Ўша кун кечаси Тўхтамиш чодирига Оқтой кириб келди. У Олтин Ўрда лашкари ўнг қаноти кўшинлари бошлиқларидан бўлиб, ўз истеъдоди ва тадбиркорлиги билан бошқа нўёнлардан ажралиб турарди.

— Дарҳол Исабек хоинни тутиб менга топшининг, — деди Оқтой хонга.

Тўхтамиш мулойим оҳангда гап бошлади:

— Бу илтимосингни жангдан кейинга қолдирамиз, Оқтой. Ҳозир оғир аҳволдамиз, ҳисоб-китоб вақти эмас.

— Йўқ, — деди ўжарлик билан Оқтой, — ҳозир шу ишни қиласиз. Бўлмаса амрингиздан чиқиб, сизга итоат этмайман.

Тўхтамиш чўчиб яна уни овута бошлади:

— Оқтой, тушун бизни. Сабр қилгин. Кўряпсан, қандай мушкул аҳволдамиз. Сенинг талабинг кўр одамнинг жарликдан паноҳ исташи билан баробар.

Оқтой индамади. Хўмрайганча чодирни тарк этди. Ўша кеча у маслакдошлари Ёриқ ўғлон ва Тоштемир ўғлонлар билан биргаликда Тўхтамиш кўшинини ташлаб кетди.

Эдиқуд режаси амалга оширилган эди. Тўхтамиш оғир аҳволда қолди. У ташаббусни қўлга олиш мақсадида кўшинни қайта сафлаб, отлиқларни ва пиёдаларни қанотларга, марказга тақсимлади. Тажрибали саркардаси Ёғлибойни сўл қанотга бош қилди ва жангга ташлади. Темурбек лашкаридан унга қарши Усмон баҳодир юзма-юз бўлди. Икки саркарда қилич уриштириб, яккама-якка олиша бошлади. Баҳодирлар ниҳоят қаттиқ жанг қилишди. Усмон баҳодирнинг қўли баланд келиб, рақиби отдан қулади. Унинг бошини олиш учун кураш қизиб кетди.

Темурбек душманнинг заиф нуқтаси сўл қанот эканлигини фаҳмлаб, зарбдор кучларни худди шу жойга ташлади. Усмон баҳодир қонли жанглар оловида ниҳоят сўл қанотни тўзитиб юборди. Ёғлибой

баҳодир жасадини 800 жангчи ўликлари тагидан чиқариб олишди. Унинг туғга қадалган калласини кўрган Олтин Ўрда жангчиларининг руҳи тушиб кетди. Сўл қанот қоча бошлади. Темурбек бутун майдон бўйлаб кенг ҳужумга ўтиб, душман лашкарини парчалаб юборди. Тўхтамиш лашкаридаги мўғул шаҳзода — ўғлонлари, нўёнлару навкарлар ваҳимага тушиб, ҳар тарафга қоча бошлашди. Уларнинг бир гуруҳи Дон, Днепр ва Қримга, бошқалари Марказий Кавказ тоғларига от қўйди. Тўхтамиш эса ўз яқинлари билан Волганинг қуйи қўлтиғига қочиб, Булғорияга, сўнг Литвага чекинди.

Бу жанг юз эллик йилдан зиёд Русь ерларига ҳўжайин бўлиб, князларни итоат ва даҳшатда тутган Олтин Ўрда хонлиги қудратига чек қўйиб, унинг умуртқа поғонасини синдирган эди.

ТЕМУРБЕККА СИФИНГАН КНЯЗЬ

«Агар сиз Кремлнинг кўҳна Успения собори саждагоҳига кирсангиз, нигоҳингиз подшо эшикларининг чап томонида жавоҳирлар билан безатилган хочга ва унинг атрофида православлар келтирган беҳисоб шамлар ёғдусида порлаб турувчи санамга кўзингиз тушади. Бу муқаддас санам Темур даҳшат билан Дон қирғоқларидан Москва томон юрганда Владимирдан келтирилган эди. Унинг қаршисида аждодларимиз ибодат қилишган, унинг рўпарасида русларнинг қайноқ кўз ёшлари тўкилган».

*Н.А.ПОЛЕВОЙ,
XIX асрда яшаган рус адиби.*

Амир Темур лашкари Барқу Саройга ўт қўйиб, пойтахтнинг, даҳшатли Олтин Ўрда пойтахтининг кулини кўкка совурибди. Ҳеч ақл бовар қилмас воқеа! Бу хабар Москванинг буюк князи Василий Дмитриевични ларзага солди.

Бундан ўн икки йил муқаддам у отасининг, Дмитрий Донскойнинг амри билан ўша машъум шаҳарга боярлар ҳамроҳлигида борган эди. Ўша шаҳарда Москва князи манфаатларини ҳимоя қилиш учун уч йил муддат тургани ёдида. Қачонлардир, Ботухон даврида Олтин Ўрда пойтахти Волга ирмоғи Оқтўба соҳилида эди. Ботунинг укаси Барқу эса Оқтўбанинг олд яланглигида янги шаҳар қурди. Ўзбекхон эса худди шу Барқу шаҳрига пойтахтини кўчирди. Чунки Барқу Сарой Мўғулистон, Хитой, Ҳиндистон, Эронга борадиган, иккинчи тарафдан эса Қрим, Ўрта ер денгизи ва Фарбий Европага элтадиган йўл ёқасида жойлашган эди. Бу шаҳарда яшаган кезлари Василий унинг деворлари, тўсиқлари, хандақлари мутлақ кўринмаганидан ажабланган. Яна шуниси қизиқ эдики, Барқу Саройда рус шаҳарларида бўлганидек бозор майдони алоҳида ажратилмаган эди. Бозор ҳар қадамда учрайди. Чанг-тўзонли шаҳар ари уясидек ғувиллар эди. Гўё ҳамма нарса савдо-сотик учун яратилгандек эди.

Барқу Саройда кўпчилик аҳоли савдогарлар бўлиб, шаҳарнинг озчилик қисми муқим яшайди. Жанубий чеккада славян қуллар яшайдиган даҳа. Уларга оила қуриш тақиқланган. Улар ертўлаларда яшайди, шаҳар савдогарларига хизмат қилишади. Улкан қул савдоси қизийдиган шаҳардан озмунча қул ўзга ўлкаларга олиб кетилмаганми? Уларнинг кўпчилиги рус йигит-қизларидан ташкил топган.

Князь Василий ўз кўзи билан неча бор бу қул бозоридаги ҳангомаларни кўрган. Рус қуллари

қаерларга ҳам олиб кетилмади, дейсиз? Хитой пойтахти Хонбалиқдаги хон хизматида турувчи бутун бир полк ана шу руслардан иборат. Улардан неча минги Миср султонлари лашкарида хизматда.

Бахтсиз қуллар лаънатига учраган, минглаб оҳу фарёдларни қаърига сингдирган Барқу Сарой худо қаҳрига учраши аниқ эди.

Василий Барқу Саройда яшовчи, табиб либосида иш кўрувчи махфий даракчиси юборган номани мирзага узатиб, баланд товушда ўқишни буюрди.

« — Давлатпаноҳим, олиҳиммат князга шуни шитоб ила хабар қиламанки, Темурхон ғолиб келиб, Олтин Ўрда тақдири ҳал бўлди. Тўхтамиш қочди, лашкари ҳар ёққа тўзиб кетди. Шаҳарда катта-ю кичик бари ҳалок бўлди. Менинг уйим ҳам култепа бўлди. Ҳаммаёқда қон, ўликлар, Темурхон лашкарлари чигирткадек Волга бўйларини босиб кетди. Ҳеч кимга шафқат қилинмади.

Шуни сизга маълум қиламанки, баланд ҳиммат давлатпаноҳ, Темурхон инсониятга худонинг қаҳрини ўзида ифодалаган куч сифатида юборилганки, унинг олдини тоғлар ҳам тўсолмайди, дарёлар эса тўғаноқ бўлолмайди. Айтишларича, у туғилган кунда осмондан уч юлдуз тушиб, уч бор момақалдироқ гулдирган. Темур океан тубларидан тортиб бутун дунёни забт этишга киришган. Ҳозиргача у Оссурия, Бобил подшоҳликларини, Севастия, Арманистонни эгаллаган. Темур иккинчи Римни ҳам, муҳташам Византияни ҳам истило қилмоқчи. Темур даҳшатли, ғазабда шердек, қаерга оёқ қўйса барчани даҳшатга солади...»

Василий аста чўқиниб қўйди. Темурхон худо юборган офат экан. Демак, уни даф этиш ҳам худодан.

Боярлар билан кенгаш ҳам шундай фикрга келди. Москванинг буюк князи улар билан бирга митрополит Киприан ҳузурига йўл олишди.

— Энди нима қиламиз, ҳазрат?

Киприан князга оҳиста жавоб қилди:

— Князь, сен худога илтижо қил, унга уз ташвингни баён эт. Астойдил ибодат айла. Зотан Парвардигорнинг ўзи бизга юборган балони офатга гирифтор этишга қодирдир.

— Ҳазрат, — деди қизишиб Василий, — мен олимақом черковимиз, жондан азиз юртимиз душманига қарши шунқорларим билан майдонга чиқмоқчиман.

— Бу мард юрак ноласи, — деди уни қувватлагандек амакиси князь Владимир. — Биз, отанг, раҳматли акам билан қачонлардир душманга қарши белни маҳкам боғлаб, Куликово майдонига чиққан эдик. Манави қўллар Мамай лашкарини тўзитган эди. Аммо икки йилдан сўнг омад биздан юз ўгирди. Тўхтамиш бизни гафлатда қолдириб, Москвани босиб олди. Минглаб йигит-қизларни қул қилиб, шаҳарни ёндирди. Қайтар дунё экан, манфур Тўхтамишни Темур хонавайрон қилди. Уни Парвардигорнинг қиличи деб бежиз айтишмайди. Биз унга бас келолмаймиз.

— Шуми сиздан кутганим? — деди қизишиб Василий. — Гапингизга қараганда, мен қўлимни қовуштириб, Темур оқсоқнинг келишини кутишим керакми? Менга ёрдамга келаётган полкларга «Орқага қайтинглар. Мен сизларга қўмондон бўлолмайман», — дейишим керакми?

— Ундай эмас, жиян, — деди мулойим оҳангда Владимир, — кучларни тўпла, мудофаага шай тургин, лекин ҳужумкор бўлма. Энг муҳими, жасур князь Кирдяпага ота мерос мулкени қайтар. Шунда у ўз дружинаси билан сенга кўксини қалқон қилгай.

— Жуда тўғри, — қувватлади уни митрополит Киприан, — Нижний Новгород унинг ота мероси. Бу иш худога мақбул.

Князь Василий жаҳл билан амакисига тикилди.

— Йўқ, зинҳор! Москва ҳеч қачон қўлига кирган мулкни эгасига қайтармайди. Шундай бўлган, шундан кейин ҳам шундай қолажак. Сиз ҳам, ҳазрат, мени бу йўлдан қайтаролмайсиз. Симеон Кирдяпа ҳеч қачон Нижний Новгородга, Суздалга эгалик қилмайди. Бу менинг, буюк князнинг сўзи!!!

Митрополит Киприан ажабланиб, князь Владимирга саволомуз тикилди. У эса жиянининг қайсарлигидан ранжиб, чуқур хўрсинди.

«Сичқон сифмас инига, галвир боғлар думига», деб бежиз айтишмаган. Хавфли душман дарвозанг остида турганида яна ўз ичингдан ёв орттиришинг нимаси! Душманни дўст қилиш ўрнига! Тағин кимни денг. Симеон Кирдяпани!

Нижний Новгород Кирдяпанинг отаси — Суздал князи Дмитрий Константиновичга қарашли эди. У вафотидан бироз олдин ўғли Симеонга уни хатлаб берган эди. Бу қарорини тасдиқлаш учун Симеонни Олтин Ўрдага ёрлиқ олишга юборди. Дмитрийнинг укаси — Городец князи Борис ҳам Ўрдага бориб, хондан ана шу шаҳарга эгалик ёрлиғини беришни сўради. Борис катта пора эвазига Олтин Ўрда хонидан ёрлиқни олди. Симеон эса нажот истаб Москвага, опаси Евдокиянинг эри Дмитрий Донской хузурига келди. Москванинг буюк князи Дмитрий қайнисининг илтимосини бажариб, Борисга қарши қўшин тортди. Борис ўз мулки Городецга қочиб, Нижний Новгородни Симеон эгаллади. Аммо орадан бир йил ўтар-ўтмас Борис яна Олтин Ўрдага бориб, хон амалдорларини қўлга ола бошлади. Ниҳоят ярим йил пойтахт Барқу Саройдаги оворагарчиликлардан сўнг Нижний Новгородга князлик ёрлиғини ўз номига ёздиришга муваффақ бўлди. Симеон яна қувғинга учради. Бу вақтда Дмитрий Донской ўлган, опаси Евдокия унга ёр-

дамга ожиз эди. Симеонни Борис амалдорлари ҳибсга олишди. Жасур князь дўстлари ёрдамида қамоқдан қочиб, Олтин Ўрдага бош уриб келди. Аммо Тўхтамиш уни кишанга солди. Москванинг буюк князи Василий Дмитриевич билан катта иттифоқни яхшилаб, Темурга қарши кураш учун Тўхтамиш Борисга ёзилган ёрлиқни йиртиб, Нижний Новгород ва Суздал князликларини Москвага топширди. Тўхтамиш ва Москва ўртасидаги шартномага кўра Симеон Кирдяпа умрининг охиригача Ўрдада банди бўлиб қолиши керак эди. Аммо топқир ва тadbиркор Симеон Кирдяпа Барку-Саройдан сирли равишда ғойиб бўлибди.

— Князь Владимир!

Василийнинг амирона хитоби кекса князни хаёл гирдобидан чиқарди.

— Сенга, баҳодир амаки, Москва мудофаасига раҳбарликни юклайман. Биз жангда ҳалок бўлсак Москва тақдирига ўзинг масъулсан. Мен кўшин тўплашга киришаман.

— Ибодат қил, бўтам, ибодат! — ҳайқирди Киприан. — Ёлғиз Парвардигоргина бизни Темурбек балосидан қутқаргай! Зотан Тўхтамишдай саркардани яксон қилган ёвга дош беришга қодир эмассан, князь! Ундан кўра Владимирга чопар юбор. Мўъжизакор Биби Марям хочини келтиришсин.

— Тўғри, тўғри!

— Ҳақ гапни айтди ҳазрат!

Боярлар хитобидан Василийнинг юзи тундлашди. Йўқ, у ҳеч қачон отаси Дмитрий Донскойдек жасур ва қатъий бўлолмаса керак.

* * *

Темурбек лашкари Волгадан кечиб ўтганда самодда ғалати ўзгариш юз берди. Ҳар кун кечқурун ва

эрта тонгда мағриб томонда қизил шафақ кўрина бошлади. Рус руҳонийлари буни фалокат тимсоли дея солномага битишди.

Улкан лашкар Дон қирғоқлари бўйлаб юраркан, аҳоли ўзини ўрмонга урди. Москва ваҳимада ибодатга тушди. Буюк князь Василий Дмитриевич эса Ока қирғоғида қўшин тўплаш билан овора. Князь Симеон Кирдяпа эса ўзига содиқ дружинаси билан Москвага юришга тараддуд кўрмоқда. Мушкул вазифа бу. Москвани князь Владимир — Куликово жанги қаҳрамони, Дмитрий Донской саркардаси ҳимоя қилади. У билан беллашиш мушкул.

Князь хаёлга чўмиб ўтирганда ҳузурига эски таниши — татар мингбошиси Айтак ташриф буюрди.

Симеон уни илтифот билан қаршилади. Айтак Олтин Ўрдадан қочганда унга ғоят холис хизмат кўрсатган эди.

— Мушкулингни осон қилгали келдим, князь, — деди у, — мен Қутлуғ Темурхонга сени гапириб, ундан таклиф олиб келдим. Отлан!

— Қаёққа? — ажабланиб сўради князь.

— Темурбек ҳузурига борамиз. Соҳибқирон остонасига бош уриб борсанг, ҳимматидан бебаҳра қолмайсан. Мени ҳам кейин қуруқ қўймасан-а, лаббай?

Симеон суҳбат борасида Айтакнинг Темурбек лашкарбошиси Қутлуғ Темурхон туманида мингбоши бўлиб хизматга олинганини билди. Ундан барчанинг оғзида турган ҳукмдор Темурбек таърифини эшитди.

— Дружинанг, қурол-яроғларинг шу жойда қолсин, — деди Айтак, — сен менинг ҳимоямда кетсан, князь!

Симеон унга ишонди. Индамай отига ўтириб, бу синашта одам орқасидан эргашди.

Сосна, Дон қирғоқлари бўйлаб бир неча чақирим майдон лашқар билан гавжум. Чодирлар, чайлалар, ертўлалар беҳисоб, бир-бирига тутшиб кетган. Ўрмон ичкарига қараб кесиб ташланган. Узоқда ёндирилган Ельц шаҳри харобалари тутамокда. Подапода қўйлар, йилқи уюрлари, туялар. Жой-жойларда кичик-кичик бозорчалар. Ўзаро савдо-сотик бормоқда. Беҳисоб гулханлар атрофида навкарлар давра қуришган.

Симеон ҳали ҳеч кўрмаган жангчиларга, уларнинг либослари, қуролларига қизиқиш билан қараб борарди. Осиёлик жангчиларда у ўзига номаълум қурол — ўтсочар мушкетларни, ўзига таниш тўп-тўфанларни кўрди. Қиличларнинг турлари ҳам уни ҳайратга солди. Дамашқ, Исфахон пўлатидан ясалган. Тошни ҳам кесишга қодир қиличлар.

Ниҳоят улар кўзлаган манзил яқинлашди. Темурбек чодирни яққол кўзга ташланди. Тўртбурчак чодирнинг эни юз қадамча, баландлиги уч найза, кўшк шаклидаги ўрта қисми кўк рангли ва одам танаси йўғонлигидаги ўн икки дона олтин устунда турибди. Чодир деворларида катта-кичик ёқут, забаржад ва гавҳарлар порлаб нур таратмоқда. Қимматбаҳо гиламлар кўзни қамаштиради.

Айтак қўлидаги кумуш пайсини кўрган барлос беги қўлини кўксига қўйиб, ичкарига чорлади.

Симеон оёқларига югурган қалтироқни босиб чодир ичига қадам босди.

Чордана қуриб кўрпачаларда ўтирган кишилар олдида хонтахталар. Уларда турли ноз-неъматлар уюлган. Барваста қоматли бек қўли билан пардани очди. Симеон билан Айтак чодир тўрига қадам босишди. Бу жой ҳашамати билан кўзни қамаштиради.

— Тиз чўк, — секин шивирлади Айтак. Симеон қаршисида турган, ўтирган кишилар орасида Темур-

бек борлигини тушунди. Тиз чўкиб, бошини қуйи солди. Айтак нималарнидир князга шипшиди.

— Темурбек арзингни тинглашга тайёр.

Икки навкар келиб Айтакни, кейин эса князни кўрпачаларга ўтқазди. Ёшгина ғулом қўлида обдаста кўтариб, қўлларига сув қуйди. Бошқаси эса сочиқ тутди.

Симеон олтин лаганлардаги қовурилган гўштлар, кумуш қадаҳларда жилоланган шароблар, ҳали ҳеч кўзи тушмаган мевалар, ғаройиб таомларни кўраркан, беихтиёр «Минг бир кеча» ҳикояларини эслади. Ҳа, у Хорун-ар-Рашид ҳузурда. Атрофда содиқ вазир Жаъфар, мулозимлар. У тўш кўрмоқда.

— Соҳибқирон дастурхонга қаранглар демоқда, князь.

Симеон Айтакнинг товушидан ўзига келди. Секин бошини кўтариб, ундан нигоҳини узмай, тўрдаги кўрпачада ёстиққа ёнбошлаган кишига қаради. Ҳа, у бутун Оврупо, Осиёда донғи кетган, Русни даҳшатга солган Темурбек. Гавдаси келишган, пешонаси очиқ, елкалари кенг, оқиш юзида оч қизил ранг жилоланган. Узун соқоли ўзига ярашган. Овози жарангдор.

— Бу қадаҳни Темурбек соғлиғига ичишинг лозим, князь, — деди Айтак тилмочлик қилиб.

— Жоқу, — деди Темурбек ўша жарангдор товушда, — меҳмонга ўткиридан каттасига қуйиб бер.

Дастурхон амири бўлиб ўтирган туманбоши Жоқу кумуш қадаҳни Айтакка узатди.

— Қоидага кўра ҳаммасини ич, князь, токи томчиси ҳам қолмасин. Соҳибқирон саломатлиги учун қадаҳ кўтарган одам шундай қилмоғи лозим.

Симеон таги чуқур бундай катта қадаҳда сира ичмаган бўлса ҳам уни дадил қўлига олди. Бу синов. Ундан шараф билан ўтмоғи лозим.

— Баракалла, князь, — Айтак газак қилишга имо қилди, — атрофингда шаҳзода ва саркардалар ўтирганини унутма.

Кутлуғ Темурхон ниманидир гапирди. Суҳбатдошлар кулишди. Симеон овқатдан тотиниб бўлгач, сочиққа артинди.

— Сўйла арзингни, — деди Айтак Темурбек ишорасини англаб.

Симеон ўзини енгил сизди. У мусулмонлар ода-тидаги чуқур маънони англади. Аввал таом, кейин калом. Меҳмон ким бўлишидан қатъи назар, ҳурмат-иззат қилинади. Христианлар ўрганса, намуна олса арзигулик нарсалар кўп экан.

Князни яна бир ҳолат таажжубга солди. Темурбек рус князлари, бояру руҳонийлар таърифлагандек ёвуз Юлиан, қонхўр Диоклетиан, одамхўр Максимилианга сира ўхшамайди. У ҳозир қаршисида даҳшатли, важоҳатли жаҳонгир эмас, балки урушларда умри ўтиб, оқу қорани таниган буюк жангчини, меҳмондўст мезбонни кўрди. Бировларнинг арз-долдини тинглашга эринмас дилкаш одамни ҳис қилди.

Князь бошидан ўтганларни гапирди, Тўхтамишхон ва Москва князидан адолат истаб, кечирган укубатларини сўйлади. Айтак унинг сўзларини таржима қилди.

Темурбек ўйга чўмганча бу навқирон рус баҳодирининг дарбадарлик, омадсизлик, мағлубият ва жудоликларга тўла ҳаёти қиссасини тингларкан, бехиётёр ўтиб кетган, энди қайтмас ёшлигини эслади. Беғубор ёшлик! Кучга, ғайратга, шижоат ва умидга бой бебаҳо ёшлик! Эвоҳ, энди у сира қайтмайди!

Симеон нимаси баландир унга тўнғич ўғли Жаҳонгирни, 29 ёшида оламдан ўтган суюкли Ўлжойдан кўрган биринчи фарзандини ёдига солди.

У ҳам қачонлардир тожу тахт учун курашда ҳукмдорлардан паноҳ ва нажот истаган, кимларгадир ишонган, кўп панд еган.

— Масковда не гаплар ҳозир, ўғлим? — деди Темурбек мулойим оҳангда.

Симеон унинг шафқат ва хайрихоҳлик билан қилаётган суҳбатидан тоғдек кўтарилган кўнгли билан ҳеч нарсани яширмай, бор ҳақиқатни айтди. Москва ваҳимага тушган. Буюк князь Василий Дмитриевич жангга тараддуд кўриш учун аскар йиғмоқчи бўлаяпти. Аммо мулозимлари, боярлар кайфияти тушкун. Митрополит Киприан ҳаммани ибодатга ундамоқда. Владимирдан Биби Марямнинг мўъжизакор иконасини Москвага келтириб, черковларда ёшу қари ибодат қилмоқда. Куну тун худога нола қилиб, бошга келган офат — Темурбек балосидан қутқаришни сўрашмоқда. Буюк княздан тортиб барча Москва аҳли — фуқароси черковларда нола қилмоқда.

— Насронийлар энди худони эслашибди-да, — кулди Темурбек, — хўш, менинг ҳақимда нима де-йишмоқда?

— Айтишга тилим бормайди, улуғ Соҳибқирон, — деди очик кўнгил билан Симеон.

Мир Саид Барака ёнида чўкка тушиб, пирнинг хизматида ҳозир нозир турган ўрта ёшлардаги дарвеш луқма ташлади:

— Аммо биз биламиз буни. Аллоҳнинг шамшири, Соҳибқирони азим Темурбекни москваликлар қадимги Румо ҳукмдорлари бўлмиш ёвуз Юлиан, Диоклетиан, Максимилианларга қиёс этишмоқда.

— Ҳа, — бош ирғади Симеон, — яна кўп бемаъни афсоналар ҳам айтишмоқда. Улар ҳам сизга аён бўлса керак?

— Ҳа, — деди даракчилар бошлиғи мағрур. — Ма-лики раҳим, аввалу охир, арши азим, самовату ярат-

гувчиси Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин! У ҳар нарса-ни эшитгувчидир, ҳар нарсани билгувчидир, тавбаларни қабул қилгувчидир, ҳиммати бениҳоя ҳалимдир, тўзимлидир. Аллоҳи азимга ҳамду санолар бўлсин!

— Ҳамду санолар бўлсин! — бараварига ҳайқирди уламолару амиру саркардалар.

Темурбек пойгакдаги унинг ҳар сўзини қоғозга тушираётган мирзога юзланди.

— Мен, Тангри қули Темур, буюрамен. Туманбоши Қутлуғ Темур!

— Шу ердаман, Соҳибқирон!

— Дашти Қипчоқдаги ҳукмронлигингни хайрли ишдан бошла. Князга унинг ота мерос мулкини қайтариб бер.

— Бош устига, Соҳибқирон.

— Сен, Русь князи, — деди Темурбек ўткир нигоҳини собиқ Нижний Новгород ва Суздал князи Симеон Кирдяпага қадаб, — сени хафа қилган Москвага менинг номимдан бор ва шаҳарни эгалла!

У нигоҳини яна Қутлуғга қаратди:

— Мен сени Қипчоқ ерларига, Ёйиқ ва Дон соҳилларига ҳукмдор этиб тайинлаганимни унутмай, адолат билан иш юрит. Ростини ва рустий!

— Куч адолатда!!!

— Яшасин адолатпарвар Соҳибқирон!

Қутлуғ Темур ва Симеон таъзим ила чодирдан чиққач, Мир Саид Барака ўрнидан турди:

— Соҳибқироннинг бугунги мурувватлари менга чорёрлардан бири — халифа Умар жаннатмакон ҳазратлари давридаги бир воқеани эслатди. Шаҳар ҳокимидан зулм кўрган насронийлардан бири халифа Умардан нажот излаб Ироққа келади. Йўлда чанқаб бир кулбага қадам босади. Ичкарида бир чол лой қориб, гувала ясаётган экан. У кўзада сув

тутиб, насроний чанқоғини қондиргач, унинг арз-додини тинглайди. Сўнг халифанинг вақтини олмай, ўзи унинг ҳожатини чиқаришини айтади. Гувалага хат битиб, насронийга беради. Уни шахсан шаҳар ҳокимига элтишни уқтиради. Насроний ҳайрон бўлиб, унинг айтганини қилади. Ҳоким гуваладаги хатни ўқиб, тиз чўкади. Гувалани юз-кўзига суртиб, халифа амри вожиблигини аъёнларига маълум қилади. Шу дақиқадан бошлаб насроний ҳоким қилиб тайинлангани ва ўзи шаҳардан бадарға этилганини айтади. Насроний шундагина лой қорган чол аслида халифа Умар эканлигидан воқиф бўлади.

— Аллоҳнинг карами кенг!

— Аллоҳнинг шамшири Темурбекка ҳамду санолар бўлсин!

Темурбек сафдошларининг шодон қийқириқлари тингач, қўлларини кўтарди:

— Эй ғафур, эй раҳим, эй жалол, эй карим, менинг гуноҳларимни ўз фазлу караминг ила кечиргин! Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг жами саҳобаларига Тангри таолонинг саловатлари бўлсин!

— Омин! — бараварига фотиҳага қўл кўтаришди саркардалар, амиру уламолар.

Мир Саид Барака хушовоз билан тиловат бошлади.

БЕШИНЧИ ИҚЛИМ МАМЛАКАТИ

— Бу рус ерида ҳеч барака кўрмаймиз, — деди амир Шайх Нуриддин. Ташқарида уч кундан бери шивалаб ёғаётган ёмғирдан безор бўлган амир Шоҳ Малик ҳам тасдиқ ишорасида бош ирғади.

— Куруқ ўрмондан бўлак ҳеч вақоси йўқ, — тўнғиллади Шоҳрух мирзо.

Чодиргоҳда тўпланган саркардалар Темурбек чеҳрасига тикилганча унинг гапларини пойлашди.

— Барқу Саройда олган ўлжаларингиз етти пуштингизга етиб ортади, — кулди Соҳибқирон, — ёки адашдимми, Азизиддин?

Амир Азизиддин хандон ташлаб кулди:

— Бандасида қанча кўп давлат бўлса кўзига шунча кам кўринур, Соҳибқирон. Аммо яна бир мулоҳаза каминани ўйлантиради. Йигит моли йўлда.

Саркардалар даврасида жонланишни кўрган Темурбек дўстига хайрихоҳ боқди.

— Ичимдагини топдинг, Азиз. Биз орқага қайтамиз. Она шаҳар Самарқандга!

— Офарин!

— Башорат қилдингиз!

Темурбек ҳамду саноларни тўхтатиб қўл кўтарди:

— Келгуси режамизни пиштайлик, биродарлар. Қани, айтинг ўз мулоҳазаларингизни!

Туманбоши амир Хўжа Юсуф жонланиб ҳайқирди:

— Жанубга юрамиз, Соҳибқирон. Ўша ёқда бизга бой ўлжалар маҳтал.

— Бу совуқ рус тупроғи, изғирин шимол ўлкаси жонга тегди. Жанубга юрамиз, — қувватлади Шайх Нуриддин.

— Агар аниқроқ айтилса-чи, — деди қувлик билан Шоҳ Малик, — айнан жанубнинг қай ўлкасига?

— Бу фақат Соҳибқиронга аёндур...

— Бу падари бузрукворим кўлга киритадиган бешинчи иқлим мамлакати бўлади, — деди одатда камгап Мироншоҳ.

Темурбек ҳайрат ила ўғлига саволомуз тикилди. Мироншоҳдан ҳам бамаъни фикр чиқадиган кун бор экан-ку! Балки Парвардигорнинг ўзи унинг кўнглига солгандир?

— Ҳиндистон!

Бу хитоб Темурбекнинг суюкли набираси Пирмухаммад Мирзодан чиқди.

Соҳибқирон алланечук меҳр ила унга боқди. Бу ўша, бетакрор, суюкли, қадрдон вафодори, дўсти, унутилмас ёстиқдоши, кўз очиб кўрган биринчи ёри Ўлжой кўзлари!

Темурбекнинг чеҳрасида поёнсиз муҳаббат жилваланди.

— Ҳиндистонни забт этсангиз, — давом этди Пирмухаммад, — унинг олтину зеб-жавоҳирлари сизни олам султони этгай!

— Иншоолло! Иншоолло!

— Ҳақ гап. Фаришталар омин десин!

Темурбек меҳрли кўзларини набирасидан узмай хаёлга чўмди. Нақадар ўхшаш! Ўлжой ҳам унинг диладагини топарди. Унинг набираси ҳам кўнглидаги гапни айтди. Олтинда куч кўп. Аммо унинг ўзигина дунёга ҳоким бўлиш учун етарли эмас.

— Ҳинд олтини белга қувват, кўзга нур ва лашкарга мадор бўлгай, — дея гапига яқун ясади Пирмухаммад.

— Ижозат берсангиз, мен ҳам ожиз мулоҳазаларимни баён этсам.

Темурбек уламолар қаторида ўтирган Мавлонозодага қизиқсиниб қаради.

— Сўйланг, Мавлонозода. Анчадан буён оташ маърузангизга муштоқмиз.

— Кези келганда, гапнинг ўрни бўлганда отангни ҳам аяма, дейишган машойихлар. Пирмухаммад Мирзо олтин хусусида билдирган фикрларига андак раддиям бор. Фақат олтингина жаҳонга ҳоким эмас. Лидия шоҳи Крез ҳақида эшитгансиз. Улкан хазинаси билан донғи кетган шоҳ эди. Олтинлари минглаб туяга юк бўларди. Оқибати не бўлди? Эрон шоҳи Куруш уни енгиб, бутун давлатини ўлжа қилди.

Бағдод халифаси Муътасим-чи? Хулагухон пойтахтига яқинлашганда олтинлари кўмилган ҳовузлари-ю хазинадаги лак-лак тиллалари устида ўтириб не кўрди? Оқибатда нобакор мўғул хони барчасини форат этиб, халифани ит азобида ўлимга дучор этди.

Алалхусус, камина мозийдан келтирган мисол билан шул фикрни айтгайман. Олтинга эътиқод қўйган, инсоф-диёнатни унутган Парвардигор қаҳрига учрагай.

— Қиссадан ҳисса не?

Амир Рустамнинг саволига Мавлонозода табасум ила жавоб қилди:

— Қиссадан ҳисса шулки, Соҳибқиронимиз салоҳияти, лашкари тажрибаси ва сиз каби ботир баҳодирлари кучи ҳар қандай олтиндан қудратлидир.

— Офарин, Мавлонозода!

Уламолар ўртасида жонланиш бошланди. Улар бирин-кетин Амир Темур қудратини кўрсатган воқеаларни завқ-шавқ ила ҳикоя қила бошлашди. Буларнинг орасида машҳури Парвардигорнинг Соҳибқиронга инояти ҳақидаги ҳазрати Убайдулло воқеаси эди. Бир куни масжиддаги йиғинда у: «Темур қонхўр турк, у кўп одамни қириб ташлади. Унинг шаънига дуо ўқиб бўлмайди!» деб баралла айтади. Шундан сўнг ҳазрат кечаси ғалати туш кўриб, қўрқиб кетади. Эртасига Темурбекнинг қабулига кириб, унга бу тушини ҳикоя қилади. Ҳазрат тушида пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламни ва унинг ёнида ўтирган Темурбекни кўрибди. Убайдулло пайғамбаримизга уч марта таъзим қилиб салом беради. Лекин пайғамбаримиз унга қиё ҳам боқмай, саломига алик ҳам олмайди. Бундан гоят талваса ва изтиробга тушган Убайдулло чуқур дард ила нола қилади:

— Эй, расулуллоҳ! Мен сенинг шариатинг хизматчисиман. Темурбек эса кўп одамни қириб юбор-

ган қонхўр. Лекин сен унга қараб, менга аҳамият ҳам бермайсан!

Пайғамбаримиз ана шундай нолага жавобан Убайдуллога чехрасини қаратади:

— Ҳа, филҳақиқат, Темурбекнинг амри билан кўп одамлар ҳалок бўлди. Лекин у ўзининг бу гуноҳини менинг авлодларимга бўлган ҳурмат-эҳтироми билан ювди. Шунинг учун, шубҳасиз, халқ бундай ҳокимни дуо қилиши шарт.

Ҳазрат Убайдулло шундай дея Темурбекдан кечирим сўради ва унинг оташин мухлиси ва ҳурматли пирларидан бирига айланди.

Уламолар шайх Зайниддин Абу Бакр Тойбодий билан боғлиқ воқеани ҳам чуқур қониқиш ила эслашди.

Хуросоннинг Ҳарируд дарёси соҳилидаги қишлоқлардан бирида яшовчи шайх Зайниддин 1381 йили олдига келган Темурбек элчилари арзини эшитиб, жуда қалтис гап айтади:

— Агар мен Темурбекка керак бўлсам, ўзи олдимга келсин.

Элчилар ғоят ажабланиб, хавотирлик билан унинг жавобини Соҳибқиронга етказишди. Аммо Амир Темур шайхнинг бундай бетгачопар жавобидан ғазабланмади. Мулозимлари ҳамроҳлигида шайх ҳузурига борди. Одоб ила унинг олдига тиз чўкди. Донғи бутун ислом оламига кетган Соҳибқироннинг камтарлиги, уламоларга бўлган ҳурмат-эътиборидан ғоят таъсирланган шайх Зайниддин унинг елкасига қўлини қўйди.

Уламолар ва олиму фузалоларнинг ўз шаънига айтган мақтовлари ва ҳамду санолари кўнглини ёқимли қитиқласа ҳам Темурбек саркардалари олдига бундай гапларга чек қўйишни лозим топиб, оҳиста сўз бошлади:

— Аҳли уламо! Энди андак Тангри қули Темур сўзини эшитинг. Фан ва унинг машҳур кишилари

Ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишга менга ўз маслаҳатларингиз билан кўмаклашишингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг суиистеъмол қилинганлиги ва қилинаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан қисиб қўйилиши каби ҳоллар ҳаммадан кўра сизларга аён дир. Шулар ҳақида маълумот берсангиз, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шарият ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўлурди.

Уламолар Соҳибқироннинг бу даъватига жавобан тезда юртдаги адолатсизликлар ҳақида унга маълумотлар келтира бошлайдилар.

Биринчи шикоят Самарқанд шаҳрининг бош мироби устидан тушади, у сув тақсимлашда бойларга ён босиб, ўз вазифасини суиистеъмол қилган. Камбағалларга пора эвазигагина сув очган.

Темурбек гувоҳларни чақиради. Айбловни сайидлар ҳам тасдиқлашади.

— Олиб боринг! — ҳукм чиқаради Темурбек.

Бош мироб жаллодга топширилиб, боши танасидан жудо этилади.

Темурбек чодиргоҳидаги ўша ёмғирли кунда Ҳиндистонга юришга боғлиқ ҳарбий кенгаш бир қарорга келди. Бешинчи иқлим мамлакати Соҳибқирон қўшини томонидан забт этилмоғи лозим.

ТАҲЛИКАЛИ ҚУРОЛ

Ҳиротдан Кобулгача чўзилган Гўр ўлкасида Мовароуннаҳр сарбозларига қароқчилар ҳужум қилиб, икки юз эллик кишини ўлдиргани ҳақидаги хабар Темурбекни ғоят ҳаяжонга солди. Даракчилар маълумотларига кўра қароқчиларнинг бошлиғи ўлка подшоҳи Абдол Гилзойи экан. Яна шуниси маълум бўлдики, уларда даҳшатли бир қурол бор экан.

Ошпичоқ шаклида ясалган оғир бу қурол талвор экан. Гилзойилар қўлидаги талвор жуда хавфли, унинг кескин ва оғирлигидан зарба еган киши иккинчи оёққа туролмайди. Бу хабарлардаги ҳақиқат Ферузобод остонасидаги жангда ошкор бўлди. Мовароуннаҳр лашкарида моҳир найзобозлар бўлгани учун Темурбек уларни илгарига юборди. Ўзи ҳам қўлига узун найза олди.

Гилзойилар қўшини доира шаклини олган эди. Темурбек улар устига от қўйганида кутилмаган ҳол юз берди.

Темурбек рўпарасига келган сарбозга найзасини тўғрилаганда у бир нарсани унга отди. У совутга тегиб ерга жаранглаб тушди. Темурбек найзаси унга санчилди. Шу вақт у отлиқлари бирин-кетин от устидан мункиб ерга ағдарилаётганини кўрди. Гилзойилар ниманидир отлиқларга отиб, уларни от устидан ерга ағдарар эди. Талвор дегани ўроқ шаклидаги бир ҳалқа бўлиб, ҳалқанинг бир чеккасидан ингичка занжир боғланган. Занжирнинг бир учи гилзойининг қўлида, яна бир учи отлиқлар томон отилиб, улар баданига санчилмоқда. Сўнгра у гилзойи ўз қўлидаги занжирни тортиб, отлиқларни ерга ағдариб ҳалок қилмоқда. Талвор бир зарба билан одамни икки нимта қилмоқда. Бундай қуролга Темурбек ҳали

сира дуч келмаган эди. У дарҳол лашкарга орқага қайтишга имо қилди. У тушундики, агар совути бўлмаганда муқаррар отдан ағдарилар эди. Мана энди 250 сарбозининг битта қолмай ҳалок бўлгани сири очилди. Лашкарга зудлик билан темир либос кийдириш лозим.

Гилзоийлар майдонни тарк этаётган рақибларини хотиржам кузатиб, доира шаклидаги сафларини бузмай, жойларида мағрур туришар эди.

Темурбек машварат чақириб, хатарлик талвор занжирли ҳалқаларни ишдан чиқариш учун қандай чора кўриш ҳақида фикр сўради. Биринчи бўлиб сўзни Латиф мингбоши олди:

— Нима учун бизда боруд бўла туриб душмanning талвор ва ҳалқасидан андиша қиламиз? Фикримча, уларнинг оёқлари остида борудни портлатиш керак.

Саркардалар ажабланиб, бу қирқ ёшлардаги тажрибали мингбоши таклифидан ажабланишди. Шу вақтгача боруд — порохдан деворларни ағдаришда фойдаланиб келишмоқда. Аммо жангда ундан сира фойдаланишмаган. Латиф мингбоши уларнинг фикрини тушуниб чарм халтага боруд солди, унга пилик ўрнатиб ўт ёқди. Сўнг душман тараф деб тахмин қилинган жойга отди. Мудҳиш бир овоз атрофни тутди. Портлаш тўлқини ҳар қандай одамни ерга ағдариши мумкинлиги аён бўлди.

Чарм халталар ҳозирланиб, бари боруд билан тўлдирилди. Кеч тушмасдан душман устига бостириш хусусида келишилди.

Сарбозлар пиликларга ўт туташтириб, гилзоийлар томон улоқтира бошлашди. Баъзи ҳолда портлаш кутилмаганда рўй бериб, лашкарга зарар етказди. Аммо борудли халталар гилзоийлар сафини бузиб, улар ўртасида даҳшат уйғотди. Доира шакли-

даги сафлари тўзиди. Ана шунда уларнинг заиф томонлари билиниб қолди. Отлиқлари йўқлиги ҳам уларга панд берди. Темурбек отлиқлари ҳамласи бошланганда, найза ва қиличлар ишга тушганда душман аскарлари қочишни бошлади.

Ферузобод қалъаси мудофаачилари қаршилиги синдирилди. Ғўр подшоҳи кўча жанглирида яраланиб, асирга олинди.

Темур шаҳар халқи қаршиликсиз таслим бўлса уларга афвнома эълон қилишини билдиргандан сўнг уруш тугади.

Абдол Гилзойи ўзини дадил тутиб Темурбекка, унинг саволларига қўрқмай жавоб бера бошлади:

— Сарбозларингни ўлдирганмен. Агар сен бугунги урушда ўт ишлатмаганингда, бутун сарбозларингни ўлдириб ташлардим, сенинг кесилган бошинг шу соатда кўз олдимда турган бўлар эди.

— Нима учун сарбозларимни ўлдирдинг?

— Мен Амир Темур деб жаҳонга шуҳрати кетган одамнинг сарбозларини ўлдирганимда қандай лаззат ҳис қилишимни ўйлаб, уларни ўлдирдим.

— Сен, Абдол Гилзойи, шерюрак киши бўлсанг ҳам қисқа ўйлар экансан. Бугун устингдан ғалаба қозондим. Шаҳарни қатлиом қилмадим. Аҳоли молларини таламадим. Халқ жонига, молига, номусига тегилмасин, эҳтиром қилинсин, дея амр қилдим.

Ғўр подшосининг юзида нафрат ва таҳқир акс этди.

— Бу гапларни ўз шон-шуҳратинг учун айтаяпсан. Агар сен халқимга шафқат қилмаганингда шаҳардаги гилзойилар шу кечадаёқ барча сарбозларингни қириб ташлар эди.

Темурбек мажруҳ ҳолда бўлса ҳам унга дадил гапираётган кишига ичидан таҳсин ўқиб, босиқ ҳолда суҳбатни давом эттирди:

— Сен, подшоҳ, шариат амрига хилоф тарзда икки юз эллик нафар аскарларимни бегуноҳ ўлдирганинг, давлатлар орасидаги қўшничилик ва уруш қонунларига қарши жаллодлик қилганинг учун яна бир марта ўлимнинг тасдиқланади. Сенинг устингдан шундай ҳукм чиқарилишига қарамай, баъзи шартларимни қабул қилсанг, ўлимдан халос бўласан.

— Қандай шартлар? — деди масхараомуз Ғўр подшоҳи.

— Ҳар йили хирож тўлаб турасен. Бундан кейин хорижий ишларда менга итоат қиласен. Гилзойи қўшинига менда хизмат қилишига ижозат берасен.

— Шартларингни қабул қилмаймен. Тезроқ мени ўлимга буюравер.

— Тузукроқ ўйлаб кўришинг учун эрта тонггача муҳлат берамен.

Абдол Гилзойи қатъий жавоб қилди:

— Менга минг йил муҳлат берсанг ҳам шартларингни қабул қилолмайман. Мени ўлдирсанг, билиб қўй, бу мамлакатда шундай тоифалар борки, улар менинг учун сендан ўч олиб, бутун қўшинингни еб юборадилар. Бу мамлакат халқидан қочиб қутула олмайсан.

— Танангга яхши ўйлаб кўр. Эртагача фурсат.

Ғўр подшосини олиб чиқишгач, Темурбек машварат чақирди. Унда жанг яқунлари муҳокама қилиниб, ўзини кўрсатган лашкарбошилар тақдирланди. Латиф мингбоши амир рутбасига кўтарилди. Уруш вақтида чарм халта ўрнига кўзачага боруд солиб паллахмонда уни душманга отган сарбоз юзбошиликка кўтарилди. Унинг кашфиёти лашкарда кенг қўлланишга қарор қилинди. Ғўр подшосининг тақдири хусусида ҳам фикрлар тингланди.

— Уни душмандан дўстга айлантирмоқ мақбул, — деди ҳарбий масалалар бўйича вазир Маҳмуд Шаҳбиддин.

Насриддин Аромир ҳам бу таклифни маъқуллади.

Эртасига Абдол Гилзойи яна ўз қарорида қатъий тургани маълум бўлди.

— Такроран айтаман. Мен сенга хирож тўламайман. Итоат ҳам қилмайман.

Ғўр подшоси ўз ўлимини бўйнига олган ҳолда сўзлаши саркардалар ўртасида унга ҳурмат уйғотди. Темурбек буни яхши тушунди.

— Унда мен сенга дўстлик шартномасини таклиф қиламен.

Ғўр подшоси унга ҳайрат ила тикилди.

— Қандай дўстлик?

— Яқин орада мен Ҳиндистон сари юрамен. Менга сенга ўхшаш ботир ҳукмдорнинг шерюрак жангчилари керак. Уларни ўз қўшиним сафига олмоқчимен.

— Агар дўстликни таклиф қилсанг, уни мамнуният билан қабул қиламан. Сен чиндан ҳам улуғ жаҳонгир ва олиҳиммат инсон сифатида мени мафтун қилдинг. Биз, афғонлар, дўстлик нималигини яхши биламиз. Ана шу дўстликни исбот қилишинг учун асирга тушган йигитларимни озод қиласан.

— Бу шартингни қабул қиламен. Лекин менинг ҳам бир шартим бор. Сарбозларингга амр қилсанг, менинг аскарларимга ҳалқа ташламоқни ўргатсинлар.

Абдол Гилзойи чеҳрасида ўйинқароқ табассум кўринди:

— Сен ҳам ўз аскарларингга амр берсанг, боруд ясаш ва ишлатиш усулларини менинг аскарларимга ўргатишсин.

Саркардалар Ғўр подшосининг бундай таклифидан гаранг бўлиб қолишди. Муқаррар ўлимдан халос бўлган одам яна ўз шартини айтишга ҳам журъат қилди.

Темурбек унга тасдиқ ишорасида бош ирғади. Ғўр қўшинидек жанговар қўшин иттифоқчи бўлар экан, икки таҳликали қурол бирлашар экан, бунинг нимаси ёмон? Соҳибқирон ҳақ. У қудратли душманни содиқ иттифоқчига айлантирди. Олдиндаги урушларда Ғўр подшоси лашкари уларга жуда асқатади. Кейинги воқеалар эса Соҳибқироннинг фикрлари нақадар буюк эканлигини исботлайди.

СИРЛИ ШИФОКОР

Хуросон юртини тарк этиб кетаётган қўшин кутилмаган фалокатга йўлиқди. Аванғорда бораётган оғлиқлар бир неча гуруҳ одамларга тўқнаш келди. Улар айғоқчи ё қароқчи тўдалари эмас, балки қочқинлар экан. Уларнинг кўрқинчли важоҳатларидан ҳам хабарлари даҳшатли эди. Хурмуз, Амора, Монанд, Сайф, Суру ноҳияларида вабо тарқалибди.

Темурбекнинг буйруғи билан қўшин юришини тезлаштириб, касаллик минтақасини четлаб ўта бошлади. Аммо Форс ўлкаси ғолиб Мовароуннаҳр лашкарини вабо балосига дучор қилди. «Дори Абжард» мавзесида ҳордиққа тўхтаган сарбозларда касаллик аломатлари пайдо бўлди. Уларда бош оғриғи ва иситма кучайди.

Темурбек беморларни шу жойда қолдириб, соғларини тезроқ бу мавзедан олиб чиқиш хусусида қўмондонларга кўрсатмалар бергач, ўзида ҳам ноҳуш аломат сезди.

— Вабонинг давоси ҳозиргача кашф қилинмаган, — деган эди табиблар сардори, — унга йўлиққанлар ўлади ёки ўзича тузалиб кетади. Бундайлар камдан-кам учрайди.

Намозшомдан сўнг кечқурунги таомга ўтирган Темурбек қўққисдан вужудида совуқ титроқ сезди. Кўп

Ўтмай у иситмага айланди. Бош оғриғи кучайди. Табиб унга гиёҳлардан тайёрланган дорини ичирди. Сўнг тошларни қиздириб, бир тоғорага қўйди. Темурбекнинг бошига қалин нарсалар ташлаб тошга сув сепди. Кўтарилган буғ бошланаётган дарднинг олдини олиши лозим эди. Бир муддат терлагандан сўнг беморга яна шу ҳолат — буғга димланиш такрорланди.

Иситма анча пасайгач, Темурбек уйқуга кетди. Саҳарда уйғонганда эса яна иситма ва бош оғриғи бошланди.

— Вабога йўлиқдимми, эй табиб?

Темурбекнинг бу саволига табиб жавоб бермади. Бошини қуйи солди.

— Мен, Тангри қули Темур, ўлимдан кўркмаймен. Аллоҳ таоло «ҳар бир жон ўлимни тотғусидир», деб хабар берганини тасдиқлаймен. Дунёга келган пайғамбарлар, подшолар ўлди, мен ҳам бир куни ўламен. Фақат майдонда ўлмадим, деб афсусланамен.

Табиб кўрқув ичра бошини кўтарди. Секин шивирлади:

— Сизнинг касалингиз ҳам сарбозлардаги навдандур.

Темурбек ҳолсизланиб, кўзларини юмди. У куни кечагина хасталикка учраган беморларни «Дори Абжарл»да ташлаб, вабодан сақланмоқ учун чора кўрган эди. Бугун эса ўзи ҳам шу дардга мубтало бўлиб ўтирибди. Энди ўзи ҳам ўша сарбозлар каби шу жойда қолиши ва лашкарини Самарқандга зудлик билан жўнатиши даркор. Унинг бу фикрини эшитган лашкарбошилар даҳшатга тушишди. Улар ўзлари сиғинган ва чин дилдан содиқ бўлган саркардаларисиз ҳаётларини сира тасаввур қила олмас эдилар.

Учинчи кун Темурбек қўлтиғига чиққан шиш товланиб, қаттиқ иситма берди. Унинг танасидан чиқа-

ётган ҳароратга табиблар ҳам дош беролмадилар. Ҳаётида биринчи бор Темурбек ўзини билолмай алаҳлай бошлади. У ўзини гоҳ туғилган қўрғончасида, гоҳ Самарқандда ва гоҳ Балхда кўрар эди. Вафот этган ота-онаси, опаси, жанглarda ҳалок бўлган сафдошлари кўз олдида жонланар ва унга нималарнидир гапиришар эди. У биринчи севгилиси Ўлжойнинг дард тўла илтижоли кўзларини кўрди.

Темурбек қўлтиғи тагидаги бўртманинг оғриғидан кўзини очди. Оғриқ шундай кучли эдики, шу кунгача у қилич-у найза, гурзи зарбида ҳам бундай оғриқни ҳис қилмаган эди.

Наҳотки паймонам тўлган бўлса? Ҳали олдинда қилинмаган қандай ишлар турибди? Наҳот шундоқ ўлиб кетаверса, ҳамма банда қатори? Ахир у оддий одам эмас, Соҳибқирон-ку! Шунча йиллардан бери уни пойлаб келаётган ажал уни шундоқ олиб кетдимми?

Темурбек ҳолсизланиб, яна кўзларини юмди. У унсиз Аллоҳга илтижо қилиб, ўзига яна умр беришни, халқи учун, юрти учун, дорулсалтанати учун эзгу ва савоб ишлар қилажагини айтарди. У дилидагиларни яратгувчига баён қилган сари оғриқ кучсизлана бошлади. Қулоғига кимнингдир «Ёрилди, ёрилди» деган хитоби эшитилгандек бўлди. Қандайдир мўйсафиднинг товуши эшитилди. У қўлидаги косани оғзига яқинлаштирганини сезди.

— Ич буни, Темурбек! Дардинг шифо топғай.

Бу товуш унга ғоят таниш эди.

— Хизр бува!

Сесканиб кўзини очди. Қаршисида чиндан ҳам бир чол ўтирарди.

— Шишингиз тарқалди, амирим. Энди, иншооллоҳ, кучга кирасиз.

Кимнингдир ўша таниш овози яна қулоқларида янгради:

— Бу чолнинг асалидан ол. Дардинг шифо топади, Темурбек!

Ўша, ўша! Хайқириб юборгиси келди. Хизр алай-хиссалом! Иккинчи бор унга йўлиқаяпти.

Чол ўзи билан олиб келган кўзани унинг олдига қўйиб, чиқиб кетганини ҳам сезмади. Кўзада чиндан ҳам асал борлигини кўриб, ҳайрати яна ошди. Тушими ё ўнгими?

У ғулomini чорлаб, ўзига асал едириб қўйишни буюрди. Асал чунонам тотли, гул анқийди. Танасига синган сари қўлларида қувват сеза бошлади.

— Чол қани? — сўради Темурбек руҳи енгиллашиб.

— Қанақа чол? — ажабланди ғулом. — Ҳузурингизга табиблардан бўлак ҳеч ким кирмади.

Шубҳасиз, бу Хизр бува! Яна тақдир ғаройиботига дуч келмоқда. Ажабо, олдинда уни яна қандай ажойиботлар кутмоқда экан?

— Ҳиндистон! — эшитилди жавоб тариқасида яна ўша таниш, халоскор товуш.

ПАТАНДАГИ ХАТАР

Амир Темур лашкари Патан жилғасига етганда куш тоғ орқасига ўтган бўлса ҳам атроф ёруғ эди. Икки тарафдаги баланд тоғларнинг этаги нишоб эмас, жилғага аста-аста пасайиб келган. Қайси тарафга қаралмасин, тоғлар, бирор томондан ўтиб кетадиган сўқмоқ йўл кўринмайди.

Темурбек тоғ этагидаги баландликка чодирини тикишни буюрди. Бутун лашкарни ҳам баландликдан жой эгаллашини тайинлади. Қоронғи тушганда барча тунги уйқуга чўмди. Фақат Темурбекнинг кўзига уйқу келмас эди. Мана, ниҳоят у бешинчи иқлим

мамлакати — Ҳиндистон сари сафар бошлади. Юз йигирма минг кишилик қўшин унга пухта тайёрланди. Улардан йигирма минги Ғўр подшосининг жангари аффонларидан — талворли гилзоийлардан иборат. Юз йигирма минг лашкарни боқиш ва таъминлашнинг ўзи бўлмайди. У Самарқанддан жўнаш вақтида Аллоҳга мурожаатини эслади:

— Эй Аллоҳим! Ўзингга маълум, мен қилич, найза ва ўлимдан қўрқмаймен. Эр одамнинг ётоғи уруш майдони бўлганини шараф деб биламен. Ироданг билан ўлмасдан саломат келсам, сенга ибодат қилмоқ учун бу шаҳарда улуғ масжид бино қиламен.

Гуриллаган бир овоздан Темурбек дарҳол оёққа турди. Чодирдан ташқарида турган соқчилар сергак атрофга қулоқ осганлар. Осмонда момақалди роқ гумбурлаб, чақмоқ чақди.

— Карнай-сурнайлар чалинсин, — деди Темурбек уларга, — отлар ва сарбозлар тоғ этагидаги баландликка чиқишсин!

Давомли момақалди роқ ва чақмоқлар бу кеча баҳор ёмғири келишидан дарак берарди. Темурбекнинг кўнглида безовталиқ уйғонди.

Шивалаб ёға бошлаган ёмғир катта сел бўлиб лашкарни босиши мумкин. Бу сел улар кирган жилға орқали дашти Патанга кириб тўпланса катта ҳовуз ташкил қилиб, кўл сувида лашкарни фарқ қилиш хавфи бор. Чиндан ҳам пайдо бўлган сел оқими лашкар турган жилғага қўшила бошлади. Сув тобора юқорилаб бормоқда. Аммо лашкар бахтига ёмғир қуймасдан от-аскарлар баландликка кўтарилиб олинган эди. Ой нурида дарёга айланиб қолган Патан жилғаси ажиб бир манзара ташкил қилган эди. Тонготарга яқин ёмғир тўхтаб, булутлар тарқай бошлади. Энди қўшин аҳволини аниқлаш имкони туғилди. Талафотлар йўқ. Аммо кўпгина сафар анжомлари сув тагида

қолган. Уларнинг орасида Темурнинг кўчма масжиди ҳам бор эди.

Патандаги ёмғир шуни кўрсатдики, баҳор мавсумида қароргоҳни чуқурликларда қурмаслик керак.

Лашкар йўлга тушди. Хайбар довонидан ошиб, Патанлар яшайдиган қишлоққа етишди. Кенг кўкракли, сочлари сариқ, кўзлари кўк одамларнинг ҳар бири қилич осган. Патан жамоаси минтақа атрофидаги қабилаларга сира ўхшамас экан.

Даракчилардан бири келтирган хабар Темурбекни ҳайратга солди.

— Бу одамлар оқсоқоли уларнинг аждодлари осмондан тушиб, шу ерда муқим туриб қолишганини айтди. Гаплари жиддий. Исботлари ҳам бор эмиш, улуғ амир.

Темурбек жиддий тусда даракчига боқди.

— Ўша оқсоқолнинг олдига бошла бизни. Оқсоқолнинг уйи узоқ эмас эди.

Темурбек суюкли набираси Улуғбек ва танмаҳрамлари билан шинамгина ҳовлига кирди. Унинг келишидан огоҳлантирилган оқсоқол каттагина меҳмонхонасини уларга шайлаб қўйган.

Темурбек барваста қомат, соч-соқоллари оқарган бўлса ҳам кўзлари йигитларникидек чақнаб турган оқсоқолга синчков нигоҳини тикди. Бу одамни бошқалардан ажратиб турадиган сифатларни ахтарди. Дастурхонда анвойи мевалар.

— Келишингиз боиси менга аён, — деди оқсоқол ёқимли табассум билан, — биз билан бошқа аҳоли ўртасида қандай фарқ борлигига қизиқмоқдасиз, Соҳибқирон.

У соф форсча гапирди. Сўнг туркча сўзида давом этди.

— Мен қаршимда сайёралар паноҳидаги — ҳар саккиз асрда бир дунёга келувчи инсонни кўрмоқдамен.

Оқсоқол нигоҳини Улуғбекка қаратди:

— Бу бола пешонасида эса юлдузлар жилваланмоқда. У мунажжимлик илмида соҳибқирон бўлади.

Темурбекнинг оқсоқолнинг гапларига қизиқиши кучайди.

— Буларни қаердан биласен, эй муҳтарам зот? Форсий-туркий тилни билишинг-чи?

— Қадимда олис сайёрадан учиб келган бобокалонларимизда келажакни билиш, фикрни уқиш ва масофага узатиш қобилиятлари бўлган.

Ерлашиб бу жойда турғунланиб кетишгандан сўнг асрлар ўтгач, бундай фазилатлар йўқола борди. Биз бобокалонларимиздан айрим илмларни сақлаб қолганмиз.

— Масалан, нимани?

— Ёмғир ёғдиришни, Соҳибқирон.

— Қани, шу ҳунарингни ҳозир, ҳаво очиқлигида кўрсата оласанми?

Оқсоқол ёнида қўл қовуштириб турган хизматкори қулоғига ниманидир шипшиди. У ҳам нималарнидир деди.

— Таомдан сўнг намоёиш қиламен.

Темурбек дастурхонга тортилаётган таомлар у ёқтирадиганлар эканини кўрди. Мана, тойчоқ гўштидан тайёрланган тандир кабоб. Қимиз. Суюқ увра. Турли гиёҳу дориворлар солинган шўрва. Оқсоқол унинг диди ва майлини фикр уқиш қобилияти ила пайқаган.

Фотиҳадан сўнг оқсоқол уларни бир хонага бошлади. Унда турли ғаройиб ҳайкаллар қад ростлаган. Хона тўрида ипак мато ёпилган тошни кўришди.

Оқсоқол ўзича нималарнидир пичирлаб тошни кўтарди.

— Ҳозир ёмғир ёғади, Соҳибқирон.

У тошни ҳовли саҳнига қўйиб, матони кўтарди. Ундан аллақандай нур тараларди. Кўп ўтмай ҳаво булутланиб чақмоқ чақнади. Момақалди роқ янгради.

Темурбек шаррос қуйиб берган ёмғирга қараб ўйга чўмди.

— Эй улуғ киши, — деди оқсоқолга эҳтиром билан, — энди ёмғирни тўхтатинг.

Оқсоқол бош эгиб ҳовлига чиқди. Аста қўлидаги матони тошга ёпиб, ичкарига кирди. Яна нималарнидир пичирлаб уни жойига қўйди.

Улуғбек билан Темурбек қизиқиш ила ташқарига нигоҳларини тикишди. Ёмғир тўхтаб бошлади. Ҳаво очилиб кетди.

— Бу не сир-саноат?

Оқсоқол яна таъзим ичра жавоб қайтарди:

— Саволингизга савол, Соҳибқирон. Сиз қай тариқа ва қандай қилиб Ҳофизи Қуръон бўлдингиз? Кейингиси. Минг йил аввал араб қавмини ҳеч ким билмаган. Пайғамбаримиз дунёга келди-ю, уларни дунё таниди. Икки аср илгари мўғул кимлигини башарият билмади. Чингизхон келди-ю, дунё титради. Юз йил аввал Кеш билан Самарқанд ҳақида дунё беҳабар эди. Сиз салтанатга келдингизу дунё таниди уларни. Сабаб?

— Чунки бобом юлдузлар қирони соҳиб-улқирон! — беихтиёр хитоб этди Улуғбек ва кўзлари оқсоқолга тўқнашиб жимиб қолди.

— Араблар ҳам, мўғуллар ҳам тарих саҳнасидан туриб кетди, шаҳзодам. Бирон асрдан сўнг уларни ҳеч ким танитайдиган бўлади. Аммо Соҳибқирон юлдузи сўнмайди. Унинг салтанати довруғи асрдан асрга кўчаверади.

Чунки бобонгиз самовият олами билан биз каби боғланган.

Шунинг учун унинг нури сира сўнмайди.

ҒОЙИБДАН КЕЛГАН ОВОЗ

Офтоб қиёмига келганда Луни қалъаси кўринди. Бу қалъа ҳам Маратх каби бир тепа устига қурилган эди. Иккисини ҳам бир меъмор яратгани аниқ. Уни забт этиш ҳам худди аввалгисидек анча машаққат туғдириши ва кўп вақт олишини Темурбек яхши тушунди. У қалъани қамал қилишга лашқаридаги энг ёш мингбоши Саид Ваққосни йўллади. Ўзи асосий кўшин билан олға юриш учун қулай йўл излашга Ғўр подшоси йигитларини юборди.

Қалъа мудофаачиларини чалғитиш учун барча чоралар кўрилди. Бунда асосий оғирлик Саид Ваққос зиммасига тушди. Ўн саккиз баҳорини қаршилаган бу кўмондон Темурбек режасини жон қулоғи билан эшитди.

— Ўғлим, — деди Темурбек унга меҳрли нигоҳини тикиб, — сен Шоҳрухнинг укаси сифатида чинакам шаҳзода эканлигини кўрсатадиган фурсат келди. Лашқаринг билан бу қалъани қуршаб оласен. То мендан фармон келмагунча жойингдан жилмайсен.

Чодир ичига кириб келган Ғўр подшоси уларнинг суҳбатини бўлди.

— Қулай ўтиш жойи топилди, — деди Абдол Гилзойи ахборот тарзида, — сарбозларингизнинг бир қисми қалъанинг шарқ тарафига ўтди.

— Жуда соз, — деди Темурбек қарсак чалиб. Хос соқчилар бошлиғи ҳозир бўлгач, унга кўмондонларни чодирга чақиришни буюрди. Амирлар, туманбошилар зудлик ила машваратга тўпланишди. Саломаликлардан сўнг Темурбек сафдошларига бирма-бир кўз югуртди. Амир Азизиддин ҳамон ўша-ўша жойини эгаллаб ўтирибди. Ҳамма турганда ҳам у ўтиришга ҳақли. Бу ҳуқуқдан у қанча йиллар давомида фойдаланиб келди. Амир Шоҳ Малик, Шайх Нурид-

дин, Муҳаммад Озод, Жоку барлос — ҳамма синалган саркардалар унинг сўзига маҳтал.

Ўз-ўзидан гурур ва юксак масъулият туйғуси унинг қалбини қитиқлаб ўтди. У аста ўз режасини баён қила бошлади. Луни қалъаси қамалига бир қисм лашкар қолдирилди. Қолганлар яна йўлда давом этади. Аммо душман бунни билмаслиги даркор. Шундай қилиш лозимки, гўё барча қўшин қамал ишлари билан банд. Чодирларнинг бари шу ерда қолади. Қалъа кутволи Кортор анойи одам эмас. Уни чалғитиш қийин. Шунинг учун дарҳол қалъа деворлари остига нақаб ковлаш ишлари бошлансин. Бунда барча қўшин иштироки таъминлансин. Хўш, кимда қандай таклиф бор?

Саркардалар бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Уларни ҳозир кўпроқ бир нарса қизиқтирар эди. Хўш, Луни қалъаси қамали ва уни забт этишга қолдириладиган қўшинга ким тайинланади? Қайси донгдор туманбоши ё амир? Юксак ишонч қуши кимнинг елкасига қўнаркан? Барчани ана шу савол ҳаяжонга соларди. Амир Муҳаммад Озод, Шайх Нуриддин, Рустам, Жаҳоншоҳ, Аллоҳдод, Шайх Муҳаммад Ику Темур, Султон Ҳусайн Баҳодир, Фиёсиддин Тархон каби донгдор туманбоши саркардаларнинг ҳар бири ўзларини шундай шарафга лойиқ, дея интиқиб Соҳибқирон қарорини кутишмоқда.

— Бу ерда ким қолади? — деди шаҳзода Халил Султон ёнида ўтирган Шоҳрух Мирзога нигоҳ ташлаб. Одатда Темурбек катта қўшинга қўмондонликни ўғиллари ёки набираларига топширишини барча биларди.

— Бугун мен туманбоши унвонига кўтарган Саид Ваққос, — деди Темур.

Чодирга сукут, ҳайрат сукути чўкди. Ўн саккиз ёшли бу йигит қачонлардир ҳалок бўлган Темурбекнинг эски сафдошининг ўғли эканлиги ва уни

Соҳибқирон ўз фарзандидек ардоқлашини саркардалар билишади. Аммо шундоқ ёши улуг ва тажрибали қўмондонлар турганида унинг танлангани ажабтовур ҳол эди.

— Ўғлим, — деди гапида давом этиб Темурбек шодон чехра Саид Ваққосга қарата, — агар қалъа олинмай ортга қайтганинг хабарини эшитсам, оғринаман, хафа бўламан. Шуни ёдда яхши тут.

— Хўп бўлади, ота! Юзингизни ерга қаратмайман. Уялмайсиз мендан!

Машварат тунда қалъани тарк этишга қарор қилиб, ҳамма чодирдан чиқиб кетгач, Темурбек имоси билан Саид Ваққос жойида тўхтади.

— Рақибинг хавфли одам, ўғлим. У ҳинд лашкарбошилари ўртасида ўзининг жасурлиги ва айёрлиги билан таниқли экан.

Яна шуни билгилки, қалъага ёрдам учун ташқаридан мадад келиб қолиши мумкин.

— Ота, — хитоб қилди Саид Ваққос, — хотиржам бўлинг. Ўғлингиздан халқ қандай мардоналик кутган бўлса, ўшани амалга ошираман. Еру кўкдан келган душман билан урушмоққа ҳозирман.

Темурбек уни бағрига босди.

— Отанг мени ўлимдан сақлаб, ўзи ҳалок бўлди. Унинг хотираси ва ҳурмати учун сени фарзандим дедим. Ота сифатида айтурмен. Бу жангал минтақасида сенинг ўлганинг хабари келса у бағримни оғритмайди. Аммо кўрқоқлик қилганинг хусусидаги хабар менинг қаддимни букади.

Саид Ваққос ёшли кўзларини унга қаратди:

— Ундан кўра шаҳид ўлганим бўлсин, ота. Қаддингиз букилмайди.

У чиқиб кетгач, Темурбек кўрпачага ёнбошлади. Кўзларини бир зум юмганида қулоғига ғойибдан товуш келди:

— Темур! Ўғлингни сўнги марта кўрдинг. Энди сира кўрмайсан.

ИЛОН ҚАЛЪА СОҚЧИЛАРИ

Маратх ва Луни қалъалари баландликка қурилган бўлса Жумба-Илон қалъа эса бир жилғада экан.

Мовароуннаҳр лашкари қалъа остонасида ҳали ҳеч кўрилмаган манзарага дуч келди. Ҳисор устида эркаклар эмас, хотинлар юрибди. Кўлларида эса на қилич, на найза. Улар пастдаги сарбозларга нималарнидир қичқиришади. Фарғона, Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошкентнинг қизиққон йигитлари эса уларга жавобан қийқириқлар қилишади. Кўркам ва жозибали ҳинди қизу жувонларнинг нималар деяётганини тушуниш қийин.

Қалъанинг атрофида сувсиз бир хандақ. Кўприги бузиб ташланган.

Темурбек бу манзарани кўриб бир қарорга келди. Дарҳол шотилар тайёрлашга киришилсин. Қалъа атрофида чодирлар тикилсин.

Ҳамма ишга киришиб кетди. Сарбозлардан тортиб мингбошиларгача ўзларича кулишар, аҳён-аҳён ҳисор устига қараб қўйишарди. Қоронғи туша бошлади. Хотинлар ҳам кўздан ғойиб бўлди.

Душман қаерда ўзи? Наҳот у ҳисорда юрган аёллар? Эҳтиёт чорасидан чодирлар атрофига ўтлар ёқилмади. Хуфтон намозини ўқиган Темурбек истироҳат учун чодирга кирди. Уйқуси келмади. Совутларини кийиб, белига қиличини боғлади. Лашкар аҳволидан хабар олиш учун ташқарига чиқди. Тун. Соқчилар сергак юришибди. Ўрдугоҳ томон юриб бораркан, орқасидан келаётган танмаҳраму хос навкарлари ҳам сергак эканлигидан мамнун бўлди.

Ўрдугоҳ жануби тарафидан қандайдир товуш келди. Ҳайбатли чинқириқ ўрдугоҳ ичидан эшитилди. Ке-

йин чинқириқлар кўпайиб, дод-фарёдларга кўшилиб кетди. Кейин юзбошиларнинг «Ҳазир бўлинглар», мингбошиларнинг эса «Ўтлар ёқилсин!» деган буйруқлари янгради.

— Илонлар, илонлар!

Ҳар ёқдан ўрмалаб келаётган илонлар машъала нурида кўзга ташланди. Темурнинг соқчилари ўзлари томон ҳамлага ҳозирланган илонларни кўришди. Қиличлар ишга тушди. Илонлар чор атроф ёруғида орқага қочишга тушишди. Юзлаб газандалар чопиб ташланди.

Барча энди илонларни бошлаб келган душманлар келишини кутиб, туни билан мижжа қоқишмади. Кўпчилик қатори Темурбек ҳам ухлай олмади. У ҳаммадан ҳам кўпроқ найча илон заҳрини ўз тажрибасида синаб кўрган эди. Илон чаққан сарбозларнинг дод-фарёдлари ҳам қулоққа чалинмоқда. Табиблар илонларнинг заҳрини олишмоқда. Бу заҳар беморларга даво бўлади. Бош табиб Насриддин Умар шундай дейди.

Тонг отганда тайёрланган нарвонлар деворларга тиркалиди. Ҳужум бошланди. Ҳисор устидаги хотинлар кўринмади.

Сарбозлар қатори Темурбек ҳам қалъа ичига тушди. Ҳисор билан ўтиладиган уйлар орасида бўш майдон кўринди. Қалъа ичидаги саккиз жойда мавжуд бундай бўш майдон нимага хизмат қилади? Бўш майдонда чаёнлар кўринди. Улар ўрмалар, деворга чиқолмай пастга думалашарди. Чаёнзор майдоннинг бошқа тарафида хотинлар кўринди. Сарбозлар ичидаги таржимон уларга гап отди. Ўзаро гаплашишди. Маълум бўлишича, қалъада эркаклар йўқ, хотинлар Вишну худосига сиғинадиган Брахма жамоатига мансуб. Илонларни улар қўйиб юборишган. Газандалар ҳисор билан ўтиладиган майдонда ўрмалашмоқда.

Хотинлар хитобидан сўнг илонлар ҳужумга ўтиб, бир неча сарбозларни чақишди.

Темурбек амри билан порох-боруд солинган кўзачалар илонлар устига отила бошланди. Хотинлар фарёд солиб таслим бўлишларини билдиришди. Портлашлар илонларни парчалабгина қолмай хотинларга ҳам даҳшат солган эди. Асирга тушган ҳинди хотинлар бу қалъани шу кунгача ҳеч ким ололмаганини айтиб, илонлар қалъанинг асосий соқчилари эканлиги ва улар шу мақсадда қалъада боқилганини маълум қилишди.

Темурбек лашкари улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Брахма аёллари шўх сарбозларга энди душман кўзи билан эмас, балки аёл кўзи билан қарашди.

СИРЛИ ШАРОБ

Лашкар ҳеч қаерда қаршиликка учрамай, Квита султонлиги ҳудудига етди. Йўл-йўлакай учраган қавмлар мусулмон бўлгани учун Мовароуннаҳр қўшини йўлига ғов бўлмади. Квита султони Темурбекни ўз қасрига таклиф қилди. Султон Абдуллоҳ Воли ал-Мулк соч-соқоли оқарган, улуғ ёшдаги одам эди. Куюқ зиёфатдан сўнг у сафар мақсадини англагач, бош чайқади:

— Эй улуғвор амир, бу сафардан воз кечсангиз яхши. Биламан, Ҳиндистонни забт этишга қодирсиз, лекин йўлингизни тўсадиган бир бало борки, уни енгиш мушкул.

— Қандай бало экан у?

— Вабо.

— Мен Форсда унга учраганмен. Ҳинд вабосидан ҳам қўрқмаймен.

— Такрор айтаман, улуғ амир. Ҳиндистон вабоси ўз халқига таъсир қилмайди. Мусофир кишиларга юқади.

Темурбек бош чайқаб, фикри ва аҳди қатъий эканлигини билдирди. Султондан Деҳлига бориш йўллари сўради.

— Мултон йўлидан борасиз. Ҳиндистон Мултондан кейин бошланади.

Чиндан ҳам лашкар бу жойга етганида Темурбек султон гапларидаги ҳақиқатни англади. Жангал ичидаги Мултон замини турли кўкатлар билан қопланган. Бу шаҳардаги уйлар худди Озарбойжондаги Боерга ўхшаб, бир-биридан узоқ қурилган. Мултон султони Темурбек истиқболига пешвоз чиқиб, унга иззат-ҳурматини кўрсатиб, кечки таомга таклиф қилди.

— Деҳлига боргунча йўлингиз устида учта буюк қалъа учрайди, — деди Султон, — Маратх, Луни, Жамна. Уларни эгалласангиз, Деҳлига қадам кўйдим деяверинг.

— Уларни четлаб ўтса бўлмайдами?

— Йўқ. Шимолда ботқоқликлар, жанубда жангаллар йўл бермайди.

Уларнинг суҳбатлари узоқ ва давомли бўлди. Султон меҳмонхонасидаги тўшакка ёнбошлаган. Темурбекнинг кўзига уйқу келмади. У султондан олинган зарур ахборот ҳақида бош қотирар эди. Бирдан қулоғига синган дарахтнинг овози келди. У қўлига қиличини олиб, ташқарига чиқди. Том устида турган соқчилар ҳам тўхтамаётган овозлардан ҳайратда. Ҳаво очиқ, осмонда юлдузлар чарақлаб турибди. Шамол ё бўрондан асар йўқ. Боғдан ажиб ҳидлар таралмоқда. Кўкатлар, дориворлар ҳиди. Шуниси қизиқ эдики, мезбонларнинг биронтаси уйғонмаган.

— Илонлар! — ҳайқирди соқчилар. Боғ заминидан мингларча илонлар гимирлар, уларнинг бир-

бирларига тўқнашишларидан ўша овозлар чиқар эди.

Саҳар шабадаси эсгунга қадар илонлар ҳаракати давом этди. Сўнг улар секин-секин жўнаб кета бошладилар. Бу воқеага соқчилар шовқинидан уйғонган Мултон султони изоҳ берди:

— Бу жойларда ҳар кун кечаси илонлар айланиб юришади, ҳашаротларни ейишади, катталари кичкина илонларни ҳам ея беришади. Уларга ҳеч ким халал бермаса ҳужум қилишмайди. Шаҳарда ҳеч ким кечаси ташқарига чиқмайди. Илонлар уй ичига киришмайди.

— Демак, ҳар куни барча уйларда илон ўйини бўлар экан-да?

— Балли, улуғ амир. Сиз ҳали йўлда жангалларда бундан ҳам қизиқ томошаларни кўрасиз.

Темурбек Мултондан жўнаб жангалзорларга етишганда дарахтлар устида чинқираётган мингларча маймунларни кўришди.

— Бу маймунлар орасида одамхўрлари ҳам бор.

Лашкар беш кун йўл босса ҳам жангалларнинг кети кўринмади. Маймунлардан бўлак бу жойларда бирон жонзот учрамади. Жангал олтинчи куни тугаб, олдинда ботқоқликлар кўринди. Улардан ўтиш ҳам лашкарнинг тинкасини қуритди. Сарбозлар чарчоқ нималигини билмай, сафларида бардош билан кетаётган кекса ҳукмдорларига ҳурмат билан қараб, ундан ўрнак олиб, олға босардилар. Ниҳоят, Маратх қалъаси кўзга ташланди. Қалъа олди қуруқлик. Аммо унинг шимол ва жануб тарафи ботқоқликлар.

Лашкарга тўхташга амр этилди. Чор атрофда беҳисоб чодирлар қад кўтара бошлади.

Темурбек чодирига лашкарбошиларни чақирди. Узоқ йиллардан бери у билан беҳисоб жангу жадал-

ларда бирга бўлган сафдошларига бирма-бир разм ташлаб, аста сўз бошлади:

— Бу кунгача биз урушган ўлкаларда филни учратмаганмиз. Энди эса мухолифларимизнинг асосий қуроли бўлган бу махлуқларга дуч келамиз. Фил шундай ҳайвонки, ҳўкиз бўлиб шохи йўқ, от бўлиб туёғи йўқ, кўкат ейдиган ҳайвон. Сузмоққа шохи, тепмоққа туёғи бўлмаган бу ҳайвондан қўрқмаслик керак. Филни урушга лойиқ нарсаси йўқ, фақат жуссаси катта, хартуми узун. Бир қилич зарби ила хартумини кесиб ташлаш ё жароҳатлаш мумкин. Урилган қилич ёки найза билан филнинг қорни ёрилади. Шунинг учун сарбозларингизга фил билан урушмоқ усулларини ўргатиб қўясизлар. Яна шуни айтиш лозимки, сарбозларимиз филни оёқлари остига тушиб қолишдан эҳтиёт бўлсинлар. Кучли қиличбозларимиз бир зарба билан филнинг тиззасини ишдан чиқаришлари мумкин. Сарбозларга яна шуни ҳам билдириб қўйиш лозимки, улар ишлатиб юрган тепувчи отлар, шохи билан сузувчи ҳўкизлар филдан ҳам хатарли. Фил устига кажава ортиб, унинг ичида бир неча нафар ўқчилар ҳам бўлади. Булар сизларга қараб келар экан, уларнинг хавфи арава устида келиб турган ўқчилар хатаридан озроқ. Чунки аравани йўқотмоқдан филни йўқотиш осондир. Хусусан, сиз каби темир кийинган кишилар ҳеч қўрқмаса ҳам бўлади.

Темурбек унинг гапларини диққат билан тинглаётган Ғўр подшоси Абдол Гилзойга нигоҳини қаратди:

— Сенинг талворли сарбозларинг бу фил урушида бошқалардан кўра яхши иш қила олади.

Лашкарбошилар эрталабдан машққа тушишди. Маратх қалъаси атрофи жанг майдонини эслатар эди. Темурбек одат бўйича қалъа бошлиғи — кутвол Ала-

ширга элчи юбориб, таслим бўлишни таклиф қилди. Рад жавоби олингач, қалъани қамал қилиш ишлари бошланди. Баланд тоққа қурилган қалъа деворларини портлатиш учун нақаб қазиш лозим. Аммо қалъа мудофаачилари яқинлашган сарбозларга тош ёғдира бошладди. Бу манзарани кўриб турган Ғўр подшоси Темурбекка юзланди:

— Тоғнинг тепасига сарбозларни тошдан сақлаш учун бир неча жойга уй ёпиб бериш керак. Улар уйни паноҳ қилиб, нақаб кавлашлари мумкин.

Бу фикрда жон бор эди. Сарбозлар тундан фойдаланиб керакли нарсаларни тепага чиқариб қўйишди. Сўнг қалъа атрофида бир неча бурж қура бошлашди. Бугун кўриниш бурж солаётган каби кўрсатилиб уй ичидан нақаб кавланиши пардаланди. Бу ҳийлани қалъадагилар сезмай, асосий диққатларини бурж қураётган бинокорларга қаратиб, уларга манжанақлардан тош ёғдира бошлашди. Баъзи уйлар бир томони бузилди. Сарбозлар уларни кечаси билан тузатиб, яна баландроқ қилиб қўйишар эди. Тонг отгандан сўнг улар пастга тушишар эди. Бу вақтларда эса Шер Баҳром Марвозий бошлиқ муҳандислар икки тарафдан нақаб қазиш ишларини бажаришар эди. Сарбозлар бурж ичидаги нақабдан чиққан тупроқларни кечаси пастга олиб тушириб, душман назаридан йўқ қиларди.

Бир куни Темурбек буржлардан бирининг устига оқ байроқ ташлаттирди. Сўнг унинг устига чиқиб, қалъа кутволини чақирди. Кутвол кўриниб, у билан кўзлари тўқнашди.

— Сени бир ботир киши деб биламен. Шунинг учун сенга таслим бўлишни таклиф қиламен. Икки тарафдан қон тўкилмасин десанг таслим бўл. Сенга олий мансаб бериб, дўстимга айлантирамен.

Кутвол қаҳқаҳа отиб кулди:

— Агар таслим бўлмасам-чи?

— Қалъани олганимдан кейин сени темир қафасга солиб ўтда куйдирамен.

Кутвол Алашир яна қаҳқаҳа отиб кулди:

— Эй Темур Кўрагон! Биз ҳиндилар ўлганимиздан кейин руҳимиз жаннатга кўчсин дея куйдириламиз. Агар бирон киши тирик куйдирилса жаннатда мартабаси янада зиёда бўлади.

Кутвол ва унинг аскарлари астойдил жангга тайёрликларини билиш қийин эмас эди. Қамалнинг қирқинчи куни муҳандис Шер Баҳром нақаблар тайёрлиги ҳақида ахборот бергач, Темурбек эрта тонг билан порох тўлдирилган нақабларнинг пилигига ўт олдиришни буюрди.

Портлаш шу қадар кучли бўлдики, худди зилзиладек атроф гумбурлаб ларзага келди. Қалъанинг икки девори кулаб тушди. Ҳиндилар умрларида биринчи марта порохга дуч келганларидан довдираб қолишди. Портлаш уларнинг эс-хушларини олиб қўйди.

Мовароуннаҳр лашкари қалъага шиддатли ҳужум бошлади. Ҳиндилар даста-даста бўлиб таслим бўлишди. Алашир ҳам асирга олинди. Уни темир қафасга солиб таҳланган ўт ғарами устига қўйишди.

— Сен чиндан ҳам мард ва жасур киши экансен, — деди Темурбек, — истагинг бўйича ўтда куясен. Шафқат сўрамайсанми?

— Эй Темур Кўрагон! Биз ҳиндилар оқибат куямиз. Тирик куйдирилсам нирванада баланд мартабага қўтариламан.

— Сен чиндан ҳам жаннатингда юксак мартабага лойиқсен. Ўтни ёқинг!

Шамол эсиб тургани учун ўт тезда аланга ола бошлади. Аммо кўп ўтмай бирдан момақалдироқ гулдираб, шаррос ёмғир қуя бошлади. Ўт ўчди.

Бу Аллоҳ иродаси эмасмикан, деган фикр Темурбекда уйғонди. Унинг ёдига Лидия подшоҳи Крез билан бўлган воқеа тушди. Уни асир олган форслар катта ўтин ғарами устига чиқаришиб, тагидан ўт қўйишади. Ривоятга кўра, Крез худога нола қилиб, ибодатлари ва кўп эҳсонлари эвазига уни ўлимдан халос этишни сўраган. Шунда жала қуйиб ўтни ўчиради. Даҳшатга тушган Форс подшоҳи Куруш Крезни озод қилибгина қолмай, уни ўз мулозимлари қаторига олади. Бу воқеа бундан бир минг етти юз йилча муқаддам бўлиб ўтган, лекин тарих саҳифасига муҳрланиб қолган. Бугун ҳам шундай сирли воқеа кўз ўнгида содир бўлди.

Темурбек ўз ҳаётидаги бундай сирли жумбоқларга кўникиб кетган бўлса ҳам, бугунги ҳодиса унга ғалати таъсир қилди. Бу, шубҳасиз, доимо уни қўллаб-қувватлаб келаётган Аллоҳнинг унга ишораси. Бўлмаса эсиб турган шамол бирдан тўхтаб, жала қуйиб берадимми?

— Алаширни қафасдан озод қилиб, қалъага қамаб қўйинг.

У мингга яқин аскарни қалъада қолдириб, Луни қалъаси томон юришга амр қилди.

ЭДИҚУДНИНГ ҒОЯСИ

Князь Симеон Кирдяпа довруқли амирлашкар Эдиқуднинг ҳар бир сўзини қоғозга ҳафсала ила ёзарди. Буғдойранг, ўрта бўй, миқти гавдали Эдиқуд эса шахсий мирзосига айланган Симеонга муҳим хатни ёздираркан, беихтиёр дунё ишларидаги ғалати жумбоқлар, тақдир ўйини ва қисмат занжири ҳақида ўйлаб қолди. Ўйламай ҳам бўладими? Бундан йигирма икки йил муқаддам у, 25 баҳорни қаршилаган манғит зодағони — Қумкент қалъаси ҳокими Қут-

луғ Қабонинг ўғли Эдиқуд Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темурбек хизматига кирди. Ўша, унутилмас 1377 йилда машҳур Ўрусхон набираси Қутлуғ Темур ҳам у билан бирга эди. Улар Темурбек саройида Тўхтамишни ҳам кўришди. Уч йигит ўзаро дўстлашиб, Соҳибқирон қўшинида хизмат қила бошлашди. Ўша, шиддатли ёшликнинг суронли давридаги жангларда улар бой тажриба орттириб, амир унводини олишди.

Тўхтамиш дўстлари Эдиқуд ва Қутлуғ Темурдан Олтин Ўрда тахтини эгаллаш учун курашда ёрдам сўради. Улар рози бўлиб, Тўхтамишнинг ҳарбий юришларида қатнашишди. У Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда тахтини эгаллаганда эса чин юракдан қувонишди.

Амир Тўхтамиш эса хон бўлиб олгач, дўстлари амир Эдиқуд билан амир Қутлуғ Темурга тегишли ҳурмат ва эҳтиром кўрсатмади. Бу кўрнамакликдан ғазабланган амирлар Тўхтамишхон саройини тарк этишди. Улар яна Амир Темур ҳузурига қайтишди.

Ўзларига кўп меҳрибонлик ва мурувват кўрсатган Соҳибқиронга астойдил хизмат қилишди. Собиқ дўстлари — эндиликда эса ашаддий душманлари бўлмиш Тўхтамишга қарши юришларда Темурбек тарафида турган ҳолда чинакамига жанг қилишди. Кейин эса Соҳибқирон фатвосини олган ҳолда ўз бахт ва омадларини синаш учун Олтин Ўрда тахти учун кураш бошланди. Тўхтамиш ва унинг ўғиллари билан 15 марта жанг қилиб, охири ғалаба қозонишди. Қутлуғ Темурхон ниҳоят Олтин Ўрда хони, Эдиқуд эса унинг содиқ амирлашқари бўлди.

— Ёзинг, князь, ёзинг, — деди Эдиқуд Симеон Кирдяпага мулойим боқиб, — шундоқ ёзингки, Литванинг буюк князи қўйнига қандоқ илонни солганини билиб олсин.

Кумуш тахтада савлат тўкиб ўтирган Қутлуғ Темурхон бош ирғаб, амирлашкар фикрларини тасдиқлади. У хонликнинг барча ишларини бежиз дўсти измига топширмаган. Чунки довруқли Эдиқуд ақли ўткир, қалби сахий, ўта зийрак ва фаросатли. Амирлашкар зукко табиати, олиму фузалолардан тортиб фақир кишиларгача барча тоифа вакиллари билан тез тил топишди. Базму зиёфатларнинг эса тенги йўқ амини у!

Эдиқуднинг йигирма ўғли бор. Дўсти шундай серфарзанд. Улар ҳозир Олтин Ўрдага қарашли вилоятларда ҳоким — ноиблик қилишмоқда.

— Бу хатни, — деди Қутлуғ Темур Эдиқудга маъноли нигоҳ ташлаб, — шахсан князнинг ўзи Литвага элтиб, Витовтга топширсин.

— Ҳа, — маъқуллади Эдиқуд ва Симеонни кетишга ишора қилди. Князь чиқиб кетгач, хонга нигоҳини қаратди:

— Менда бир ажиб ғоя бор, дўстим.

— Қулоғим сенда, дўстим, — деди қизиқсиниб Қутлуғ Темурхон.

ЛИТВА КНЯЗИНИНГ ХОМҲАЁЛИ

Тожу тахти ва қўшинидан ажраган Тўхтамиш паноҳ истаб Литвага келди. У бу ерда аскар тўплаб яна Олтин Ўрда тахтини эгаллашни орзу қилган эди.

Литванинг буюк князи Витовт уни иззат-икром билан кутиб олди. Куюқ зиёфатдан сўнг Витовт асл мақсадига кўчди:

— Тўхтамишхон! Мушкул аҳволдалигинг менга маълум. Аммо мен сента, омадингга ишонаман.

— Раҳмат, буюк князь. Мен ҳам сенинг марҳаматинг ва мурувватингга ишонаман. Менга лашкар бер.

Витовт шароб тўла қадаҳни унга узатди:

— Ич буни, Тўхтамиш. Суҳбатимиз узоқ бўлади.

Зиёфат охирида Витовт Тўхтамишга князь Симеон Кирдяпанинг Қутлуғ Темурдан келтирган хатини кўрсатди.

— Бу фоний дунё ишлари қизиқ, — деб ёзилган эди унда, — бугун хон бўлсам, эртага қочоқ бир кимса бўлишим мумкин. Ҳозирча бой бўлсам, эртага балки гадо бўлурмен. Бугун дўстларим кўп бўлса, эртага шунча душманларим пайдо бўлур. Тўхтамиш иккимиз учун ҳам бегона киши. Алалхусус, у менинг ёвуз душманим. Уни менинг илкимга топшир.

Князь Витовт савол назари билан Тўхтамишга боқди. Унинг ранги оқариб, кўзлари бежо ўйнаб кетди.

— Кўрқма, хон. Мен унга шундай жавоб жўнатдим. Мана, эшит: мен зинҳор Тўхтамишхонни сенга тутиб бермайман. Аксинча, сен билан, эй Темур Қутлуғ, мардлар майдонида куч синашаман.

Тўхтамиш сакраб ўрнидан турди. Витовтнинг олдига тиз чўкиб нола қилди:

— Парвардигор ҳаққи, бу саховатингни унутмайман. Зинҳор! Айт, улуғ князь, нима билан яхшилинггни қайтарай?

Тўхтамиш қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличини унинг олдига қўйди.

— Қиличинг ўзингга буюрсин, хон, — кулди Витовт, — мен сенга ўз шартимни айтурман. Менга Москва князлиги ва бутун рус ерларига ҳукмронликни инъом этурсен. Эвазига сенга Олтин Ўрда тахтини қайтариб олиб берурмен.

— Розиман, буюк князь!

Литва князи урушга астойдил тайёрланди. У Олтин Ўрда ҳукмдори Қутлуғ Темурга қарши кураш байроғига рус князларидан ташқари урушқоқ немис рицарлари, поляклар, татарлар, волохлар, подолянларни ҳам тўплади.

Витовт Кестутович ўточар қуролларига ҳам катта умид боғлади. У бой уруш тажрибасига эга Тўхтамишнинг ҳарбий маҳоратидан ҳам унумли фойдаланди. Витовтнинг христиан байроғи остида мусулмонларга қарши жанг қилиш учун 74 донгдор рус князлари ҳам ўз дружиналари билан етиб келишди. 1380 йилги машҳур Куликово жангида ўзини кўрсатган рус баҳодирлари ҳам улар сафида эди.

1399 йили Ворскла дарёси соҳилида Қутлуғ Темур Витовтнинг улкан қўшини билан тўқнашди. Ўточар замбараклар, ўтсочар мушкетлар билан қуролланган, сараланган урушқоқ немис рицарлари, ляхлар, поляк шляхтичлари, рус дружиналари ўзларининг салобати билан юракларга ғулғула соларди. Тўхтамишнинг отлиқлари ҳам жангга шай ҳолда ҳужумга ишора кутарди. Амир Темур қўшинида узоқ йиллар қилган хизмати давомида кўплаб қонли жангларни кўравериб кўзи пишиб кетган Қутлуғ Темур кучлар тенг эмаслигини тушунди. Вақтдан ютиш мақсадида у Эдиқуд чизган режага кўра душман билан музокаралар бошлади. Кўмак кучи келгунча мағрур Литва князини чалғитиб туриш лозим.

Витовт юборган элчиларни Қутлуғ Темур иззатикром билан кутиб олди.

— Буюк князь номларини тангаларда ёздираман, — деди у элчиларга, — уларни Олтин Ўрда хонлигига оталиқ қилишларини илтимос қиламан.

Литва элчиларидан бу гапни эшитган Витовт мағрурланиб кетди. Қароргоҳида базм бошлаб, ҳеч қандай жанг-жадалсиз эришган ғалабасини нишонлади.

Ана шу вақтда Эдиқуд бошчилигидаги кўмакчи кучлар етиб келди. Қутлуғ ғафлатда қолган Литва қўшини орқасидан кутилмаган зарба берди. Жанг кечгача шиддат билан давом этди.

Витовт душман тарафда ҳам тўфанглар борлигини билмаган эди. Унинг замбаракларига қарши жавоб ўти очилганда, рицарлар сафи тўзиб кетгандagina у ўз хатосини англади.

Ворскла дарёси соҳилидаги жангда Киев, Брянск, Смоленск, Рильск, Бельск, Полоцк каби 74 донгдор рус князлари, боярлар ва воеводалар ҳалок бўлишди. Улар орасида Куликово жанги қаҳрамонларидан князь Андрей Полоцкий ва князь Дмитрий Трубчевский ҳам бор эди.

Буюк князь Витовт билан Тўхтамиш эса душман таъқибидан аранг қочиб қутулишди. Қутлуғ эса душман изидан қувиб, Киев князлигига бостириб кирди. Рус шаҳарларининг онаси бўлган Киев қаршилиқ кўрсатишга ожизлигини сезиб, бошига келган офатдан қимматбаҳо совғалар билан қутулишни ўйлади.

Довруқли Эдиқуд Киев князидан уч минг олтин рубл товон олгач, орқага қайтишга буйруқ берди.

МУСУЛМОН БЎЛГАН ҲИНДЛАР

Бир манзилгоҳда Темурбек ҳузурига ҳинд қавмларига мансуб бир неча киши арзга келганини эшитди. Тилмочни чақириб, улар билан суҳбатлашди.

— Улуғ амир! — деди басавлат бир оқсоқол. — Биз Деҳлини забт қилмоқчи эканингизни эшитиб, бутун жамоамиз билан хизматингизга келдик.

Темурбек таажжуб ила ҳинд жамоалари бошлиқлари бўлган оқсоқолга тикилди.

— Сизлар ҳинд бўла туриб, ўз диндошларингизга қарши қурол кўтариб нима учун менга ёрдам бермоқчисиз?

— Биз ҳинд бўлсак ҳам бошқа ҳиндлар назарида ифлос-нажасмиз. Бизни одам қатори кўришмайди. Нафрат билан қарашади. Ҳиндлар наздида нажас деб

аталиш очлик билан ўлишга тенг. Бизлар умр бўйи бошқаларнинг дастурхонидан ортиб қолган сўнгаларни кемириб ўтамиз. Ҳиндлар бизни ҳаммоллик, фаррош, таҳоратхоналарни тозалаш каби ишлардан бошқасига олишмайди. Эшитдикки, сизнинг динингизда бундай айирмачилик йўқ. Муслмонларнинг ҳаммаси баробар экан. Шунинг учун биз ҳақирлар муслмон динига ўтиб, дўстингизга дўст, душманингизга душман бўлмоқчимиз.

— Сизлар пария табақасидан экансизлар-да, — деди Темурбек.

— Ҳа, улуғ амир.

Темурбек уларга хайрихоҳ боқди. Оддий, хўрланган халқ ундан адолат истаб келмоқда. Демак, унинг шиори — «Куч адолатда» дунё бўйлаб тарқалмоқда.

— Муслмон бўлишларинг табрикка лойиқ. Барча қатори тенг ҳуқуқли бўласизлар. Қизларингизни ҳар қандай муслмон қавмига чиқарганларингиз каби улардан қиз олишларингиз ҳам мумкин. Қай ишни хоҳласангизлар эркин қилаверасиз. Хотинларингиз маҳр билан никоҳланади. Талоқ бўлганида улар нафақасини олаверади. Оч қолишмайди.

Оқсоқоллар бир-бирларига қараб қўйишди.

— Биз, — деди улардан яна бир улуғи, — ўз ихтиёримиз билан муслмон бўлмоққа ҳозирмиз. Лекин шу ўринда бир илтимосимиз бор. Биз муслмон бўлганимиздан кейин ҳиндлар бола-чақаларимизга озор беришлари мумкин. Шунинг учун муслмонликка ўтганимиздан кейин бола-чақаларимизни муслмон ўлкасида истиқомат қилишлари учун ер ажратиб берсангиз.

— Бу илтимосингизни, албатта, бажарамен.

Ўша куни «пария» табақасига мансуб минглаб ҳиндлар Темурбек ажратган уламолар иштирокида ислом динини қабул қилишди. Улар турли вазифа-

лар ва ишларга тайинланиб, Темурбек қўшини сафларини тўлдирди.

Деҳли йўлидаги яна бир манзилда Темурбек ҳузурига мажусийлар вакиллари ҳам келиб, ўз арзларини баён қилишди. Яздо қасабига мансуб бу одамлар Темурбекни Эрон ҳукмдорларига ўхшатиб шаҳаншоҳ сифатида улуғладилар. Улар Эрондан турли сабабларга кўра ҳайдалиб, Ҳиндистонга келиб қолишган. Ўз ватанларидан айирилганларига икки аср ўтган бўлса ҳам форс тилини унутмай, шу тилда гаплашишар экан. Асосий машғулотлари деҳқончилик ва чорвачилик.

— Бизни баъзилар нажас деб нафрат қиладилар. Йўқ, бизлар аҳли китобларданмиз. Қуръони Каримда хабар берилгандурки, китоби бор қавмлар нажас эмасдур. Бизнинг китобимиз эса энг қадимги «Занд»дир.

Темурбекнинг ёдига устози Абдулла Қутбнинг мадрасада ўқиганларида турли динлар хусусида айтганлари ёдига тушди. Зардуштийларнинг эса бундан қарийб икки минг йил муқаддам яратган «Авесто» китобида «Занд» атамаси учрайди. Ўшанда Эронда зардуштийлик кенг тарқалиб, давлат динига айланган. Ёруғлик ва эзгулик раҳнамаси Ахурамазда ҳамда ёвузлик ва жаҳолат рамзи Ахримон ҳақидаги ҳикоятлар зўр ҳикматга эгалигини Абдулла Қутб, уларга, мадраса талабаларига тушунтириб, «Авесто» асли Хоразмда вужудга келганига ишора қилган эди.

— Биз бутга чўқинмаймиз, бутхонамиз ҳам йўқ. Якка ва ягона худога ибодат қиламиз.

— Ўтга сифинмоқ ҳам бутга сифинмоқ билан бирдек эмасми?

— Биз оташпараст эмасмиз. Аммо ўт покиза нарсадир. Шунинг учун ўтни эҳтиром қиламиз. Улуғ амир, биздаги табақа тарихи хусусида бир оғиз сўз.

Эрондаги табақалар худди Ҳиндистондагидек бир неча табақага бўлинади. Биринчи табақа уламолар, иккинчиси уруш кишилари — сипоҳийлардир. Учинчи табақа эса ишчилардир. Тўртинчиси эса деҳқонлардир. Лекин Эронда «пария» табақаси йўқ.

— Сизлар ҳиндлар каби ўлганларни куйдирасизларми?

— Йўқ, бизлар ўликларни даҳмаларга элиб кўямиз. Уларнинг суякларини йиғиб остонларга кўямиз. Биз сувни ҳам, ерни ҳам палид қилмаймиз.

— Ўз юртларингиз Кирмон-Яздуга қайтишни хоҳлайсизми?

— Йўқ, улуғ амир. Биз у жойга борсак, тирикчилигимиз ўтмайди. Гадойлик қилиб кун кечиришдан орланамиз. Очликдан ўлсак ҳам бир кишига қўл узатмаймиз. Бугун сиз Эрон шаҳаншоҳисиз, бизларни эҳтиром қилганингиздан хурсандмиз. Илойим умрингиз узоқ бўлсин. Биз юртимизга қайтишни хоҳламаймиз. Шу ер энди бизнинг ватандур.

ЛУНИ КУТВОЛИНИНГ ҲИЙЛАСИ

Қамал ишлари кўнгилдагидек бораётган бўлса ҳам Саид Ваққоснинг кўнгли безовта эди. Ўрдугоҳ соқчиларидан икки киши йўқолгани бежиз эмас. Душман уларнинг режасини пайқаган бўлиши мумкин. Темурбек қалъа кутволи Кортор тажрибали ва маккор саркарда деб бекорга уни огоҳлантирмаган.

Саид Ваққос Шер Баҳром Марвазий шогирдлари — муҳандисларнинг нақаб ишлари тугаб қолгани ва эртага қалъа деворларидан бирини портлатиш мумкинлигини айтгандан сўнг кўнгли анча таскин топди. У эртагаёқ ҳужумни бошлашга қарор қилди. Шу фикр ила ўрдугоҳда ёстиққа бош қўйди. У қанча миз-

фиганини билмади. Карнай-сурнайлар овози, гумбурлаган товушлардан сапчиб ўрнидан турди.

Ташқарига чиққанда ўрдугоҳ тарафга бостириб келаётган ваҳший филларни кўриб, шошиб қолди.

Жангалдан ўтаётган филларни кўрқитиш учун чалинган карнайлар акс натижа бериб, филларнинг йўналишини ўрдугоҳ тарафга ўзгартирган эди.

Атроф олатасир бўлиб кетди. Чодирларни янчиб ўкириб келаётган филлар даҳшатли эди. Уларнинг оёқлари остида қолган сарбозларнинг фарёди оламини тутди. Ўнбоши-ю юзбошилар ҳам аскарлар қатори гангиб кетди. Филлар бошқа тарафдан яна орқага қайтиб, саросимани кучайтирди. Қалъадан эса фурсатни ғанимат билган Кортор жангчилари қўлларида машъала кўтарган ҳолда ҳужум бошладилар.

Саид Ваққоснинг сарбозлари сон жиҳатидан кўп душман билан жанг бошладилар. Икки тараф ҳам жон-жаҳди билан олишар эди.

Саид Ваққос аскарлар авлудидан бўлгани учун атрофини қуршовга олган йигирма ҳинд билан жанг қилар, жароҳатларига қарамай рўпарасида пайдо бўлган душманни ер тишлатар эди. Бир қўлида болта, иккинчисида қилич.

Кортор жангчилари бундай баҳодирга ҳали дуч келишмагани учун бир навкар қандай қилиб ўн аскарни қисқа фурсатда ер тишлатишига тан бермай иложлари йўқ эди.

Саид Ваққос оғир яраланиб, болтаси қўлидан тушди. У ўнг қўлидаги қиличи билан рақибининг бўйнига солганида орқасидан найза санчилди. Унинг сарбозлари ўз қўмондонларини асир олиб кетаётган ҳиндларни кўришди. Қаттиқ жанг қилиб, уни қутқаришга интилишди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Ғўр подшосининг жангари афғонлари ҳам қанчалик кўп душманни ўлдиришса-да, қуршов доираси тобора

кичрайиб борарди. Уларнинг таҳликали қуроли — талвор юзлаб ҳиндларни ер тишлатса ҳам вазият ҳиндлар фойдасига ўзгармоқда эди.

Саид Ваққос ҳушига келганда ўзини қалъа ичида — кутвол Кортор қаршисида кўрди. Паҳлавон қомат, шоп мўйловли, қирқ ёшлардаги кутвол унга тантанали нигоҳ ташлади:

— Ўзингизга келдингизми, амирзодам?

Унинг ишораси билан табиб ҳинд Саид Ваққос жароҳатларига малҳам қўя бошлади.

— Бугун азиз меҳмоним бўласиз. Ҳозирча дам олинг.

Кортор ўзининг хос хонасига кириб, қўлига қоғоз олди. У Деҳли султониға ўзи қозонган ғалабасини ёзиб, қўлиға тушган Амир Темур ўғлининг жароҳатлари оғир бўлса ҳам соғайиши мумкинлиги ва ундан унумли фойдаланиш хусусидаги фикрларини баён қилди.

— Бу мактубни зудлик билан Деҳлиға элт, — деди у мулозимига.

— Бош устиға, ҳазратим.

Кортор чуқур ўйға чўмди. Тақдир инъом этган бундай совға ҳаётда бир бўлади.

БРАХМАННИНГ БАШОРАТИ

1398 йил 17 декабрда Мовароуннаҳр лашкари Деҳли қаршисида саф тортди. Ўнг қўлда амирзода Пир Муҳаммад, амирзода Сулаймоншоҳ баҳодир ва ўзга амирлар; чап қўлда амирзода султон Ҳусайн баҳодир, амирзода Халил Султон, Жаҳоншоҳ ва бошқа амирлар; манғлойда амирзода Рустам, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳ Малик, Аллоҳдод туришди. Темурбекнинг ўзи эса лашкар қалбида туриб шаҳар

деворлари олдида сафланган ҳинд қўшинини назардан ўтказмоқда. Унда аниқ ахборот бор.

Султон Маҳмуд ва унинг бош кўмондони Маллухон ўн минг отлик, йигирма минг пиёда, бир юз йигирма занжир жангчи филлар бўлиб, уларнинг устига ёғоч кажавалар ўрнатилган, ҳар бир фил устидаги кажавода бир неча камонбоз. Фил қаторлари орасидан «ёнар кўзалар» отувчи раъдандозлар ва кўп мартаба сакраб учувчи — темир учли узун портловчи ўқ отувчилар ўрин олган.

Темурбек рақибнинг энг хавфлиси филлар эканини яхши билгани учун зарур чораларни олдиндан кўриб қўйган эди. Унинг амри билан филлар ҳужуми кутилаётган чизиқ бўйлаб чуқур хандақлар қазилди, похол ортилган юзлаб туялар шай этилган бўлиб, уларнинг юқларига ўт қўйилгач, филларга қарши солиш мўлжалланган. Филларнинг туялардан кўрқшини унга айтишган эди. Бундан ташқари, у темирчиларга ўткир тигли учбурчак шаклидаги темир санчқилар ясаттирдикки, улар қандай ҳолатда ҳавога отилишидан қатъи назар, ерга тушгач, бир қирраси албатта тикка туриб қоларди. Отлиқлар эса уларни филлар келиши тахминланган йўлларга қадаб чиқишган.

Темурбек ишораси билан лашкар олдида мавлоно Носириддин Умар жойнамозини тупроқ устига солди.

Темурбек отдан тушиб, икки ракат намоз ўқиб, Аллоҳ даргоҳидан зафар тилади. Сарбозлар ва лашкарбошилар пайғамбар ёшидаги саркардаларига эҳтиром ила қараб, унинг амрини кутардилар. Ҳар бирлари Аллоҳ иноятига сазовор Соҳибқирон учун жонларини фидо этишга шай туришар эди.

Жанг Темурбек режаси қанчалик тўғри бўлганини дастлабки соатдаёқ кўрсатди. Филлар ёнаёт-

ган туялар зарбидан, ердаги санчқилар оғриғидан бўкириб, ҳинд лашкари сафини янчиб кета бошлади. Сарбозлар, филлар бир-бирларига аралашиб кетишди. Ўткир қилич зарби ва найзалар одамлару филларни йиқитар, филбонларнинг фарёди, жанговар наъралар бир-бирини босиб кетарди. Темурбекнинг набираси Пир Муҳаммад қиличи билан филга ҳужум қилганидан руҳланган Халил Султон ҳам яқинлашган филнинг хартумини шамшири билан кесиб ташлади. Султон Маҳмуд ва Маллухон жанг бой берилганини кўриб, қочишга тушиб, шаҳар дарвозасига от қўйишди. Улар Деҳлини ичкаридан мудофаа қилишни ўйлашди. Улар билан жангдан қочган захира қўшин ҳам пойтахтга беркинишди.

Оқшом тушганда жанг тўхтади. Тор-мор бўлган ҳиндларнинг кўпи асирга тушди, қочди. Жанг сурони тингач, Темурбек шаҳар дарвозасига етишган бўлса ҳам лашкарга дам беришга амр берди. Энди душман ҳовридан тушди. Бели синди.

У Лаби ҳавзи хос деб аталадиган мавзеда чодини тикдирди. Ҳузурига саркардаларини чақириб, машварат ўтказганидан сўнг тун зулматига чўккан Деҳлини кўргани отланди. Ҳисор устида ҳинд соқчилари. Шоп мўйловли, темир қалпоқ кийган.

Темурбек хос навкарлари билан эртага забт этилишга маҳкум шаҳар ҳақида ўй суриб турганда ҳисор устидан ўқ учиб унга яқин жойга тушди. Саркарданинг завқи жўшиб, ёнидаги соқчидан камонни олди. Ўзига ўқ отган ҳисордаги ҳинд аскарини мўлжалга олди. Устози Самир Тархон ўғитларини эслаб, ёйни тортиб юборди. Тепадаги соқчининг фарёди эшитилди. Ўқ унинг юзига теккан эди.

— Офарин, бува!

Халил Султон Темурбекка ҳавас билан қаради. Шу вақт ҳисор устидан хитоб янгради:

— Амир Темур!

Ҳисор устида арғувоний кийинган бир киши кўринди:

— Темур!

У ниманидир гапира бошлади. Темурбек ёнида ҳозир бўлган тилмоч унинг сўзларини таржима қилди. Деҳли аҳлининг мўътабар оқсоқоли, насли-насаби юқори бўлган бу зот брахман бўлиб, ҳиндлардан ташқари мусулмон уламолари ўртасида ҳам баобрўли. Унинг гаплари мазмунини айнан келтирса шундоқ:

— Темур! Деҳли қамалини тўхтатиб, орқангга қайт, бўлмаса қаҳримга учрайсан. Умринг қисқаради. Агар шаҳарга кирмай урушни тўхтатсанг, йигирма бир йил яшайсан. Ҳозир 63 ёшдасан. Сўзимга қулоқ солмай шаҳарга уруш билан кирсанг, атиги етти йил умринг қолади.

Темурбек ёнида турган уламо Носируддин Умарга юзланди:

— Брахман нима демоқда ўзи?

— Эй, улуғ амир! Сиз бундоқ сўзларга аҳамият берадиган одам эмассиз-ку!

Темурбекнинг чехраси бир зум паришон тус олди. Кейин унинг ўрнини қатъият эгаллади.

— Эй, брахман! Билгилки, ўлим менинг эски ошнам, бир-биримизга улфат бўлиб қолганмиз. Йигитлигимдан ажал гоҳ олдимда, гоҳ ёнимда юради. Агар сен мени қўрқитмоқчи бўлсанг ўлимдан ҳам даҳшатлироқ сўз топ.

— Менинг сўзларим ҳақиқат, — жавоб қилди брахман, — сен қайтиб кетмасанг, ёқимсиз хабар эшитасан.

— У қандай хабар бўлади?

— Ўғлингнинг ўлими тўғрисида.

Носируддин Умар ташвиш ичра Темурбекка тикилди. Аммо унинг чеҳрасида ҳеч нима акс этмади. Бўғиқ товушда жавоб эшитди:

— Жанг майдонидаги барча аскарларимнинг оталари бор. Дунёда биргина ўғлим оталик бўлиб қолган эмас. Агар унинг ўлими ҳақидаги хабари келса, мен бошқа оталар ўғилларининг ўлим хабарини эшитгани каби эшитаверамен.

Ҳисордан брахман хабари келди:

— Сенга айтадиган бошқа сўзим йўқ.

Вақт ярим кечадан оғди. Ўрдугоҳда жимжитлик. Темурбек тўшакда ёстиққа бош қўйди. Лекин кўзларига уйқу келмасди. Брахманнинг гаплари захри билинмоқда эди. Саид Ваққосдан дарак йўқлигидан кўнгли безовта эди. Брахманнинг сўзлари эса ундаги хавотирни кучайтирди. Бирдан ер остидан гумбурлаган товуш эшитилди. Зилзила бошланди.

Шаҳардан ваҳимали қичқириқлар ва фарёдлар эшитилди. Чўчиб уйғонган сарбозларда ҳам ваҳима. Шу вақт Темурбекнинг кўксидан бир нидо отилиб чиқди:

— Кўрқманглар, йигитлар! Мен сизлар биланмен.

Сарбозлар ўзларининг падари бузрукворлари бўлиб қолган йўлбошчиларини кўриб, тинчлана бошлашди. Улар ҳисор устида гапирган брахманнинг дўқларини эшитишгани учун улар зилзилани шу сеҳргар брахман чақирган деб ўйлашган эди. Ажабо, Соҳибқирон «Кўрқманглар!» деганидан сўнг бирдан зилзила тўхтади. Энди улар ўз йўлбошчиларининг сеҳри брахманниқидан ҳам сира қолишмаслигини англашди.

— Соҳиб-ул-қирон!

— Соҳиб-ул-қирон!

Лашкарнинг мағрур олқишлари чор-атрофни тугатиб кетди.

Темурбек чодирига кириб кетаркан, лашкарнинг шодон қийқириқлари сира тинмас эди.

— Адолат шамшири!

— Шариатпаноҳ!

Деҳли деворлари тағларидан қазилаётган нақабларга порох тўлдираётган Шер Баҳром йигитларининг ҳам руҳи баланд. Тонг отгунча ишлар битади.

Бир ишора билан тош деворлар портлайди. Шаҳар тақдири ҳал қилинади.

Чодирда эса уларнинг раҳнамоси ҳордиқ олмоқда. У лашкарини ўйлайди. Шунинг учун ҳам уни барча навкар падарибузруквор дейди.

ҚОН ЮТГАН ОТА

Тонг саҳарда Темурбек Деҳлига ҳужумни бошлади. Олдинги сафга у махсус тайёрланган бўлинма — четин сарбозларини қўйди. Улар ўлимни писанд қилмайдиган, ҳар қандай оғриқ-азобларга чидамли кишилар эди. Уларнинг қўллари ҳам шундай чидамли эдики, қайноқ сувга солинса ҳам сесканмас эди. Четин сарбозлари каби аччиғи тез, лекин соддадил одамлар руҳини яхши тушунган Темурбек уларни оғир вазиятларда биринчи бўлиб ишга солар эди.

Четинлардан кейин шаҳарга Ғўр ўлкаси афғонлари — қаллобандоз сарбозлар — даҳшатли талвор эгалари кириши лозим эди. Аммо вазият бошқача тус олди.

Қалъа деворлари тағига қўйилган порох портлагач, шаҳарга кирган четинлар қаршиларида совут кийган ҳиндларни кўрдилар. Зирҳ, қуфтон кийган ҳиндларга четин сарбозлари қиличлари кор қилмас эди. Ғўр сарбозларининг талворлари темир либосларга тегиб сирғаниб тушар эди.

Пешинга яқинлашса ҳам сарбозлар шаҳар марказига кира олишмади. Уларга қарши филлар ташланди. Сарбозлар улардан қўрқмаса ҳам, барибир филлар улардан кўпларини янчиб ташлади. Жанг чўзилиб кетмоқда эди. Кечга яқин ишғол этилган маррада Темурбек машварат чақирди. У саркардаларига вазиятни тушунтирди. Фурсатни қўлдан бермасликка ундади.

— Энди ўзим шаҳар марказига йўл очамен. Агар жасадим шаҳар кўчаларининг бирида қолса ҳам Дехлини олишингиз керак. Сарбозларга айтинг. Шаҳарни олганларидан кейин уни уч кун талашлари мумкин. Эркакларни қул, хотин-қизларни чўри қила берсинлар.

Саркардалар ўртасида жонланишни кўрган Темур уларга яна ўз ваъдасини такрорлади.

Чодирда ёлғиз қолган Темурбек қўлига Куръони Каримни олди. Одатда мушкул вазиятда у доимо Куръонга мурожаат қилар эди.

— Инно фатаҳно лака фатҳан мубино, — ўқиди у ва чехраси ёришди. Бу оятда «Биз сенга катта ва улур фатҳ-кушойиш беражакмиз», дейилган.

Темурбек ниҳоят шодлигидан ўзини тутолмай ташқарига чиқди ва унга югуриб келаётган мингбоши Латифни кўрди. У ҳаллослаб келгач:

— Жанубий дарвозадан ҳинд филлари келмоқда, — дея хабар қилди.

— Филлар ўтдан қўрқшини биласизлар. Борудни ишга солинг.

Кейин ёнида ҳозир бўлган Ғўр подшоси Абдол Гилзойига буюрди:

— Йигитларингни ишга соладиган қулай фурсат келди. Филлар хартумини кесишга моҳирларни жангга ташла. Ўқчиларнинг бари филларни нишонга олсин.

Улар душман кўксига қадалган ўқ каби шаҳар ичига кириб боришди. Ҳиндлар бир ўзи ўн аскарни ўлдиришга қодир ажал селига бардош бера олмади.

Жануб дарвозаси эгалланиб, Темурбек лашкари шаҳар ичига кириб кела бошлади.

Темурбек болтасининг сопи кўлидан чиқиб, ерга тушди. У ҳайрон бўлиб чироғ ёруғида қуруқшаб қолган қонларнинг қалинлигидан болта сопи сирғаниб тушганини кўрди. Ўзига назар солди. Қонли ҳовузга тушгандек совутлари буткул қонга ғарқ бўлган. Уруш суронлари энди эшитилмас эди. Фақат сарбозларнинг, ўлжа олаётган навкарларнинг шодон ва ваҳший хитоблари, хотин-қизлар фарёдигина эшитилар эди.

Чодирда эса Темурбекнинг ҳузурига қаймоқ солинган косани келтирган ғулом бирдан қусиб юборди. Уни хижолатдан чиқариш учун саркарда оҳиста деди:

— Майли, ўғлим. Хижолат бўлма. Биз, уруш кишилари қон ва жароҳатларга кўникиб қолганмиз. Косани олиб кет, бошқасини беришсин.

Ғулом ўрнидан қимирламай яна қайд қилди. Шу вақт чодирга кирган амир Азизиддин бу ҳолни кўриб, бош чайқади:

— Сарбозларимиз ҳам қусуқ касалига учрабди. Табибларнинг сўзларига қараганда бу вабо белгиси экан.

Темурбекнинг ёдига Квита султони Абдуллоҳ Воли ал-Мулкнинг огоҳлантирувчи гаплари келди:

— Деҳлини фатҳ қилиш учун борганлар вабога учраб, қайтиб кетишга мажбур бўлганлар. Бу касаллик Деҳли аҳолисига таъсирсиз. Аммо четдан келганларга фалокатдир.

— Сарбозлар, — деди Азизиддин, — юриб туриб ё хизматда бирдан қусишмоқда. Икки соат ичида ҳолдан тойиб, ҳаракатдан қолмоқдалар. Табиблар айтишича, икки кун ичида бир пўст, бир сўнгак бўлиб

қоларкан. Кўз косаси чуқурлашади, оғзи қуриб, қўлоёқлари қораяди.

— Асирларда касаллар борми?

— Ҳа. Улардан бир неча кишида шундай аломатлар кўринди.

Темурбек бир қарорга келиши керак эди. Вабо таркаган жойдан тезроқ чиқиб кетилса лашкар омон қолади.

— Браҳманни олиб келишди, — соқчилар бошлиғи шундай ахборот берди. Ҳукмдорнинг ишораси билан ташқарига чиқиб браҳманни чақирди.

— Исминг нима?

Башоратчи браҳман ўзини хотиржам тутиб, жавоб қилди:

— Гони Хурта.

Тилмоч бу исм маъносини шарҳлади:

— Муқаддас ўт дегани бу.

Темурбек браҳманга қизиқиб разм солди. Ўрта ёш, соқоллари қора. Озғин. Ўзига ишонган.

— Етти йил умрим қолганини қайдан биласен?

— Эй, амир, сен менинг сўзларимдан қўрқдингми?

— Сен мени қандай ирода ва ақидага эга эканлигимни: ўлимдан қўрқмаслигимни, урушдаги жасурлигимни билганингда бу каби беҳуда гапни айтмасдинг.

— Эй, амир, сен уруш майдонида ўлмайсан. Билки, шу иқлимда ҳаммага маълумки, браҳманлар умр бўйи нафсини ўлдириб, ҳайвоний, ҳавойи ҳаваслардан парҳез қилишади. Браҳман ваъз қилган усулдан чиқмай юрган бўлса, у одам келажакни кўра оладиган истеъдодга молик бўлади.

— Хўш, — деди истеҳзо ичра Темурбек, — ўзинг келажакнинг қандай кўрасен? Қай тариқа ўласен?

Браҳман бу даҳшатли сўроқ эканлигини англади.

— Кўз, — деди брахман ўзини хотиржам тутиб, — ҳар нарсани кўради, лекин ўз вужудини кўролмайди.

— Эй, брахман, бу жавобинг менга ёқди. Ниҳоят зўр нуқтани топдинг. Сен озодсан.

Брахман таъзим бажо айлаб, чиқиб кетди.

Ташқарида эса йиғи-нолалар эшитилди. Нима гаплигини аниқлаб келган соқчилар бошлиғи хабар берди:

— Янги мусулмон бўлган париялар сиз бу ердан кетсангиз ҳиндлар бизни ўлдиришади. Шунинг учун бизларни ҳам ўзингиз билан олиб кетинг, деб йиғлашмоқда.

Темурбек амир Азизиддинга юзланди:

— Квита султониға қаптар орқали нома жўнатилсин. Мусулмон бўлган пария халқини Ҳиндистондаги мусулмонлар яшайдиган иқлимларга ерлаштирсин. Уларнинг эркин ва озод яшашлари чоралари кўрилсин.

Чодирга кириб келган Жоқу барлос шодон хитоб қилди:

— Хазинадаги жавоҳиру олтин-кумушлар икки минг хачирга юк бўлади, Соҳибқирон!

— Йиғиб-йиғиб подаға топширди, дегандек султон Маҳмуд хазинаси бизга насиб қилган экан, — кулди Темурбек ва жиддий тортиб қўшимча қилди. — Бу насиба салтанатимиздаги ободончилигимизга сарфлангай. Биринчи навбатда Самарқандга, кейин эса Шаҳрисабзга!

Саркардалар чиқиб кетгач, Темурбек кўрпачаға ёнбошлаб чуқур ўйға чўмди. Брахманнинг башорати ёдига тушди. Унга ишонилса, умридан атиги етти йил қолибди. Демак, шошилиш лозим. Салтанат юмушлари кўп. Рум, Хитой сафарлари...

— Шум хабар келтирдим, Соҳибқирон

Темурбек чўчиб чодирда пайдо бўлган махфий даракчиси — дарвешни кўрди.

— Ўғлингиз Саид Ваққос ўлдирилди.

КУТВОЛНИНГ ТАКЛИФИ

Саид Ваққос ёнига келган табибга саволомуз тикилди.

— Огоҳ бўлинг, амирзодам. Сизга тузоқ тайёрланган.

Бу огоҳлантиришдан унинг чўккан кўнгли кўтарилди. Демак, отасининг кўз-қулоқлари қалъада ҳам бор. У ёлғиз эмас. Жароҳатлари ҳам битиб қолди.

Табиб унга малҳам қўйиб чиқиб кетгунча меҳрли кўзларини ундан узмади.

Пешинга яқин Кортор уни ўзининг мухташам емакхонасига чақирди. Анвойи таомлар. Шароблар қўйилган.

Саид Ваққос умрида бирон марта шаробни оғзига олмаган. Кутволнинг қутқуси билан кўзачадаги шаробни бўшатишига тўғри келди.

Хонага раққосалар, бир-биридан гўзал ҳинд қизлари кириб келишди. Ёқимли куйлар шўх ашулаларга уланди.

— Ҳаёт қандай ширин ва гўзал, — деди шаробдан ширакайф Кортор, — қизларга қаранг. Улар хизматингизга мунтазир.

Саид Ваққоснинг ёдига Темурбекнинг ўғитлари тушди. У маишатга берилиб кетган ўғли Мироншоҳга шундай деган эди:

— Ҳар бир ҳукумат бошидаги султонга тикилиб турган бир офат бордир. У офат эса ялқовлик ва танпарварликдир. Ҳар бир ҳукумат бошида турувчи султон-подшоҳлар бу офатга мубтало бўлса, у бир огоҳ кишининг қўлида мағлуб бўлмоғи шак-шубҳасиз-

дир. Мен қирқ ёшимдан шу кунгача шароб ичмадим. Беш вақт намозни узрсиз хато қилмадим. Агар сен ҳам ўзингга топширилган мамлакатларни доимий ҳолда яхши идора қилмоқчи бўлсанг, айш-ишрат, ялқовликни ўзингга ҳаром деб билгайсен. Агар бир коса шаробни лабингга тегизиб, бир кечани чиройли хотинлар билан ўтказар экансен, эртаси куни ишдан чиқасен, ўша куни масъулиятингда бўлган давлат ишининг уддасидан чиқа олмайсен. Кечаси ичган шаробинг эртаси бўшаштириб, хуморга солади. Яна сенда гўзалларга рағбат пайдо бўлади. Ундан кейин кунларинг шароб ичмоқ, гўзаллар билан алоқада ўтади. Ҳалокатга учраб, йўқ бўлиб кетган султонларнинг барчалари шароб ичмоқ, гўзаллар суҳбатида кун кечирмоқ билан маҳв бўлганлар. Мисол учун, бир деҳқоннинг ёки бир темирчининг ўз ишидан синганини эшитганмисен? У умрининг охиригача доимо деҳқон ёки темирчилигича қолади. Тирикчилиги бўлган ишини ҳеч ким унинг қўлидан тортиб ололмайди. Нима учун деганда, деҳқон ҳам, темирчи ҳам ҳаргиз шароб билан, гўзаллар ишрати билан банд бўлган кишилар эмасдир. Бундай нарсаларга сарф қиладиган бўш вақтлари ҳам йўқдир. Шуни ҳам билиб қўймоғинг керакки, душманинг ҳар қанча шароб ичиб, гўзалларга мойил бўлса, бу сенинг манфаатинг.

Саид Ваққос Корторнинг устма-уст шароб тўла косаларни бўшатишини кўриб, Темурбек ўғитлари маъносини обдан чақарди.

— Ичинг, амирзодам, ичинг. Балки, бу умрингиздаги сўнгги косадир. Ха-ха!

Саид Ваққос беихтиёр косадаги шаробни бўшатганини ҳам сезмай қолди. Боши айланиб, танасида қандайдир лаззат сизди. Ҳаёт чиндан ҳам гўзал.

Раққоса қизлардан бири Кортор ишораси билан унинг олдига келиб, Саид Ваққоснинг сочларидан

силади ва пешонасидан ўпди. Ундан таралаётган хушбўй ҳид ва тароват амирзоданинг мастлигини кучайтирди.

Ҳаётга бир марта келасан. Егин, ичгин, севгин. Ҳаммаси ўткинчи...

Кортор яна ичди. Оғзига хурмо солиб чайнади.

— Амирзодам, — деди у кўзларини сузиб, — мен султондан мактуб олдим.

У яна ўзига шароб қуйди.

— Агар сиз, — деди у косани бўшатаркан, — отангизга хат ёзиб, уни Ҳиндистондан чиқиб кетишини илтимос қилсангиз, биз сизни озод қиламиз.

Саид Ваққос бирдан ҳушёр тортди. Кўз олдида Темурнинг важоҳатли чеҳраси намоён бўлди.

— Йўқ, — деди у кескин.

— Бўлмаса, ўласиз. Мен терингизга сомон тикаман. Ха-ха-ха!

— Йўқ, — деди Саид Ваққос, — отам билан ҳазиллашманг. У мен учун сиздан даҳшатли ўч олади.

Кортор яна шароб кўтарди.

— Аммо сиз ўласиз, амирзодам. Мана шу гўзаллар, ширин таомлардан бебаҳра қоласиз. Ўйланг, яхшилаб ўйланг.

Саид Ваққос кўнглида кечаётган кучли ғалаёндан ўзи ҳам ҳайрон эди. Гўзал аёллар рақси эса авжида эди.

* * *

Темурбек махфий даракчи ахборотини тинглаб бўлгач, оҳиста сўради:

— Қатл олдида Саид Ваққос нима деди?

— У сиз озод қилган Алаширни айтиб, агар у шафқат қилса, Сиз унга марҳамат қилишингизни эслатди. Аммо Кортор сиздан кўрқмаслигини айтди...

— Кейин-чи, кейин...

— Кортор Темур Кўрагондек буюк зотнинг ўғли юрагини суғуриб олган саркарда сифатида тарихда қолиш истагини билдирди.

— Ўғлим фарёд қилмадимми?

— Йўқ. Фақат кўкрагини ёришаётганда бир нидо эшитилди. Юрагини суғуришгач, жимиб қолди.

Шум хабар бир зумда барчага тарқади. Темурга таъзия билдирган саркарда-ю амирларга қарата у қисқа фармон берди:

— Улар ҳали мен, Тангри қули Темур қасос бо-бида ким эканимни билишмас экан. Саид Ваққос кўкрагини ёриб, юрагини суғурган, ўн минг сар-бозим қонини тўккан қотилнинг додини беришга сўз берамен. Эртага бомдод намозидан сўнг Луни қалъасига от қўямиз.

Лашкар Деҳлидан йўлга чиққандан сўнг тўрт кун ўтгач, вабо балосидан қутулди. Маълум бўлдики, вабо марказдан тарқалар экан.

Луни қалъасига етишганда Темурбекнинг кўзи қалъа буржидаги ичига сомон тиқиб қўйилган жасад-га тушди. Кутвол Кортор ўзи каби бир қўмондон ва бунинг устига шахзодалиқ мақомидаги Саид Ваққос-ни ўлдирган бўлса ҳам дафн қилган деб ўйлаган эди.

Қалъадан кимнингдир хитоби эшитилди. Тилмоч Темурбекка уни таржима қилди.

— Кутвол Кортор бу ерда тўхтаманглар, акс ҳолда Темур Кўрагоннинг ҳам терисига сомон тиқиб, ўғлининг ёнига осиб қўяман, демоқда.

Темурбек индамади. Қўмондонлар бошланиб кетган ёмғир остида чодирлар тиклаш билан банд. Ҳам-ма қамал ишлари худди Деҳлидагидек бўлишини билади.

Қамалнинг ўттизинчи куни Луни қалъасининг девори портлатилиб, лашкар ичкарига қуюндек ёпи-

рилди. Унинг биринчи сафида Темурбек борарди. Марказда мудофаачилар сафидан шоп мўйловли, узун бурун лашкарбоши баланд овозда:

— Темур! — дея ҳайқирди.

— Кортор! — деди Темурбек у сари от сураркан. У мажруҳ ўнг қўлида қилич, чап қўлида болта ушлаган.

Кортор у билан тўқнаш келди. Икки томон ўз саркардалари жангини беихтиёр кузатиб қолишди. Ҳиндлар қирчиллама қирқ ёшдаги қўмондонлари Кортор қандай моҳир қиличбоз эканлигини яхши билишарди. Мовароуннаҳр лашкари эса пайғамбар ёшидаги ўз падари бузрукворларининг Соҳибқирон бўлгани учун хотиржам эдилар.

Корторнинг кучли зарбасидан Темурбекнинг ўнг қўлидаги қилич учи кетди. Ҳамма нафаси ичига тушиб, бу фаройиб олишувни кузатарди. Кортор тантана билан ғалабасига ишончи комил ҳолда қўлидаги қиличини янги зарбга ҳозирлади.

Темурбекнинг ёдига устози Самир Тархон ўгити келди:

— Душман майдонда рақибнинг ўнг қўлини ишдан чиқарса, у қандай баҳодир бўлса ҳам ожиз бўлиб қолади, амирзодам. Шунинг учун чап қўлни ишлаштишни яхши билинг.

Темурбекнинг чап қўлидаги болтаси Корторнинг ҳамласини қайтарди. Бу кутилмаган ҳолдан кутвол отда чайқалиб кетди. Кейинги болта зарби унинг белига тушди. Қимирламай қолган Корторни бир оёғидан ушлаган Темурбек уни ерга судради. Уларга йўл бўшатган сарбозларга у тилмочни чақиришни буюрди. Тилмоч ёнида ҳозир бўлди.

— Мен ўғлим ва сарбозларим қасоси учун бошингни кесиб, терингга сомон тикамен.

Корторнинг кўзлари очиқ, лекин сўздан қолган эди. Темурбекнинг мақсади ақл маркази ва кўриш

нуқталари ишлаб турган душманига ўлмасидан аввал қасос ҳукмини англатиш эди.

Темурбек бир зарб билан унинг калласини учириб юборди. Кортор томиридан фавворадек отилган қон унинг лабларига сачради.

— Мен онтимга риоя этдим.

— Ал-қасосу мин ал ҳақ! — деди кимдир.

Саид Ваққос жасади эҳтиром ила дафн этилиб, қабр устига кўк гумбаз қурилди.

ҚАСД ҚИЛГАН ПАСТ БЎЛАДИ

Ҳиндистон султони Маҳмуд қўшинини Деҳли остонасида енгиб, Самарқандга зафар билан қайтган Темурбек қўшини жуда катта ўлжадан ниҳоят мамнун эди.

Соҳибқироннинг шахсий улуши бўлган олтин-кумуш, гавҳару ёқуту дурлар йигирма филга юк бўлди. Амирлар, саркардалар, туманбоши-ю мингбошилар, юзбошию ўнбошидан тортиб сипоҳу наваркагача ўлжаларидан хурсанд ҳолда Темурга ҳамду санолар ўқишмоқда.

Соҳибқиронни ғалаба билан табриклаганлар қаторида Олтин Ўрданинг собиқ хони Тўхтамиш ҳам бор. Темурбек унинг тавба-тазаррусини қабул қилиб бу қочоқ хонга яна мурувват кўрсатганидан саркардалар ғоят ҳайратланишди. Уларнинг юзларидаги норозиликни кўрган Темурбек изоҳ берди:

— Ҳузуримизга бош уриб келган Аллоҳнинг ҳар бир бандасига ким бўлишидан қатъи назар, марҳаматимиз дарвозаси очиқдур. Даргоҳимдан ҳеч ким ноумид кетмагай, иншооллоҳ!

Кейин бошини эгиб турган Тўхтамишга қараб оҳиста қўшиб қўйди:

— Қасд қилган паст бўлади.

Саркардалар ана шу олдиларида қисик кўзларини ерга тиккан собиқ хон туфайли Қундузчада, Терек соҳилида ҳалок бўлган юзлаб зобитларни, минглаб навкарларини эслаганча Соҳибқирон сўзларидаги ҳақиқатни англашди. Қасд қилган паст бўлади. Тўхтамиш шундай паст. Темур эса ҳиммати билан баланд, улуғвордир.

Тўхтамиш туз ҳақини унутиб, ўзига паноҳ, бошпана, амал, мансаб берган одамига қилич кўтарди. Бир эмас, уч марта. Шунда ҳам уни кечириш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмайди.

Тўхтамиш тезда ўзини ўнглаб, янги сафарга отланди. 1400 йили Олтин Ўрда хони Қутлуғ Темурнинг ўлгани ва унинг ўрнига амир Эдиқуд Темурхоннинг фарзанди Шодибекни тахтга ўтқазгани ҳақидаги хабарни эшитиб, қулай фурсатни ғанимат дея Волга сари от қўйди.

Довруқли Эдиқуд лашкари уни бу гал тор-мор қилди. Тўхтамиш ўзини гоҳ Литвага, гоҳ Сибирга уриб куч тўплай бошлади. Унинг элчиси Қораҳожиде Мовароуннаҳрга жўнаб, Ўтрор шаҳрида турган Темурга учради. Соҳибқирон ана шунда ҳам яна марҳаматини баланд тутиб, Тўхтамишга Олтин Ўрда тахтини олишга ёрдам беришини айтди.

Аммо доврўқли Эдиқуд улоқни илиб кетган эди. 1406 йилда унинг навкарлари Сибирда қочоқ хонни тутиб, бошини танасидан жудо қилишган эди. Шу тариқа йигирма йил давомида катта давлатга бош бўлган, остонасида Москва, Киев, Рязань, Тверь князлари ер ўпган, номи 17 шаҳарда зарб этилган тангаларда муҳрланган Тўхтамишхон ҳаётига фожиали якун ясалди.

Қасд қилган паст бўлади. Соҳибқирон шундай башорат қилган эди.

Довруқли Эдиқуд эса туз ҳақини унутмай дўсти Қутлуғ Темурхон вафот қилганда ҳеч иккиланмай

беғараз ҳолда унинг ўғли Шодибекни тахтга ўтқазди. Унга ихлос ва садоқат билан хизмат қила бошлайди.

Эдиқуднинг обрўси, баланд мавқеи ҳамда саркардалар ўртасидаги ҳурмати кўролмаган Шодибек унга ғайирлик қила бошлайди. Очиқдан-очиқ уни йўқотиш пайига тушади.

Эдиқуд билан Шодибек тарафдорлари ўртасидаги жанг амирлашкар ғалабаси билан тугайди. Қасд қилган Шодибек паст бўлиб, қочишга мажбур бўлади.

Довруқли Эдиқуд Олтин Ўрда тахтига Шодибекнинг ўғли Пўлатбекни ўтқазади. Унинг номидан мамлакатни мустақкамлаш, итоатдан чиқаётган рус князларини тобе қилишга киришади.

Тўхтамишнинг ўғилларини ўз паноҳига олиб, уларга ёрдам кўрсатган Москванинг буюк князи Василий Дмитриевич эса қайсарлик қилади. Моҳир дипломат, айёр сиёсатчи ва тадбиркор саркарда Эдиқуд Амир Темур хизматида орттирган бой тажрибасига суяниб, Москвага қарши зимдан иш кўра бошлайди.

1409 йили Эдиқуд бошчилигидаги юз минглик пиёда-отлиқ қўшин тўсатдан Москва остонасида кўринди. Фафлатда қолган князь Василий Дмитриевич куч тўплаш баҳонасида худди 1395 йилдаги каби пойтахтдан қочди. Шаҳар мудофаасини унинг амалкиси Владимир Андреевич ўз кўлига олди.

Амир Эдиқуд Москвани қуршовга олиб, уни озиқ-овқатдан маҳрум қилди ва ён-атрофдаги ерларни талай бошлади. Ростов, Дмитров, Серпухов, Нижний обдан вайрон қилинди. Эдиқуд Коломенск қишлоғига қароргоҳини кўчириб, қуршов ҳалқасини торайтира бошлади.

Москвада талваса ва ваҳима кучайди. Шаҳарнинг камбағаллари «Душмандан олдин ўзимиз», дея бой-

лар, савдогарлар омборини талай бошлади. Боярларнинг ҳоли анча аянчли эди.

Қамалнинг учинчи куни Эдиқуднинг ҳузурига Пўлатхондан чопар келиб, пойтахтга Тўхтамиш ўғиллари қўшини яқинлашганини хабар қилди.

Кўпни кўрган Эдиқуд доврираб қолмади. У Москвага элчи жўнатиб, 3 минг олтин товон тўлашса қамални тўхтатишини билдирди. Ўлимни бўйнига олиб қўйган Москва боярлари зўр қувонч билан рози бўлиб, дарҳол олтинларни тўплашди.

Довруқли Эдиқуд катта ўлжа билан Олтин Ўрда пойтахти томон йўл олди. Ўлжалар, асирлар жуда улкан карвонни ҳосил қилди. Ҳар бир жангчига 40—50 асир рус тўғри келди.

Эҳтиёткор Эдиқуд олдиндан юборган айғоқчилар пойтахт қўлдан кетгани ва Тўхтамиш ўғли тахтга минганини хабар қилди. Амирлашкар айғоқчилари душман кучи ҳам устунлигини билдиришди.

Довруқли Эдиқуд лашкарига Идил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) дарёлари оралиғида ўзи ташкил қилган улус томон юришни буюрди. Бу улус Нўғой хонлигини ташкил қилди. Унда Эдиқуд, кейин унинг йигирма ўғли узоқ йиллар ҳукмронлик қилишди.

Довруқли амир Эдиқуд 1419 йилда Тўхтамиш ўғиллари Каримберди ва Қодирберди қўшинлари билан жангда ҳалок бўлади. Амир Темур лашкарбошиларида бири, манғит уруғидан чиққан амир Эдиқуднинг фожиали ўлими ҳақида тарихчилар шундай ёзишган: «Шундай қилиб, улкан ирода, қудрат ва жасорат эгаси, шунингдек, талбиркор ва маккор, Олтин Ўрдани сиёсий талбирлар ва куч билан қайта тикламоқчи бўлган Эдиқуднинг ҳаёти охирига етди».

Бирин-кетин тахтни эгаллаган Тўхтамиш ўғилларининг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. 1395

йили Амир Темурбек берган зарбадан умуртқа поғонаси синган Олтин Ўрда таназулга юз тутиб, Астрахан, Қозон, Қрим хонликларига бўлиниб кетди.

ИСЛОМ ОЛАМИНИНГ УСТУНЛАРИ

Бу дарвеш ўзининг ёқимли чеҳраси ва ширали товуши билан кишини ўзига беихтиёр жалб қиларди.

Темурбек ўзининг оромгоҳида ёнбошлаб ётганча унинг ҳикоясини зўр диққат билан тингларди.

— Яшиндек тез ва шиддаткор дегин. Яшиндек...

— Ҳа, Соҳибқирон. Султон Боязидни шундай деб аташади. Лўндасига айтсак, Йилдирим Боязид.

Темурбек хуфя ишлар бўйича сардор бекларидан бири бўлмиш дарвеш либосидаги бу жанговар зобитнинг ахбороти аниқ эканига имони комил эди.

— Мен унинг тўғрисида ҳамма нарсани билишим, ҳар қадамидан огоҳ бўлишим зарур, бек.

— Бош устига, Соҳибқирон. Қулингиз Боязид кўшини ва султон атрофидаги мулозимлар ўртасида ўз одамларига эгадур.

— Мамнунмен хизматингдан, бек. Бундай бағоят зарур юмушингга зарни аяма. Яқин орада...

Темурбек гапини чала қолдириб, сукутга чўмди. Ҳали эрта мақсадни очишга. Фақат ишоранинг ўзи ҳозир кифоя.

— Ўша жанг тафсилотларини яна бир бор такрорла-чи...

Хуфя ишлар сардори Темурни нима қизиқтираётгани ва нима безовта этаётганини яхши тушунган эди. У Соҳибқиронда Боязидга нисбатан қандайдир рашк ёки гайрлик уйғонганини сизди.

Темурбек уни тинглар ва ўйлар эди. Кимнинг ҳарбий тажрибаси устун? Боязид ундан анча ёш бўлса ҳам

кўп муҳораба кўрган. Отаси, усмонли турклар ҳукмдори Султон Муроднинг беҳисоб жангларида бевосита иштирок қилган. У ўзини, айниқса, Косово майдонидаги серблар билан бўлган ҳал қилувчи жангда баҳодир ва саркарда сифатида кўрсатган. Серб баҳодири Милош Обилич шиддат ила янчарлар ҳалқасини ёриб ўтиб, жангни кузатаётган султон Муродга найза санчиб ўлдирганда Боязид довдираб қолмади. Бош қўмондонликни ўз қўлига олиб, серблар устидан порлоқ ғалаба қозонди. Отаси қони тўкилган гиламни кўз олдида доим туришини буюриб, қотил Милошни топиб, ундан ўч олишга қасам ичди. Яккама-якка жангда уни, граф Лазарони ўлдирди. Ўн йил ичида Булғория, Македония, Фессалияни босиб олди. Юнонистонда машҳур Аргос шаҳрини ер билан текислаб ташлади. Унинг саркардалик маҳорати 1396 йилда Дунай дарёси соҳилидаги Никопол шаҳри остонасидаги жангда рўй-рост намоён бўлди.

Оврупо юрагида Боязид бутун христиан дунёсининг сараланган кўшинига тўқнаш келди. Рим папасининг байроғи остида венгерлар, немислар, французлар, поляклардан иборат юз минглик лашкар тўпланиб, Венгрия қироли Сигизмунд унга бош бўлди. Француз рицарларига маршал Бусико, немис рицарларига шаҳзода Фридрих Гогенцоллерн бош бўлиб, уларнинг бари Оврупода донғи кетган баҳодирлар, қиличбоз, мерганлар эди. Уларнинг руҳини кўтариш учун Рим папаси ўзининг оташин маддоҳлари — поп ва монахларни юборди. Жуда мукамал ва тўла-тўқис қуролланган рицарлар гердайиб, агар осмон узилиб тушса ҳам найзаларимиз билан кўтариб қоламиз, дейишди. Чиндан ҳам уларнинг найзалари, баланд туғлари қуюқ темир ўрмонни эслатарди. Аммо бу ўрмонни Боязид янчарлари бузиб ташлади. Даҳшатли жангда христиан баҳодирлари

қанчалик жасорат кўрсатмасин, турклар шиддатига дош беролмади. Граф Наваррский ва 24 шахзода асирликка олинди. Биргина Наваррский учун Франция қироли 200 минг олтин дукат товон тўлаган эди.

Оврупо ларзага келди. Синалган баҳодирлар, салоҳияти баланд саркардалар мағлуб! Қирол Сигизмунд аранг қочиб қутулди. Энди ким шавкатли турк султонига рўпара келишга журъат этади?

Боязид эса кўҳна Рим империясининг меросхўри Византияга қўшин сурди. Бу қачонлардир жаҳонни титратган, Цезарь, Помпей, Диоклетиан каби саркардалари билан машҳур Рим фарзанди Византия даҳшатга тушди. Пойтахти Константинопол турклар томонидан қуршов ҳалқасига олинди. Император Мануил Боязидга хирож тўлаш ва пойтахтда мусулмонларга эркинлик беришга ваъда қилди. Вақтинчалик битим тузилди.

Босфор қирғоғида иккита масжид, қаландархона қад кўтарди. Улар ёнида турк савдогарлари учун катта бозор очилди. Турклар қуруқлик ва денгиз томонидан Константинополни қуршаб олишди.

Император Мануил фурсатдан фойдаланиб, Оврупо подшолари ҳузурига сафар қилди. Боязидга қарши курашиш учун ёрдам сўради. Англия, Франция, Испания ҳукмдорлари уни зиёфат қилдилар-у, ёрдам масаласидаги гапни четга сурдилар. Французлар 600 рицардан иборат ашаддий христиан фидойиларини юборди, аммо улар туркларни яқиндан кўргач, жангга юраклари дов бермади. Москва князи Василий эса христиан оламининг эҳромига ҳоли қудрат ёрдам учун митрополит Киприан бош бир неча рус князларини талайгина кумуш хазина билан жўнатди.

Византия ҳукмдори яна Оврупо бўйлаб садақа, ёрдам сўраб, ҳукмдорлар остонасига бош урмоқда.

Аммо ким яшиндек тез ва шиддаткор Боязидга қарши бора олади?

— Шунинг учун ҳам Оврупонинг умиди ёлғиз сизда, Соҳибқирон!

Темурбек бирдан сергак тортди. Мана гап қаерда! Инглиз қироли Карлнинг унга мактуб йўллагани бежиз эмас. Венеция, Генуя, Испания ҳукмдорларининг одамлари атрофида изғиб қолганининг боиси ҳам шунда!

— Боязид Фарбада, сиз эса Шарқда мусулмон оламининг устунисиз, Соҳибқирон!

Темурбек дарвеш либосидаги бекнинг чеҳрасида фахрли завқ ўқиди.

— Афсуски, бу олам икки подшога торга ўхшайди, бек.

ТОҒЛИ ҚОРАБОҒДА

Махфий даракчилар хабарлари бир-бирдан ташвишли эди.

— Боязид Гуржистон, Арманистон ва Бағдодни ўз мулки деб ҳисобляпти.

— Маҳаллий ҳукмдорларни Сизга қарши оёқлантирмоқда.

— Гуржистон князи Малик Георгий исён кўтарди!

— Миср султони Фараж атрофида Боязид одамлари иш кўрмоқда.

— Боязид ашаддий душманингиз қорақуюнлилар сардори Қора Юсуфга илтифот кўрсатиб, унга олтин ва аскар берди.

Амирлар, беклар ва саркардалар кенгашида Темур сафдошлари мулоҳазаларини диққат билан эшитиб, узоқ тунлар миясида пишитган режасини баён қилди.

1400 йил баҳорида улкан қўшин Гуржистон сарҳадига яқинлашди. Князь Георгий урушга яхши тараддуд кўргани маълум бўлди. Москванинг буюк князи Василий Дмитриевич юборган қурол-аслаҳалар билан қуролланган жасур грузинлар қиличбозликда ҳам, мерганликда ҳам Мовароуннаҳр баҳодирларидан сира қолишмасди. Кичик тўдалар кутилмаган жойлардан хужум қилиб қоларди. Князь Георгий ҳеч тутқич бермай, ён-атрофда изғиб юрарди. Темурбек дастлаб ишни музокаралардан бошлади:

— Ё исломни қабул қиласизлар, ёки барчангизни қириб ташлаймиз. Ҳеч кимга шафқат қилинмайди.

Георгий рад жавобини берди. Шафқатсиз уруш ҳаракатлари давомида қалъалар бирин-кетин забт этилди. Ниҳоят Тифлис ҳам ғолибларга таслим бўлди. Қаттиқ қаршилик кўрсатган грузинларга шафқат қилинмади. Арманлар ҳам шундай қирғинга учради. Темурга иттифоқчи бўлган Ширвоншоҳ Иброҳим озарбайжонлар номидан унга олтин чодир тиктирди.

Грузин, арманларнинг бўйнига итоат ҳалқасини солган лашкар Қорабоғда кўр тўкди.

Соҳибқирон бу тоғли Қорабоғни биринчи марта лашкаргоҳ қилиши эмас. У Кавказда ҳар гал бўлганида бу бебаҳо, хушманзара ва майсага бой жойда дам оларди. Қорабоғнинг кенг далаларида энди отлар қатори Ҳиндистондан келтирилган филлар ҳам ўтлашади. Бутун қиш бўйи кўкаламзор қиёфада яшнаб турувчи Қорабоғда беҳисоб чодирлар қад ростлади.

Темур шу жойда ҳинд сафаридан ҳали тўла дам олишга улгурмаган қўшинига ҳордиқ бериб, қиш-лашга қарор қилди.

Ҳа, лашкар бундай дамга ҳақлидир. У кўз олдига юриш машаққатларини келтирди. Набираси Пирмуҳаммад Ҳирот йўли билан бориб Мўлтонни ишғол қилди. Асосий қўшинга бош бўлган Темурбек эса

Балх орқали Ҳиндикушнинг қорли чўққилари бўйича кетди. Изғирин совуқлар, тоғлиқларнинг пистирмалардан тўсатдан ҳужумларини қайтариш, чўққилардан ошиб тушишлар...

Темурбек ўрнидан туриб кетди. У анчадан бери битаётган «Таржимаи ҳол»ига қуйидаги фикрларни туширди:

«Подшоҳларнинг шуҳрати уларнинг ўз фуқароларига раҳмдиллигидадир. Қуръонда ҳам айтилганки, подшоҳ бирор гуноҳкорнинг гуноҳини кечирса, бу билан фуқаросига раҳм қилган бўлади. Менинг барча ишларимда ана шундай подшоҳлар менга ибрат бўлди. Мен яна эшитганманки, агар Парвардигор бирор кимсани улуғлаган бўлиб, бу одам барча қилмишларида ҳаққоният ва адолат билан иш тутиб, ўз фуқаросига раҳм-шафқатли бўлса, унинг қудрати янада ортади деб. Мабодо у подшо адолатсизлик ва шафқатсизлик йўлига оғадиган бўлса, тезда унинг қудрати ҳам синади...»

— Соҳибқирон! Суюнчи беринг, суюнчи!

Темурбек ҳаёлини йиғиштириб, бемаҳалда ҳузурга келиб, унинг оромини бузишга ҳақли бўлган ягона киши — Азизиддинни кўрди.

— Эвара кўрдинг, дўстим, эвара!

Темурбек дўстини кучоқлади. Шунда олтмиш йиллик қадрдони, болалаги тимсоли бўлган амирнинг сочлари қировдек оқариб кетганига илк бор эътибор берди.

У олтин дастали Исфохон қиличинини унга тутди.

Шу вақт ташқарида ноғоралар чалиниб, карнай-сурнайлар садоси янгради.

— Нима гап ўзи?

— Эваранг дунёга келгани шарафига бу, дўстим! Бутун кўшин оёққа туриб, қувончингга ҳамдам бўлмоқда.

Темурнинг қалбини аллақандайдир ёқимли нарса қитиқлаб ўтди. Ҳаяжонланиб, елкасига тўнини ташлаганча ташқарига йўл олди.

Атрофда гулханлар порламоқда. Ғала-ғовур, кулги ва шодон хитоблар эшитилмоқда. Майсалар устига тўшалган юпқа қор атрофда ажиб манзара кашф этган.

Ҳа, қўшин унга ҳамдам. Шодлигини ўз шодлигидек қабул қилмоқда. Уларга ҳеч ким ярим тунда ўрнидан туришни, уни қутлашни буюрмаган. Демак, бундай қўшин билан дунёни забт этиш мумкин. Ҳеч қандай душмандан қўрқиш йўқ. Бундай садоқатли лашкар билан ҳар қандай сарқарда ҳар қанча фахрланса арзийди. Демак, уни Аллоҳнинг шамшири деб бежиз улуғлашмайди.

Бу фикрдан унинг илҳоми жўшиб кетди ва «Таржимаи ҳол»ига қуйидагиларни битди:

«Парвардигор таоло биринчи инсон — Одам Ато-ни яратганида, малойиклар у яратган биринчи мавжудотидан норози бўлиб, Аллоҳ таолонинг бу иши яхшиликка олиб келмайди, деб қайғурганлар. Малойиклар худо яратган одам, шубҳасиз, ўзи кабиларни алдайди, берган ваъдаларини бажармайди, уларни ўлдиради ва ўзининг разил қилмишлари билан Аллоҳни инсонни яратганидан афсуслантиради, деб Парвардигорни ишонтирмоқчи бўлдилар. Аллоҳ таоло малойикларга жавоб бериб айтдики, инсон жаҳолат кўрсатишини аввалдан билиб, унинг чорасини кўриб қўйганлиги ва инсониятни яратиш билан улар орасидаги жинояткорларга керакли жазони берувчи қиличчи ҳам юборишни назарда тутганлигини айтди. Бу ҳикоятнинг маъносини яхшилаб ўйлаб ва маъзини чақиб кўрганимдан кейин Парвардигор гуноҳлари учун жазо берувчи қилич деб ўзи яратган одамиятининг ҳокимларини назарда тутган деб тушундим...»

Темурбек енгил нафас олиб ёзишдан тухтади. Ахир муҳрига куч — адолатда деган сўзларни нега ўйдирган? Шубҳасиз, бу Парвардигорнинг инояти.

Тонг отиши биланоқ Темурбекнинг чодирига на-моздан сўнг эвара билан табриклагани мулозимла-ри, саркардалар, уламолар кела бошлади. Ҳар ким ўз ҳолича ҳукмдорга муносиб совға-туҳфаларини кел-тирди.

Уларни Темурбек номидан муҳрдор амир Шоҳ Малик қабул қилди. Жарчи ҳар бир қутловчи но-мини баралла айтганда Темур ичкарида гилам ор-тидаги тирқишдан уни кўрарди.

Соҳибқирон улар билан боғлиқ жанглар, воқеа-ларни кўз олдига келтирарди. Синалган жанговар сафдошларини зимдан кузатаркан, у бўлғуси катта юриш улар учун ҳам жиддий синов эканлигини ўйла-ди. Шунинг учун ҳам қурултой чақириш ва унда бўлғуси сафар тафсилотларини муҳокама қилиш за-рур.

Боязид билан муҳораба жуда жиддий ва қалтис иш. У бутун давлат тақдирини ҳал қилади.

ЙИЛДИРИМ БОЯЗИД

Темурбек эвара кўрганлиги шарафига катта тўй тантаналарини бошлашга амр қилганидан сўнг чо-дирида махфий даракчиларни қабул қилди. Улар Бо-язид шахси, турмуши, мулозимлари, халққа муно-сабати тўғрисида ахборот беришди.

— У жуда ақлли, тадбиркор ва уста сиёсатчи, — деди даракчилардан бири, — мен халқ ўртасида сул-тон ҳақида юрган кўп ҳикояларни эшитдим. Бир куни Бурса шаҳри қозиси Боязидни жавобгар си-фатида маҳкамасига чақирибди. Гап шундаки, бева қолган Бестина исмли юнон аёли қозига султон

устидан шикоят қилибди. Боғининг бир қисмини султон ўз боғига қўшиб юборган экан. Қози олдида Боязид оддий фуқаро сингари тик турган, даъвогар аёл эса ўтирган. Қози Аллоҳ олдида барча мусулмонлар тенглигини айтиб, айбдор ким бўлишидан қатъи назар, шариат бўйича жазоланишини айтади. Беванинг ерини қайтариш, унга жарима тўлаш ҳақида Боязид ҳукм чиқаради. Султон эса бу ҳукмни ижро қилади. Бу воқеа қозининг эмас, балки Боязиднинг обрўсини ошириб, халққа машҳур қилди. Авом унга ишонади, унинг учун жонини ҳам аямайди.

— Бир куни, — деди иккинчи даракчи, — султон порахўрликда қўлга тушган қозиларни жазолаш учун уларни бир уйга қамайди. Уларни тириклайин ёқиб юборишни буюради. Аммо халқ бунга йўл қўймайди. Ўзинг доимо шариат қоидаларига риоя қиласанми? Турмушингда айбларга, нопок ишларга йўл қўймайсанми? Аввал ўзингга боқ, танангга ўйлаб кўр, — дейишади. Боязид уларнинг бу гапларидан сўнг қозиларни кечиради.

— Боязид масжидлар қуради, мусулмонларга ғамхўр. Саройига машҳур алломаларни тўплаган. Уламолар билан кенгашиб туради.

Темурбек беихтиёр ўзининг «Таржимаи ҳол»ига битган сатрларни эслади:

«Мен, — деб ёзган эди у, — доимо саййидларга эҳтиром билан қарардим. Уламо ва шайхларни эъзозлардим. Бу кишилар ҳар доим менинг мажлисимда иштирок этардилар. Уларнинг дин масалалари юзасидан айтганларини мен диққат билан тинглаб олардим ва аниқ бажарардим. Шунинг учун менга нисбатан халқнинг меҳри баланд эди ва ҳамма мендан миннатдор эди. Мазкур шахсларга муносабатимда подшоҳ Кустантиннинг воқеаси менга ибрат бўлди.

Бу адолатли подшо бир кун лашкар йиғиб, Рай подшоҳи томон юриш қилган. Ўз лашкари билан бунинг мамлакатига келаётиб, Кустантин ногоҳ Рай подшоҳининг мажлисида саййидлар, уламолар ва шайхлар ҳозир эканлиги ҳақида эшитади. Буни билганидан сўнг Кустантин Рай салтанатини забт этишдан воз кечади ва лашкари билан тезда ортига қайтади. Ортига қайтганнинг сабабини сарой аъёнлари ва лашкарбошиларига тушунтириб, Самовий деган донишманднинг китобида подшолар мажлисида диний арбобларнинг ҳозир бўлиши муҳим нарса эканлигини уқтиради. Ўша китобда айтилишича, агар подшонинг мажлисида диний арбоблар ҳозир бўлса, бу подшони ҳеч ким енголмайди, дейилган».

Демак, Боязидни ҳам енгиш мушкул эканлиги аниқ.

— Боязид сизнинг ерларингизга ҳам кўз тикмоқда, — деди даракчи. — У сизга тегишли вилоятларга нома юбориб, хирож талаб қилди.

— Нима? — Темурбек ғазабини босиб, даракчига нигоҳини тикди. — Демак, мен унинг қарамоғида эканман-да?!

— Боязид мулозимлари Миср султони марҳум Барқуқнинг сиз ҳақингизда айтган гапларини тез-тез эслаб туришади. «Темур — бу чўл қуюни. Атрофни бузиб, янчиб ўтади-ю, кетади. Боязид эса шу ерда муқим туради».

Сиз ҳинд сафарига кетганингизда эса Барқуқ кулиб шундай деган: «Чўлоқ тулки жуфтакни ростлаб қолди».

Темурбек ичидан босиб келаётган ғазаб алангасини ўчириб бўлмаслигини сизди. Лаънати Барқуқ! У ўзи ҳинд сафаридан аввал Мисрга аллома Сова бошлиқ элчиларни юборган ва Барқуқдан итоат талаб қилган эди. Шунда Миср султони Боязидни паноҳ

тутиб, элчиларнинг талабини рад қилди. Аллома Совани эса қатл этди. Ҳа, бу унинг юрагида турибди. Аллома қони интиқом талаб қилади.

— Боязид ашаддий душманингиз Қора Юсуфни ўзига яқинлаштириб, шаҳзода Сулаймон қўшинига сардор қилиб тайинлади.

Қора Юсуф! Етти йилдан бери Кавказ ўлкасида «қора кўз» қабиласи сардори, Қорақуюнлилар хонадони соҳиби бўлмиш бу туркман унинг оёқлари остида ўралашиб юрибди. Темурбек кетиши билан унинг отлиқлари бу жойда пайдо бўлиб, ҳоким бўлиб олишади. Қора Юсуф билан кўп тўқнашувлар кўнгилсиз тугади. Гоҳ Миср, гоҳ Боязид паноҳида у Темурбек ерларига ҳужум қилади. Қора Юсуф гўё тақдири азал юборган балодек унга нимадандир ишорат беради. Вақти келиб у оламдан ўтгач, шундай Қора Юсуфлар унинг давлатини, умр бўйи урушиб қўлга киритган ерларини парчалаб ташлашмасмикан?

Даракчиларга рухсат берилгач, Темурбек мирзосини чақирди:

— Айтадиганларимни қоғозга тушир. Мен Боязидга мактуб битамен. Ёз, мирзо, ёз.

Темурбек ўйга чўмиб, Боязидга айтадиган гапларини яна такрор дилидан ўткази бошлади:

— Сенинг олий зотинг барчага аён. Шундай одам билиб, ўйлаб иш тутмоғи лозим.

Христианларга қарши урушларинг ва порлоқ ғалабаларинг бизга маълум. Биз бу урушларингда сенга халал бермадик. Аллоҳдан ғалаба тиладик. Эндиликда эса жуда кибрланиб кетибсан. Ҳукмингни жиловдан чиқариб шундай фармонлар беряпсанки, улар яхшиликка олиб келмайди. Ўз тинчинг ва оромингни бузиб, бошингга фалокатлар орттиряпсан.

Мирзо унинг айтганларини оҳиста қоғозга тушираркан, Темурбек миясига қуюлиб келаётган фикр-

лар оқимидан керагини айтишга интилди. Бу фикрлар албатта унинг таржимаи ҳолидан ўрин олади.

— Мен ўзимни Аллоҳнинг ердаги энг биринчи итоаткор бандаси деб билдим ва унинг ёки пайғамбарининг амрисиз бирор ишга қўл урмадим. Парвардигорнинг амрисиз ерда яшаётган халқларнинг биронтасига зиён етказмадим. Олий мартабадагиларга ҳам, фуқарога ҳам бирдек хайрият қилишга интилдим. Мен ҳеч қачон бировнинг мулкига эга бўлишга интилмадим ва шунингдек, ҳеч қачон кўпроқ бойлик орттиришга ҳам ҳаракат қилмадим. Мен ҳеч қачон бировга ҳасад билан қарамадим. Бу борада амир Ҳусайн билан бўлган воқеа менга ибрат бўлди: ўз фуқароларининг мол-мулкига нисбатан очкўзлиги пировардида уни ҳалокатга олиб келди...

Темур «Қизим, сенга гапираётибман, келиним, сен ҳам эшит» қабилида мактубни тамомлади. Боязидни у билан муносабати шундай бўлса охири бахайр бўлмаслигини уқтирди. Қора Юсуфни унинг илкига топширишини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Боязиддан жавоб ҳам ўзини узоқ куттирмади. Унинг мазмуни ҳақоратга тўлган эди.

Йилдирим Боязид тинч мурса кўпригини ёндириб, уруш оловини ёқишга азму қарор қилгани энди аниқ бўлди.

ЯШИН ВА ТЕМИР

Эвара тўйи тантаналаридан сўнг Темурбек фармони билан қурултой чақирилди.

Тажрибали лашкарбошилар бирин-кетин ўз мулоҳазаларини айта бошладилар. Кўпчилик янги юришга қарши. Ҳиндистон сафари, грузин, арманларни итоатга келтириш учун жанглардан ҳориган лашкарга камида икки йил дам бериш керак.

Саркардалар яна бир нозик масалага Соҳибқирон диққатини қаратдилар. Боязид мусулмон. Турклар қон-қариндош. Уларга қарши жанг қандай изоҳланади?

Темурбек сабр-тоқат ила сафдошларини, тажрибали амирлари, бек, туманбошиларини тинглади. Кейин ўзи уларга қарата оташин нутқ сўзлади:

— Лашкар чарчаган. Тўғри. Сизлар ҳам толиққан-сиз, — деди у маърузасини якунлаб, — аммо душман ҳам тараддуд кўраётганини биласизми? Миср билан Боязид битим қилиб, улкан қўшин тўпламоқда. Биз уларнинг кучайишига йўл қўймаймиз.

Сизларга хушxabар айтай. Набирам Муҳаммад Мирзо карвони эртага етиб келади. Сизларга, лашкарга ўтган йил билан яна етти йил олдинга маош тўлаймен.

Темурбек саркардалари ўртасида жонланиш кўриб дадиллашди:

— Ҳаммангизга энди мукофотлар топшираман. Шоҳ Малик!

Муҳрдор амир ўрнидан қўзғалди.

— Ҳиндистон ўлжаларидан лашкарга ҳам мукофот ажратилсин.

Маош ҳақидаги хабар қўшинга яшин тезлигида тарқалди. Кўтаринки руҳ барчани қамради. Бу лашкар энди ўз ҳукмдори учун ҳар қандай ёвга қарши боришга тайёр эди.

Муҳаммад Султон карвони Самарқанддан янги зарб этилган кумуш тангаларни олиб келди. Сипоҳлар, навкарларнинг чўнтаклари тангага тўлди. Минглаб қўйлар, отлар сўйилиб, катта базм бошланди.

Қорабоғга жойлардан янги лашкарлар кела бошлади. Уларнинг сони тўрт юз мингдан ошиб кетди. Жанговар руҳи баланд қўшин султон Боязид тупроғига қадам босди. Сивас, Алеппо, Дамашқ, Бағдод

уларнинг зарбига дош беролмай қулади. Зафар кучган лашкар 1402 йил баҳорида Анқара ёнида Боязиднинг асосий қўшинига дуч келди.

Ҳали ҳеч мағлубият аламини кўрмаган Боязид душманни хотиржам қаршилади. У Темурбекни мутлақ менсимаслигини кўрсатиш учун минглаб лочинлари ва този итлари билан ов уюштирди.

Темурбек рақиби туғдирган ажойиб имкониятдан усталик билан фойдаланиб, лашкарни қулай жанговар марраларга жойлади. Баҳайбат филларини олдинга ўтказиб, душман қўшинига даҳшат солди. Филлар устида ўточар қуролли мерганлар ўтирди. Тўфангсозлар эса ўз марраларида араваларга ўтирганча ҳужумга ишорани кутишди.

Миллиондан ортиқ пиёда ва отлиқ қонли жангни кутарди. Қачонлардир машҳур Рим императори Помпей Босфор подшоси Митридат билан жанг қилган тоғ ёнбағрида икки лашкар беаёв олишувга тараддуд кўра бошлади. Боязид лашкаридаги зарбдор кучни ўзининг куёви серб қироли Стефан Лазар ўғли қўмондонлигидаги кучлар ташкил қилган бўлиб, унда Оврупонинг машҳур рицарлари, ёлланма отлиқлар кўпчиликини ташкил қилган. Касби-кори уруш бўлган бу рицарлар бой ўлжа илинжида ёввойи саҳройи жангчиларга калондимоғ назар ташлаб туришар эди.

Темур жанг бошлашга имо қилиб, ўзи чодирига кириб кетди. Дарвеш қўшин сафидан чиқиб, Темурбек номидан лашкарни жангга чорлади.

— Ғозийлар! — деди дарвеш. — Шунинг билингики, мунажжимлар осмонда қонли юлдуз ёғдусида Аллоҳнинг шамшири Темурбек исми шарифларини кўришди. Зафар сизларга йўлдош! Олға, ғозийлар!

Филлар оғир қадамлар ташлаб турклар тарафга юра бошлади. Тўфанглар гумбурлади.

Темур чодирда гўё ҳеч нарса сезмагандек шатранж ўйнай бошлади.

— Қани, юриш сендан, Азиз!

Амир Азизиддин ҳам ўйинга берилиб, жанг суронларини сезмасди. У шуни яхши билардики, Боязид сафидаги лашкарбошиларнинг энг зўрлари Темурга сотилган. Ҳинд ўлжасидаги жавоҳирлар энди ўз кучини кўрсатади.

Чиндан ҳам шундай бўлди. Жанг айна қизиган маҳалда Темурнинг асосий қўшини орқага чекина бошлаб, пистирмага душманни яқинлаштирди.

Боязид лашкаридаги рицарлар аввалдан тайёрланган тузоққа тушдилар. Ана шунда турк қўшинининг бир қисми Темур тарафига қочиб ўтди.

Боязид таянчи — сараланган рицарлар, серблардан иборат зарбдор куч қўмондони Стефан Лазар ўғли тажрибали саркарда кўзи билан Темур лашкари устунлигини, ҳарбий тактика жиҳатидан ғоят қўли баландлигини сизди. Стефан гарчанд бир қисм қўшин хиёнати бўлмаса ҳам Осиё лашкари обдан пухта тараддуд кўргани, саркардалари маҳорати туфайли барибир ғолиб бўлиши муқаррарлигига тан берди. У бу жангда Оврупо ҳарбий санъати Темур санъати олдида ожизлигини ҳам ҳис этди. У ётиб қолгунча отиб қол қабилда иш тутиб, сербларни ҳужумга ундади. Қайноғасини ҳимоя қилиш учун жон-жаҳди билан жанг қилди. Боязид қўшини иккига ажраб, тумтарақай чекина бошлади. Султоннинг атрофида атиги ўн минг кишилик янчарларгина қолди, холос.

Боязид отдан йиқилиб тушди. Уни безгак касали ўз хуружига олди.

Чодирда эса Темурбек шатранж ўйини билан овра эди.

— Шоҳ! — деди у тантана билан Азизга. — Сен мотсан, дўстим!

Шу вақт чодирга султон Маҳмудхон кириб келди. Бутун давлат ҳукмдори — Мовароуннаҳр хони бўлган саркарда Темурнинг олдига бўйнига арқон тушган султон Боязидни олиб кирди.

— Қабул қил совғамни, Темурбек!

Яшиндек тез ва шиддаткор Боязид кўзларини ерга тикди.

— Аллоҳнинг иродаси шундай экан, султон, — деди Темур, — буни қарангки, Парвардигори олам ярим дунёни мен, оқсоққа, қолганини эса сен шапкўрга инъом этган эди. Аммо иккимиз ҳам қодири Расул олдида қандай аянчли ва ожиз бандамиз!

Оврупо рицарларининг кушандаси, қирол ва императорларни даҳшатга солиб, неча-неча донгдор ҳукмдорлар бўйнига итоат ҳалқасини осган яшиндек тез ва шиддаткор, музаффар султон Боязид Темурбек олдида бошини қуйи солди.

ИСЛОМНИНГ БАҒРИ КЕНГ

Ислом динини қабул қилган серб маликаси Мария Оливерани унинг олдига олиб киришганида Темурбек унинг ҳусни тароватига тан берди.

Мария унинг олдида тиз чўкмоқчи бўлганида Темурбек бунга йўл қўймади.

— Исломнинг бағри кенг, малика. Биз аёлларни жаннат остонаси деб биламиз. Ўрнингиздан туринг. Биз сизни султон Боязид қароргоҳига юборурмиз. Эрингиз билан қўша қаринг.

Темурбекнинг имоси билан унинг танмаҳрамлари бир йигитни сафдан чиқаришди.

Мария уни дарҳол таниди. Бу йигит собиқ олмон рицари, мусулмонликни қабул қилган Юнус фа-

ранг эди. Бавариялик зодагон ўғли Иоханнес Шильтбергер эди.

— Юнус сизнинг ихтиёрингизда бўлади, малика.

Улар чиқиб кетишгач, Темурбек ўйга чўмди. Султон Боязиднинг севимли рафиқаси Мария унга бундан етти йил муқаддам дуч келган рус канизаги Людмилани эслатди. У ниҳоятда гўзал қиз бўлиб, Олтин Ўрда хони Тўхтамишга аталган экан. Рязань князи хушомад тарзида уни Тўхтамишга туҳфа қилган, лекин тақдир ўзгача ҳукм чиқарган экан.

Людмила зодагон руснинг қизи эди. Ўқимишли, зийрак ва меҳрибон.

Темурбек кўзларини юмди. Ўша рус қизи унинг хотирасидан сира ўчмаган. У билан ўтказган куну тунлари ҳамон ёдида. Ундан доимо гул ва қайин ҳиди уфуриб турар эди. Ҳозир Марияни кўриб тураркан, бу аёл нимаси билан турк султони Боязиднинг энг севимли рафиқаси даражасига кўтарилгани сири унга аён бўлди. Ўша рус қизи ҳам уни шундай севимли рафиқаси бўлиши, Сарой-мулк хоним ёнида кичик малика даражасини олиши мумкин эди. Аммо бешафқат ўлим уни ўзи билан бирга олиб кетди. Ўлим! У қанча-қанча сафдошларини сафдан чиқарди. Лекин у унга, Темурбекка, Соҳибқиронга шу кунга қадар шафқат қилиб келмоқда. Нима учун? Ва нега? У гоҳо ўзи билан ўзи гаплашар экан, тақдиридаги ажойибот-ғаройиботлар ҳақида ўйлар эди. Наҳот у Аллоҳнинг қиличи? Ислоом қалқони? Ахир у оддий бир банда — Тангри қули Темур-ку? У ҳам инсон. Ота. Бобо. Нега унга тақдир етти иқлим ҳукмдори бўлишдек оғир вазифани юклади? Ана шу иқлимлар отаси бўлишдек шарафли ишни топширди? Беихтиёр ёдига шайх Шамсуддин, Амир Саид Кулол башорат-

лари тушди. Етти иқлим ҳукмдори! Соҳибқирон! Кўз олдидан отаси Амир Тарағай, онаси Такина бегим, Ўлжой ўтди. Ўша бетакрор болалик, ўтли ёшлик қани энди? Нима уни доимо янги-янги сафарларга ундайди? Бошқа қарияларга ўхшаб нега давру даврон сурмайди? Ахир ҳозир унинг доврўғи Мағрибдан Машириққача етган. Шунча жангу жадаллардан сўнг у ахир осойишта кексалик гаштини суришга ҳақли эмасми?

Шундай хаёллари билан кўзларини уйқу элитаётганини сизди. Бу ҳам қариллик аломати эмасми?

Темурбек аста ёстиққа бош қўйди. Кўзларини қандайдир булут босди. Олис-олислардан унга қандайдир товуш келди:

— Эй, Темур! Брахманнинг башорати тўғри. Фурсат ғанимат.

У сесканиб кўзини очди. Чодирда осойишталик. Атроф тинч. Ҳеч қандай шовқин-сурон йўқ. Қандайдир бир туйғу уни ташқарига етаклади. Ташқарида аскарлар пешин таоми учун ҳозирлик кўришмоқда. Қўй гўшtidан кабоб тайёрланмоқда. Паловнинг ҳиди анқимоқда.

У бир қўйнинг танасини ўтда пишираётган навкарларидан бири олдида тўхтади. Ёқимли ҳиддан иштаҳаси очилди. Навкар узатган ўткир пичоқни олиб, қизариб пишган гўшtidан қирқиб оғзига солди. Қандай мазали!

Танмаҳрамлар имоси билан хизматгўйлар лаганга солинган сарпанжани келтиришди. Кимдир каллапочча. Кимлардир ҳасип... Яна, яна бошқаларни...

Темурбек улардан тотиниб чуқур хўрсинди. Ёдига устози Самир Тархон тушди. Улар машқлардан сўнг чўпонлар ўтовида янги сўйилган қўй гўшtidан тайёрланган тандир кабобларни тановул қилишганда устоз икки-уч тишламдан сўнг қўлини артар ва унга, Темурга, иштаҳа билан гўшtlар-

ни паққос тушираётган ўсмирга ҳавас билан қараб қўярди.

Қани энди унда ўшандай иштаҳа бўлса? Бир-икки луқмада тўяди-қўяди. Қизиқ, инсонга беҳисоб бойликнинг нима кераги бор? Ўзи билан гўрига олиб кетолмайди-ку?

У бу фикрларни, ўзи қаламга тушираётган таржимаи ҳолида албатта авлодларига етказди.

Яна бир ғоя унинг миясига шиддат берди. У ўттиз йилдан бери отдан тушмай, улкан салтанатни идора қилмоқда. Чингизхон маслаҳатчиси эса дунёни отда туриб забт қилса бўлади, лекин отдан тушмай уни бошқариб бўлмайди, деган эди. Бекор гап. У, Тангри қули Темур, етти иқлимни отдан тушмай идора қилиб келмоқда ва келаверади.

ЎФИЛ БЎЛГАН ҚИРОЛ

Узоқ турклар ўлкасидан элчиларнинг қайтгани ҳақидаги хабар бутун Мадридни ҳаяжонга солди. Герцоглардан тортиб граф, барон, маркизларгача барча зодагонлар уйларидаги суҳбат мавзуси ҳам ўша бир йил муқаддам қирол томонидан олис турклар элига, машҳур султон Боязид ҳузурига юборилган элчилар эди. У қандай хабарлар келтирди?

Ҳаммага ана шуниси қизиқ эди. Кастилия ва Леон қироли Генрих III дон Энрико ҳам ошиқич равишда барча ишлару маросимларни йиғиштириб, элчини қабул қилди.

Ўз саройидан бўлак жойни кўрмаган, ҳали ҳеч қандай жангу жадалларда шамширини синамаган қиролнинг бутун вужуди қулоққа айланган. Эндигина 24 баҳорни қаршилаётган ёш ҳукмдор бутун Оврупони даҳшатга солган яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирим Боязиднинг ҳалокати ҳақида эшит-

ган, шунинг учун ҳам Боязид қароргоҳида туриб Анқара жангини ўз кўзи билан кўрган элчисининг ҳикоясига жуда муштоқ эди.

Элчи бир тиззасини букиб, рисоладаги таъзимни бажо келтиргач, орқадаги мулозимлари устига шойи ёпилган аллақандай патнисларни қирол тахти олди-га қўйдилар.

— Авваламбор, зоти олийларига, — деди элчи тантанавор оҳангда, — Темурбек туҳфаларини топшириш шарафига муяссар бўлганимдан бахтиёрман.

Шундай дея элчи кумуш патнислар устидаги шойи пардани олди. Атроф гавҳару жавоҳирлар, ёқуту забаржадларнинг сеҳри жилосидан ёришиб кетди. Олтинкумуш тангалар тўлдирилган қутичалар, қимматбаҳо заргарлик буюмлари, дасталарига дурлар тақилган ханжарлар, ажойиб Шарқ матоларидан ишланган буюмлар ёш қиролни ҳангу манг қилиб қўйди.

— Темурбек сиз, зоти олийларини ўз фарзандларидек кўришларини айтдилар...

Генрих III дон Энрико қаршисида товланиб ётган бойликка маҳлиё бўлганча элчининг сўзлари маъносини ҳам илғамади. Аммо унинг ёнида турган мулозими камергер Рюи Гонзалес де Клавихо сергак тортди.

— Бу дегани, зоти олийлари, — дея шипшиди у қиролга, — Темурбек сизни ўзига тобе, вассал ҳукмдор деб билишга ишора.

Генрих III ажабланиб камергерга саволомуз тикилди.

— Бундан икки юз йилча муқаддам, зоти олийлари, — гапида давом этди камергер, — татар хони Чингизхон Хоразм ҳукмдорини «ўғлим» деб атагани учун икки ўртада уруш чиққан эди. Хоразмшоҳ Муҳаммад ўзини ҳақоратланган ҳисоблаб, Чингизхон элчиларини ўлдирган.

— Кейин эса, — бирдан гапга қўшилди элчи, — Хоразмшоҳ ҳам, давлати ҳам яксон бўлди.

— Ҳа, — деди ажабланиб ўзини Шарқ бўйича билимдон ҳисобловчи Рюи Гонзалес де Клавихо, — тарихда сабоқ бўлувчи воқеалар тез-тез такрорланиб туради.

Пойгакда товланиб турган бойликлардан кўзини узолмаган қирол кулиб юборди.

— Азизим Гонзалес, қани энди сени ҳам Темурбекдай бадавлат одам ўғлим деса, йўқ деярмидинг? Шундай давлатга эга ҳукмдор отага бола бўлишнинг нимаси ёмон?

— Башорат этдингиз, зоти олийлари, — деди жонланиб элчи, — агар камергер жаноблари ўз кўзлари билан Темурбек юртини кўрганларида эди, буткул ўзга тасаввурга эга бўлурдилар. Минг бор эшитгандан бир бор кўрган маъқул.

Генрих III дон Энрико тахтдан тушиб, патнисдаги жавоҳирларни завқ ила қўлидан қўлига ола бошлади.

— Ҳақ гап бу, Гонзалес. Биласанми, элчи ҳам башоратгўй экан. Сен, Гонзалес, мени ўғли деб атаган «падари бузукворимиз» Темурбек ҳузурига жўнайсан.

Қирол тахтига ўтириб, элчига амирона нигоҳини қаратди.

— Қани энди, денгизчи Синбоднинг ўн икки саёҳатидан ҳам қизиқроқ саргузаштларингизни эшитайлик, муҳтарам элчи! Сен эса, Гонзалес, диққат билан гапни бўлмайд кулоқ ос. Эрта-индин жўнайсан ўша жойларга!

Элчи камергерга ғолибона назар ташлаб, ҳикоясини бошлади:

— Каминангиз Боязид қароргоҳида туриб бутун жангни кузатди. Ричард шерюрак мисоли ботир хрис-

тиан рицарлари турклар сафида Темурбек кўшинига қарши жанг қилишди. Аммо уларнинг кўпчилиги мардона ҳалок бўлишди, қолганлари асирга олинди.

— Боязидни темир қафасга солиб Самарқандга жўнатишгани ростми? — сўради қирол.

— Йўқ, зоти олийлари. Воқеа шундай бўлган...

Темур чодирига асирга олинган Боязидни олиб келганда у рақибининг ҳолатидан қувониб чапак чалмади. Ҳолдан тойган, сўниқ чеҳра Боязиднинг ҳолига ачинди.

— Соҳиби карамнинг ишлари бизга қоронғи экан, султон, — деди Темурбек. — Ярим жаҳонни у менга, оқсоққа инъом этган бўлса, ярмисини сенга ҳада қилган эди. Аммо иккимиз ҳам Тангри олдида нақадар ожиз кимсалармиз.

Яқиндагина Темурбекка ҳақоратли номалар ёзиб: «Сен чўлоққа гурурни ким кўйибди», «Чўл тулкиси», «Таги паст йўлбарс», деб чиранган Боязидни иззат-икром билан алоҳида чодирга жойлашди, ўғли Мусани ҳам ёнида қолдиришди. Бошига тушган мусибатдан хасталанган ва умуман руҳи синган турк султони отда юролмай қолгани учун унга махсус тахтиравон — эгар ҳозирлаб беришди. Султон Боязид ана шу эгар — тахтиравонда Самарқандга қайтиш йўлида вафот этди. У ўлими олдидан сўнгги иродасини баён қилди:

— Оиламга озор етказма. Шаҳримни вайрон этма.

Темурбек кўзида ёш билан унинг васиятини бажаришга ваъда берди. Буни қарангки, Темурбек мағлуб бўлган султоннинг аёллари — бутун ҳарамни озод этди. Султоннинг мотам маросимларини ўтказишда ҳам қатнашди. Боязидни ўз пойтахти Бурсада дафн этишди. Темурбек Боязиднинг тахтига унинг ўртанча ўғли Мусани ўтқазиб, орқасига қайтди. Биз, элчиларни, Боязид ҳузуридаги бошқа Оврупо вакил-

лари қатори иззат-икром билан сийлади, ўз тухфаларини улашди, зоти олийлари.

— Император Мануилнинг дуо-илтижолари қабул бўлиб, Византия турк балосидан халос бўлди, — қиссадан ҳисса ясади қирол. — Буни қарангки, христиан дунёсига келган мусулмонлар қиёфасидаги балони Темурбек сиймосидаги мусулмонлар даф қилди. Во ажаб!

— Ажабланманг, зоти олийлари. Бундан етти йил муқаддам Темурбек қўшини Волга бўйидан Москвага яқинлашганда худди Византия императори Мануилга ўхшаб Москва буюк князи Василий Дмитриевич черковга беркиниб иконага сиғинган. Зодагон боярлардан тортиб оддий фуқарогача — барча черковларда ибодат қилишган. Темурбекдан қутулишнинг бирдан-бир чораси — ибодат қилиш, деган ўшанда митрополит Киприан. Москва обдан, чин дилдан ибодат қилди ва балодан қутулди.

Камергер Рюи Гонзалес де Клавихо шундай дея элчига мағрур қараб қўйди.

— Балки авлиё Иоанн Темурбек қиёфасида оламга келиб бизларга назар ташлаётгандир, жаноблар, — деди Генрих III дон Энрико ўйга чўмиб. — Зотан ёввойи, саҳройи Осиёда Темурбекдай мард, олиҳиммат ва муруватли ҳукмдор бўлишига сира ақлим бовар қилмайди.

— Каромат қилдингиз, тақсири олам!

— Испан тупроғида етти асрдан бери арабу маврлар ҳукмронлиги давом этиб келмоқда. Балки, биз ҳам авлиё Иоанн иноят этса, еримизни бу келгинди араблардан халос этармиз. Бундай муқаддас иш йўлида мен Темурбекнигина эмас ва балки иблисни ҳам ўзимга, талаб этса, падари бузруквор этишга тайёрман!

Кастилия ва Леон қироли Генрих III дон Энрико камергерига нигоҳини қадаб сўзида давом этди:

— Рюи Гонзалес де Клавихо! Биз сизни Темурбек хузурига элчи қилиб жўнатишга азму қарор этурмиз.

— Худо ёр бўлсин!

— Барчамиз Тангрига ибодат қилиб, чин христиан юрагидан сизнинг сафарингизга омад тилаб қолурмиз.

ҚОРАБОҒДАГИ МОТАМ

Муҳаммад Султон кўмондонлигидаги тўрт туман Кичик Осиёнинг ғарбий сарҳадларигача етиб борди. Бутун христиан оламини ларзага солган усмонли турклар хоқонлиги эндиликда Темурбек измига ўтди.

Худди шу ғарбда, Боязидга қарашли ерларнинг чегарасида мағрур Смирна қалъаси қад ростлаб турарди. Қалъанинг бир томони денгиз билан туташ бўлиб, унда кемалар ва қатор қайиқлар тизилган.

Бобосидек шиддаткор Муҳаммад Султон бу қалъани олишга жазм қилди.

Иоаннитлар тариқатига мансуб Родос рицарлари қароргоҳи бўлган Смирнанинг ҳукмдори жасур Вильгельм де-Мине эди.

Муҳаммад Султон элчиси унга хирож тўлаш ва Темурбекнинг Катта байроғини қалъа устига ўрнатишни таклиф қилди:

— Акс ҳолда жанг қиламиз, — деди элчи, — биз кўпчиликмиз. Бекорга қон тўкилишини истамаймиз.

Вильгельм атрофида турган рицарларга қараб кўз уриштиргач, кескин жавоб қилди:

— Урушсак урушаверамиз. Биз, авлиё Иоанн жангчилари ҳеч Муҳаммад умматларига бош эгмаймиз.

Муҳаммад Султон бобоси каби тадбиркор эканлигини кўшинга яна бир бор кўрсатди. У шошилмай қалъани чор атрофдан ўраб олиш ва денгиздан ажратиш кўйишни буюрди.

Бир ҳафтадан сўнг Смирна қалъаси мудофаачилари ўзлари учун нажот йўли бўлган денгиз тарафидан тошлардан қад кўтарган тўғонни кўришди.

Оврупо рицарлари жон-жаҳдлари билан қаршилик кўрсатиш ва қуршовдан чиқишга интилишди. Қамалнинг ўн иккинчи кунини Вильгельм тариқат гроссмейстерига ёрдам сўраб одам юборди. Ўт очар мушкетлар, замбараклар ва рицарларнинг кескир қиличлари ҳам қалъани сақлаб қололмаслигига унинг кўзи етган эди.

Ҳар тарафдан узун осма нарвонлардан кўтарилиб, қалъадаги рицарлар билан жанг қилаётган Мовароуннаҳр баҳодирлари зарбига дош беролмаган мудофаачилар ўн учинчи кун кечаси денгизга ёриб ўтдилар. Қирғоқда уларни Иоаннитлар тариқати гроссмейстри юборган кемалар кутарди.

Қалъада Темурбек байроғи ҳилпиради. Тез орада бу ерда Оврупо бой шаҳарлари Лесбос, Хиосдан савдогарлар таъзимга келишиб, қимматли совға-саломлар келтиришди.

Муҳаммад Султон улар сафида Генуя савдогарларини ҳам кўрди. Кўп ўтмай Византия императори Мануил юборган элчи ҳам унинг олдида тиз чўкди. Император ҳар йили турк султони Боязидга тўлайдиган хирожни энди Темурбекка тўлашини билдирган элчи олтин тўла халталарни унинг олдида қўйди. Муҳаммад Султон элчининг эҳтиром ила узатган номасини ўқиб эшиттиришга буюрди.

Савдогарлар, мингбоши-ю юзбошилар, жангларда суяги қотган баҳодирлар машҳур Румо подшоҳининг миннатдорчилик билдирилган номасини зўр диққат билан эшитдилар.

— Христиан олами, — деди элчи чуқур таъзим ила, — Темурбекнинг буюк хизматларини минбаъд унутмайди.

Муҳаммад Султон шу жойда бобоси юборган чопарни ҳам қабул қилди. Темурбек валиаҳд набирасига тездан Самарқандга қайтишни буюрган эди.

* * *

Ғаламислиги ва ўзбошимчалиги билан Темурбекнинг ғазабини қўзғатган грузин князлари, товламачи арман ҳукмдорлари Кичик Осиёдан қайтган қўшин қаҳрига учради. Гуржистон ва Арманистонни яна бир бор қиличдан ўтказган Темур ўзининг Кавказдаги доимий маскани Қорабоққа кўр тўкди. Амиру беклар, мингбоши-ю ўнбоши ва оддий сипоҳ — навқаргача байрам кайфиятида эди. Гўзал тоғли дараларда дошқозонлар қайнайди. Юзлаб қўйлар сўйилиб, ғолиблар базми авжида.

Бой ўлжалар олган қўшин руҳи баланд. Ҳукмдор қайга чорласа ўша жойга от суришга тайёр.

Темурбек ўзини бахтиёр сезарди. Энди у тўла маънода жаҳонгир бўлди. Ашаддий рақиби майдондан кетди.

Энди бир ўзи ислом оламининг ягона устун!

У бахтиёр, мамнун сафдошларига боқади. Уламолар суҳбатини берилиб тинглайди.

Барча Соҳибқироннинг уламолар ўртасига қизиқ масалалар қўйиши ва уларни кўпинча мот қилиб ҳузурланишини биледи.

Темурбек уламолар суҳбатида илм фозиллари устидан ғалабасини ҳар қандай ҳарбий зафардан устун қўйишини ҳам билишади. Қайси эл, қайси юртни олмасин, ўша жойларнинг энг зўр уламолари, олим-санъаткорларини ўзига чорлаб суҳбат қилишни одат қилган Темурбек саркардаларига ҳам уларни ҳурмат қилишни буюргани маълум.

Гулханлар порлаб, куй-қўшиқлар бир-бирига уланган кунларнинг бирида шум хабар етиб келди.

Тахт вориси, валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон йўлда касалга чалиниб, Қораҳисорнинг шарқидаги учинчи довонда жон таслим қилибди. Умрининг 29 баҳорида — 1403 йил оламдан ўтибди!

Байрам мотамга айланди. Темурбек бошига тушган мусибатга ҳамдам бўлиш учун биринчилар қатори Мир Саид Барака унинг чодирига етиб келди.

Темурбек ёшли кўзларини артмай пири ҳузурига чиқди.

— Чироғимдан айрилдим, пирим, — деди у изтироб ичра.

Мир Саид Барака бошидаги салласини ечиб хўнграб йиғлади.

Темурбек пирини бағрига босиб, унга қўшилиб йиғлади.

Саркардалар, қўшин бошлиқлари, навкарлар бу икки буюк одамни оддий бандалар қатори биринчи бор кўришар эди.

Ҳеч ким ўзини тийиб туролмай кўз ёшларини артишар эди.

Фарзанд доғи нималигини англамайдиган зот борми, ўзи?

Темурбек ҳам ҳамма қатори оддий банда экан. У ҳам одам. Ота. Бобо. Ана шу лаҳзаларда лашкар нима учун ўзларининг буюк ҳукмдорларининг «Мен, Тангри қули Темур» дея амру фармонларида яширинган ҳикмат маънисига етишишди.

МУКОФОТ ВА ЖАЗО

1404 йилда Темурбек Самарқандга етти йил давом этган юришдан сўнг қайтишга фармон берди.

Суюкли набирасининг йили ўтиб, Муҳаммад Султоннинг онаси Суюк бека ўғлининг жасадини вақтинча дафн этилган авлиё Ҳайдар мазоридан Самарқандга олиб кетишга ижозат берди.

Порлоқ ғалабадан сўнг бошига тушган мусибат Темурбекка оғир таъсир қилган бўлса ҳам, у ўзини оддий инсон — банданинг ҳис-туйғуларидан юқори тутиб, ҳукмдорлик вазифасини бажариши лозимлигини тушунарди.

Ғолиб қўшинни, саркардаларни тақдирлаши, табрик учун келган одамларни, турли эллар элчиларини қабул қилиш лозим. Кимларгадир илтифот, баъзиларга қаҳр сочиши керак. Ҳукмдорлик бурчи, таомили шундай.

Бутун Мовароуннаҳр унинг пойқадамини кутмоқда. Самарқанд донғи бутун ислом оламига кетган ғолибга мунтазир. Темурбек Зарафшон водийсига келганда лашкарга тўхташни буюрди. У узоқ давом этган сафарда шиддатли жангу жадалларда ўзини кўрсатган оддий навкарлардан тортиб мингбошию туманбошиларгача муносиб мукофотини олиб, сўнг пойтахтга қадам қўйишни истади. Худди шу водийнинг кенг бағрида ҳарбий ўлжаларни тақсимлашни буюрди.

Зарафшон бўйига юзлаб филлар, минглаб туялар қарвони етиб келди. Уларда олтин-кумушлар, жавоҳирларга тўла сандиқлар кўзга ташланар эди.

Катта байрамга тараддуд қизиб кетди. Навкарлар, зобитлар, мингбоши, турли унвондаги бек-амирлар кўтаринки кайфиятда.

— Ҳеч ким ўлжадан, мукофотдан бенасиб қолмасин.

Соҳибқирон буйруғига кўра оддий пиёда, сувори ўнбоши, ўнбоши эса юзбоши ва улар ўз навбатида мингбошиликка кўтариладиган бўлди. Оти жангда нобуд бўлган отлиққа бир эмас, балки ўн тулпор совға қилинди. Икки отини йўқотганга йигирма, тўрт отини йўқотган қирқта тулпор олди. Айрим юзбоши ва мингбошилар бутун пода-пода йилқиларга эга бўлишди. Зотан ўлжа ҳам беҳисоб эди.

Лашкар шу кунга қадар бундай катта ўлжа олманган эди. Турк султонларининг узоқ йиллар давомида тўплаган беҳисоб олтин-кумушлари, жавоҳирларидан иборат хазинаси, Гуржистон, Арманистон ҳукмдорларининг қимматбаҳо тожлари, Султон Боязиднинг муҳташам тахти, қуйма олтин, ёмбилар шулар жумласидан эди. Ҳар бир сипоҳ, навкар, ўнбоши ва қўшин бошлиқлари хизматларига яраша ўз улушлари, мукофотларини олишди. Энг катта ўлжа Самарқанд саййидларига тантанали топширилди. Бу бутун мусулмон оламида муқаддас ҳисобланган халифа Усмон Қуръони эди. VII асрда учинчи халифа бўлган Усмоннинг фармони билан ёзилган Каломи Шариф безатилган фил устига махсус сандиқда Мир Саид Барака бош саййидлар ҳузурига жўнатилди.

Мукофотлардан сўнг вазирлар ҳисоботи тинглашиб, ўлжалар тақсимооти бошланди.

Шаҳзодалар Темурбекка жавоҳирлар билан безатилган тожларни туҳфа қилишди. Жаҳонгирга муносиб совға — филга ортилган султон Боязиднинг муҳташам тахти бўлди.

Темурбек голиб қўшини олдига қудратли ҳукмдорга хос дабдабали либосда тож кийган ҳолда чиқди. Ҳар бир саркарда, сипоҳ, сувори ўз улушини олишини кузатди. Олтин, кумуш, тақинчоқлар, дуру гавҳарларни улардан аямади. Зеро улар ундан ўз жонларини аямай жанг қилишган.

Голиб лашкарга Темурбек бутун сафар давомида йиғилиб қолган бир неча йилги маошини ҳам тўлашга амр қилди.

— Темурбек яшасин!

— Соҳибқирон марҳамати чексиз!

— Саховатда Ҳотам Той!

Темурбек ана шу байрамда ўз қаҳрини ҳам намойиш қилди. Махфий даракчилари маълумотига

кўра, Самарқанд ҳокими порахўрлиги маълум бўлди. Барчанинг кўз ўнгида суд уни ўлимга маҳкум этди. Ҳокимга ҳомийлик қилиб юрган олий насаб амалдор Темурбек олдида тиз чўкди:

— Дўстимнинг гуноҳидан ўтинг, Соҳибқирон. Қанча хуни бўлса, шунча олтин тўлай. Фақат бир қошиқ қонидан кечинг.

Темурбек сергак тортиб раис-нақибларига қаради.

— Олиб боринг! — деди қатъий.

Самарқанд ҳокими қатори ўртага тушган амалдор ҳам дорга тортилди.

Куч — адолатда! Темурбек шиори ана шундай ва унга доимо бекаму кўст амал қилинади.

Соҳибқирон оддий фуқародан тортиб ҳокиму бекларга ҳам бирдек муомала қилади. Чунки у юрт отаси. Марҳаматда ҳам, қаҳрда ҳам бирдек.

Халқ ана шунинг гувоҳи бўлди. Мукофот ва ўлжа тақсимотидан сўнг катта базм бошланди.

Минглаб қозонларда гўшт қайнайди. Баковуллар қўллари қўлларига тегмай хизмат қилишади. Кабобпазлар, новвойлар иши ҳам авжида. Улкан қўшинга тоғ-тоғ гўшт, нон етказишнинг ўзи бўладими?

Ҳеч нарса аялмасин! Барча маишат қилсин! Тўйгунича!

Махсус мулозимлар Темурбекнинг ана шундай фармонини олишган. Подшонинг амри вожиб!

Чодирларда беклар, ялангликда сипоҳлар базми авжида. Фалаба мадҳини созандаю хонандалар куйлайди. Раққосалар хиром айлайди.

Темурбек содиқ барлос беклари, хос навкарлари қуршовида бепоён қароргоҳини кўздан кечиради. У қўшинидаги барча саркардалар, мингбоши, юзбошиларни шахсан биледи. Вақтида улар билан суҳбатлашишга ҳам вақт топади. Темурбекнинг нигоҳини чодирлардан бири олдида шўх қийқириқлар жалб этди.

Даврада ёшгина йигитлар кураш тушмоқда. Атрофдаги томошабинлар иккига бўлиниб полвонларни руҳлантиришади. Мана, мўйлаби эндигина сабза урган йигит рақибининг елкасини ерга тегизди.

Темурбек завқ ва ҳавас билан ғолиб йигитга нигоҳ ташлади. У томошабинларнинг қийқириқлари садоси остида даврадан чиқди. Кўзлари ҳукмдорга тўқнаш келди.

— Исминг нима, ўғлим? — деди у мулойим оҳангда қаршисида тиз чўккан полвонга.

— Темур! — деди ғурурланиб полвон ўрнидан туриб.

— Темур!!! — ҳайқиришди йигитлар.

Соҳибқироннинг қалбини қайноқ бир нарса қитиқлаб ўтди.

— Ўнбошинг ким?

— Темур!

Ўнбоши икки қадам олға чиқиб, таъзим бажо қилди.

— Юзбошинг-чи?

— Темур!

Темурбекнинг чеҳрасида табассум барқ урди. Қизиқ, қўшинида яна қанча Темурлар бор экан-а? Бунинг сабаби недур?

— Кўрдингми, — деди секин Азизиддин, — лашкар сени қанча севади. Лашкар ўз фарзандларини сенинг номинг билан атаган.

Темурбек дўстининг чеҳрасидан ифтихор ва муҳаббат уқди. Камтар, камсуқум дўсти одатда мақтовга тоби йўқ эди.

— Ғолибга кимхоб тўн ёпинг.

Шундай дея Темурбек олтин тўла халтачани полвоннинг олдига ташлади.

— Яшасин Темур!

Бу кучли хитоб унгами ёки полвонга!

— Ислом шамшири, шариатпаноҳга офарин!

— Яшасин жаҳонгиримиз Темур!

Темурбек ўтган ҳар бир чодирдан шундай хитоблар янграрди.

Ҳа, бундай қўшин билан бутун жаҳонни олиш мумкин. Искандар Зулқарнайн оёғи етмаган жойларга ҳам бориш мумкин. Имони бут, эътиқоди зўр, жанговар тажриба кўникмасига бой бу қўшин зарбига ҳеч бир лашкар дош беролмайди.

Қизиқ, энди ғолиб Темурбек қўшини қай томонга от сураркин? Бу жумбоққа жавобни ислом оламидан ташқари Оврупо ҳукмдорлари ҳам зўр диққат билан кутишар эди.

БАХТИЁР ЖАҲОНГИР

«Мен Темурбекни бир урушдан қайтиб келишига гувоҳ эдим. Кўзим тушган ҳамон бу кишини дунёнинг энг ботир кишиси эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Мен яқин тарихий даврлар орасида Темурбек каби қудратда, саховатда, давлатда мукамал бир подшоҳнинг дунёга келганини тахмин қилолмайман... Испания элчиларига Темурбекнинг қимматбаҳо ҳадялари йигирма хачирга юк бўлди. Ҳадялар орасида жуда гўзал масиҳий қизлар ҳам бор эди».

Султония епископи Жоан II нинг Париж миллий кутубхонасида сақланаётган хотираномасидан.

Кастилия қироли Генрих III камергери Рюи Гонзалес де Клавихо Темурбек юртида кўрган-кечирганларини кундалик дафтарида қайд этиш билан машғул.

Пойтахтга келганидан бери унга кўрсатилаётган иззат-икромдан хурсанд. «Минг бир кеча» эртакла-

ридагидек ажойиб дунёда юргандек сезади ўзини. У кўрган Оврупо ҳукмдорлари саройи, Англия, Франция қироллари кошоналарининг биронтаси ҳам Самарқанд ҳашамати олдида ип эшолмайди. Ана шу шаҳарда у зиммасига юкланган масъул вазифани ниҳоят чуқур ҳис этди. У оддий қирол элчиси эмас ва балки бутун христиан оламининг Темурбек юртидаги фавкулудда ва мухтор элчиси, разведкачиси ҳамдир. Темурбек мамлакати иқтисоди, турмуши, маданияти, ҳарбий-сиёсий салоҳияти ҳақида аниқ ва мукамал тасаввурга эга бўлиши лозим. У, Клавихо, христиан дунёсини Темурбек қиличида ярқираган ислом қудратидан огоҳ қилмоғи даркор. Бу қудрат боиси нима? Қандай қилиб бу осийлик амирзода оламшумул шон-шуҳратга эришди? Бу мўъжизами ё тасодиф?

Клавихо ана шу саволларга жавоб излаб, бари билган-аниқлаганларини қоғозга тушира бошлади.

Темурбек ўз юрти фуқароларини ўн икки тоифага бўлган. Энг юқори табақалардан биринчи ўринда пайғамбар авлодлари саййидлар, шайхлар ва бошқа уламолар.

Иккинчисида эса олимлар, илм-фан намояндлари, мударрис ва мактабдорлар туради. Муаррихлар ва мунажжимлар ҳам шу ўринга мансубдир. Ҳунармандлар, савдо-тижорат аҳли ҳам фахрий тоифага киритилган.

Клавихони ҳарбийлар ана шу тоифалардан кейинги ўринга қўйилгани ҳайратга солди. Оврупода саркарда, зобитлар қироллар биринчи ўринга қўйган синфга мансуб. Темурбекдек буюк саркарда эса биринчи ўринга уламолар ва олимларни қўйибди! Демак, фуқароларнинг руҳияти, ахлоқи, эътиқоди ва тафаккур доираси билан машғул уламолар, аҳли илм фозиллари фаолияти муҳим ва

улар давлат эътибори марказида бўлиши лозим. Темурбек илм-фан соҳибларига хазина эшигини кенг очганидан ташқари, уларга ғоят марҳаматли. Клавихони мулозимлардан эшитган ҳикоя ниҳоятда ҳайратга солди.

Испания элчисини юртдаги тартиб, осойишталик, фаровонлик ҳайратга солди. Солиқлар деҳқон ҳосилининг ўн фоизидан сал ошади. Бўш ерни ўзлаштирганлар хирождан икки йилга озод қилинади. Клавихо дафтариغا Самарқанд таърифини ёза бошлади:

«Бу ер ҳамма нарсага бой: ғалла ҳам, шароб ҳам, мева-чева ҳам, паррандалар ҳам, ҳар хил гўшт ҳам мўл-кўл. Бу ернинг қўйлари йирик-йирик, думбалари катта бўлади. Думбаси 20 фунт келадиган қўйлар бор. Бунчалик оғир юкни одам қўлда зўрға кўтара олади. Қўйлар кўп ва арзондир. Бошқа моллар ҳам арзон. Ғалла жуда ҳам арзон, шולי эса ошиб-тошиб ётади. Бу шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар шундай тўкин-сочинки, ҳайрон қолмаслик мумкин эмас. Ана шундай бойликлари учун ҳам Самарқанд деб аталади. Унинг ҳақиқий исми Семизкент бўлиб, бадавлат қишлоқ деган маънони беради, негаки уларда семиз дегани катта, бой, тўла деган маънони билдиради, кент эса қишлоқдир. Ана шундан Самарқанд деган ном келиб чиққан».

Клавихо ўйга чўмди: Темурбек юртида хунармандларга ғамхўрлик катта. Бозорларда нарх-наво, савдо-сотик устидан назорат ўрнатилган. Харидор ҳақиға хиёнат қилганлар, ўғрилар қаттиқ жазога тортилади. Умуман, Темурбек юртида ўғрилик, қароқчилик йўқ. Карвон савдоси бехатар. Карвонсаройлар кўп. Ҳар бир шаҳарда масжид, мадраса, мактаблар давлат ҳимоясида. Гадоичилик шармандали ҳол ҳисобланади. Майиб-мажруҳлар, ногиронлар давлат ҳисобидан таъ-

минланади. Дарвешлар, қаландарлар учун махсус манзилгоҳлар қурилган.

Клавихо Темурбек давлатида мансабдорлар танланиши ва хислатларига эътиборни қаратди.

Темурбек саройида барча ишларни девон ҳал қилади. Девонбеги умумдавлат ишларини бошқаради. Тўрт вазир эса ўзларига белгиланган соҳаларга жавобгар. Вазир ҳаётий тажрибаси бой, руҳан покиза, илтифотли ва инсонпарвар бўлиши лозим. Хушомадгўй, лўттибоз, лаганбардор, ғийбатчи одамлар бундай мансабга сира яқинлаштирилмайди. Ҳар бир амалдорга номзод зотига, насабига қараб эмас, балки ишчанлиги, қобилияти ва истеъдодига кўра тайинланади.

Клавихо алоҳида диққатини Темурбек лашкарига қаратди. Лашкар ҳали Оврупога номаълум тартиб-қоидалар мажмуаси — Тузукларга кўра идора этилади. Тузуклар оврупоча тилга кўра устав дегани. Шунга кўра қўшин ҳаракат қилади. Бу ҳарбий устав — Тузукларга кўра қўшин уруш вақтида мажбурий ҳарбий хизмат ҳисобидан тўлдирилади, тинчлик вақтида фақат кўнгиллилар олинади. Икки-уч хонадондан тўла қуролланган отлиқ олинади. Қўшин ўнлик, юзлик, минглик ва ўн мингликларга бўлинади. Қўшинга маош тўлаш тартиби ҳам диққатга лойиқ. Оддий сипоҳий ёки навкар маоши бир тулпор қийматига тенг. Баҳодир — капрал — уч тулпор, ўнбоши — сержант ўн тулпор қийматига тенг маош олади. Шуниси қизиқки, бу маош миқдори бозордаги нарх-навога, яъни кундалик харид моллари нархига кўра ошиб-пасайиб туради. Юзбоши — капитан ихтиёрида юз отлиқ маоши, мингбоши — полковник минг тулпор қийматига тенг ҳақ олган ҳолда захирасига яна қўшимча маблағ бўлади. Туманбоши — генерал уруш вақтида аҳолидан озиқ-

овқат харид қилиши учун катта миқдорда маблағга эгадир.

Темурбек лашкарининг бошланғич бўғини ўнликлар уставга кўра сайлов асосида ўнбошиларни сайлайди. Ўнбошилар эса ўз навбатида зобитларни, яъни юзбошиларни сайлайди. Шу тариқа зобитлар корпуси эркин асосда жасур, аскарлар ўртасида обрўли командирлардан ташкил топади. Ҳолбуки, Оврупо қироллари қўшинида офицерлар асосан наслнасаби, зоти: дворянлигига кўра тайинланади, олдий фуқаро бундай унвонга яқинлаштирилмайди.

Темурбекнинг олий офицерлари — мингбоши, гуманитарлар тайинланиши тартиби ҳам Клавихонинг эътиборини ўзига жалб қилди. Бу мансабга шахсан Темурбек ташаббускор, ҳарб илмида ўзини кўрсатган, ҳийла-найранглари ишлатишга уста, душманга пистирма, тузоқ қўйиш, рақиб қўшини сафига парокандалик солишни биладиган, ўрни келганда душман саркардаларини турли йўллар билан ўзига оғдира оладиган тадбиркор ҳарбийлар қўйилади. Оврупода эса олий зот герцог, граф, баронлардан ташқари ҳеч ким бундай катта қўшин кўмондонлигига қўйилмаслигини ўйлаб Клавихонинг фикри тиниқлашди. Мана, гап қаёқда! Устав — мана шу Темурбек зафарларининг калитидир.

* * *

Камергер Рюи Гонзалес де Клавихо қоғоздан бош кўтариб, ўзига яқинлашган тилмочни кўрди.

— Соҳибқирон чорляптилар...

Клавихо мулозимларини оёққа турғазди. Демак, Темурбек Самарқандга келибди.

У девонбеги вакили билан ҳукмдор саройига ҳаяжонланиб қадам босди. Вакил унга қабул маро-

симини яхши тушунтирган бўлса ҳам у тиззаларига югурган қалтироқни боса олмади.

Қудратли Кастилия ва Леон ҳукмдори қирол Генрих III нинг мухтор элчиси, олий насаб дворян авлодига мансуб камергер Рюи Гонзалес де Клавихо уч марта ўнг тиззасини букиб, қўлларини кўксига қўйиб, Темурбекка таъзим бажо айлади. Шундан сўнг мулозимлар уни қўлтиғидан олиб, икки тиззасини ерга чўктиришди.

— Ўғлим қиролнинг аҳволлари қандай? — Клавихо мулойим оҳангда гап бошлаган кишига ҳайрат, кўрқув ва қизиқиш аралаш нигоҳини қаратди. Мана шу мухташам тахтда ўтириб унга гапирган киши бутун Европани ҳайратга солган афсонавий Темурбек!

Клавихо жарангдор оҳангда айтилган сўзлар маъносига етди. Темурбек испан қиролини «ўғлим» деб атади. Бу демак, Генрих III унга тобе, қарам, вассал дегани. Не илож! Буни тан олмай иложи йўқ. Қирол ҳам шунга рози бўлиб унга ваколат берган.

Клавихо жавоб тариқасида қиролнинг саломатлигини айтиб, унинг номаси ва совға-саломларини топширди. Темурбек тахтда виқор билан ўтирганча қаршисида тиз чўкиб турган элчидан нигоҳини узиб, вазирларига шодон хитоб қилди:

— Қаранглар, мана, ўғлим — Испания қиролининг менга юборган элчиларини кўрингиз! У, Испания қироли, дунёнинг энг четида туради ва бутун фаранг подшоҳларининг энг буюгидир. Улар, фаранглар, ҳақиқатан улуғ халқдирлар.

Темурбекнинг кўзида поёнсиз фахр ва ғурур порлади. Мана, ниҳоят оламнинг энг чеккасидаги эллар ҳам унга тобелик билдирмоқда. Олтинчи иқлим ҳам уники. Шайх Шамсуддин Кулол башорати амалга ошмоқда. У олтинчи иқлим мамлакатларининг ҳукм-

дори! Демак, жангу жадалларда кечган умри беҳуда эмас. Тўкилган қони, майиб оёқ, қўли, чеккан заҳматлари самараси бу!

— Ўғлим, — деди у мулойим элчига боқиб, — мен ҳам Испания подшоҳига ўзимнинг эҳтиромимни кўрсатмак истаймен.

Бу илтифот испан қироли совғаларини таомилга кўра уч кундан кейин эмас, балки шу заҳотиёқ кўриш ва сарой аҳлига тарқатишдан бошланди. Клавихони Чин хоқони ва Бобил ҳукмдори элчилари ёнига ўтқазди.

Темурбек Чин хоқони элчисига қаҳрли нигоҳини қаратди.

— Ўзини Само фарзанди деб атаган Чин хоқони элчисини кўринг. Биласизлар, у нима деди?

Мулозимлар Соҳибқироннинг ўзини ғазабдан зўрға босиб турганини сезишди.

— Мен, Тангри қули Темур, олти иқлим ҳукмдори Чин хоқонига ҳар йили хирож тўлашим керак эмиш. Даъвосини кўринг!

Саркардалар ўртасида ғала-ғовурлар кўтарилди. Мингбошию туман бошлиқлари, амиру беклар юзларида таажжуб ўйнади. Сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашади, деб бекорга айтишмаган.

— Элчига ўлим йўқ, дейдилар. Бўлмаса, бундай бўлмагур гаплари учун бу хитойни дорга тортган бўлардим.

Темурбек элчиларга қараб бирдан чеҳраси ўзгарди. Савол аломати ила девонбегига боқди. У дарҳол мулозимларга шипшиди.

Рюи Гонзалес де Клавихо Чин хоқони элчисидан пастда ўтирганидан Темурбекнинг жаҳли чиққанини улар тушунишди.

Клавихони юқори, фахрий ўринга ўтқазди.

— Ўғлим, Испания подшоҳи элчиларига кимхоб тўн!

Клавиho ўзига кўрсатилган мурувват ва қимматбаҳо либосга эмас, балки яширин мақсадига эришганидан бахтиёр эди. Темурбекнинг жанговар ва зарбдор кучи Оврупога эмас, балки Хитойга от суради.

Бой ҳарбий тажриба, малака ва маҳоратга эга, мукаммал қуролланган ва ҳозир Самарқанд атрофида шай турган бу хавфли қўшин агар Оврупога йўл олса борми? Парвардигорнинг ўзи бу ишни даф қилмоқда.

ЙЎЛБАРС БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Бу хабар бутун Мовароуннаҳр бўйлаб қанот қоқди.

Темурбек ҳазрат Аҳмад Яссавий қабрларини зиёрат қилармиш!

Ислom оламида ғоят табаррук зот сифатида ҳурматга эга Яссавийга Соҳибқирон алоҳида ихлос билан қарашини барча биледи. Ўн йил муқаддам мелодий 1394 йилда Яссавий қабрига Темурбек амри билан улуғвор мақбара қурилган эди. Зиёратчиларга мўлжалланган улкан дошқозон ҳам амир томонидан тортиқ қилинди. Олтмиш пақир сув кетадиган бу дошқозонни уста Абдулазиз қуйган эди.

Самарқандга барча шаҳару қишлоқлардан юзлаб зиёратчилар йиғила бошлашди. Дарвешлар, қаландарлар, баҳодиру саркардалардан иборат карвон йўлга чиққанида эса уларнинг узунлиги икки чақиримдан ошиб кетди. Темурбек оддий фуқаро либосида бир қўлида ҳасса ушлаб, оёқяланг карвон марказида борарди. Унинг ёнида Нақшбандий та-

риқати пири Мир Саид Барака, кўп йиллик устози сафдош бўлиб кетмоқда.

Йўл узоқ ва машаққатли. Карвон чўлу биёбондан ўтиб, Сирдарёдан кечиши ва Тошкентдан Туркистонга бурилиши керак. Зиёратчилар юки йўқ.

Карвон олдида озиқ-овқатлар ортилган карвонлар бормоқда.

Соҳибқирон ҳаммасини олдиндан ўйлаб, зиёратнинг кўнгилли ўтиши учун барча чораларни кўриб қўйган.

Йўл-йўлакай тунги манзилгоҳларда Темурбек шахсан ўзи зиёратчилар аҳволидан хабар олмоқда. Қандай камчилик бор? Ким нимага муҳтож?

Минглаб зиёратчилар одми кийинган, ҳамма қатори тенг қудратли жаҳонгирнинг бундай марҳаматидан кўнгиллари тоғдек кўтарилди.

— Кимни Темурбек билан қиёслаш мумкин?

— Амиралмуслим Хорун-ар-Рашидни! У ҳам кечалари фуқародек ўлкани кезган, оддий одамлар ҳаётини ўрганган.

Улар Темурбекни улуғлашади. Унинг ёшлиги, жанговар ишлари ҳақида дostonлар айтишади.

Темурбек қулоғига чалинаётган бундай ҳамду санолар қандоқ ёқимли бўлмасин, олдинда турган муаммоларни ўйлайди. Ҳукмдор сира хотиржамликка берилиши мумкин эмас. Дўстларига қараганда ғанимлар кўп.

Мункиллаб қолган пири Мир Саид Барака эса унга Яссавий ҳикматларидан сўйлайди. Ривоятлар келтиради.

Хожа Аҳмад Яссавий 1103 йилда Сайрамда дунёга келган. Отаси шайх Иброҳим Ибн Маҳмуд, волидаси Қорасоч бўлган.

— Ҳазрат волидалари қорнида ётганларида ғойибдан товуш эшитадилар, — Мир Саид Барака тас-

беҳ ўгирганча Темурбекка тикилди. — Зикр айт, дебди ўша товуш ва ҳазратнинг мурғак вужудида титроқ сезибди.

— Мен сени ўғил қилдим, — дебдилар пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом.— Тўрт асрдан сўнг менинг издошим бўлиб халқни ҳақиқат йўлига даъват этурсан. Ўн тўрт минг мужтаҳид эса сенга ихлос ила хизмат этур...

Халқ ўртасида кенг тарқалган ривоятга кўра, Муҳаммад алайҳиссалом вафотларидан олдин умматларини тўплаб, уларга шундай дебдилар:

— Мен бандаликни бажо келтиряпман, энди омонат — ислом рамзини ким қабул қилиб олиб, менинг гоёларимни давом эттиради?

Шунда умматлар орасидан Арслонбоб чиқибди. Унинг хоҳиш-истагини эшитган пайғамбаримиз Аллоҳ билан маслаҳатлашиш учун унинг олдига кетиб, Тангрининг розилиги билан омонатни — хурмо данагини Арслонбобга топширган эканлар.

Орадан 477 йил ўтгач Арслонбоб етти ёшга тўлган Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларини чўлда учратиб қоладилар.

— Омонатимни беринг, буважон, — дейдилар ҳазрат. Арслонбоб Тангрига шукроналар айтиб ҳазрат босган изни ўпадилар ва омонатни унга эҳтиром билан топширадилар.

Темурбек эҳтиром ила пир ҳикоясини тинглайди. Тобора чеҳраси ёришиб боради. Самарқанд муқаддас қадамжо! Чунки бу ерда муқаддас Усмон Қуръони турибди.

Ахир бу унинг эзгу орзуси эмас эдими?

Устоз пир яна уни «шариатпаноҳ» деб атади. Авлиё пир оғзидан бундай таърифни эшитиш нақадар улуғ бахт!

Туркистон сарҳадида уларни иззат-икром билан қарши олишди. Зиёратчилар Яссавий қабри узра қад ростлаган мақбарани кўриб, Соҳибқирон ҳиммати-га таҳсин ўқишди. Улар Темурбек Ҳиндистондан келтирган қимматбаҳо нефрит тошини ҳазрат Яссавий қабрида порлаб турганидан ҳайратланишди.

Қуръон тиловатлари, қаландарлар зикри, мадлоҳлар маърузалари билан ўтган кунлар давомида Темурбек Яссавий ҳикматларини кўп эшитди. 63 ёшидан умрини хилватда ўтказган шайх битган мисралар мағзини чақди. Нега ҳазрат 63 ёшга тўлганида қолган умрини ўтказиш учун ер остига тушгани ҳақида айтганлари унга қаттиқ таъсир қилди:

*Бешак билинг, бу дунё барча элдин ўтаро,
Инонмагил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт аёғлиқ чўбин от бир кун сенга етаро.
Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайдур йўлдош,
Мардона бўл, ғариб бош, умринг елдек ўтаро.
Қул Хожжа Аҳмад, тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг обу гил, яна гилга кетаро.*

Бой садақа, эҳсонлар тақдим этилгач, зиёратчилар орқага қайтишди. Ёшлигида берган ваъдасини бажарганидан енгил тортиб, ўзини бардам ва қувноқ сезган Темурбек йўлда баҳодирларига шикор қилишга руҳсат берди.

У беихтиёр ўша узоқ, бетакрор ёшлик йилларида эришган биринчи ғалабаси — Балхни олганини эслади. Ўшанда навкарлари зиёратчилар либосида шаҳарга яқинлашиб, кейин яна ҳарбийларга айланиб, шитоб ила Балхни эгаллашган эди. Ҳозир эса

ўша ҳарбий ҳийлани эслаб ёшлиги кўзғади. Баҳодирларга хос кийиниб, қурол-аслаҳаларини тақди. Арғумоққа миниб лочинлар, ов итлари билан Сирдарё қирғоқларига етиб келди. Далаларда беданалар сероб, париллаб учади. Қамишзорларда эса битмас-туганмас парранда-ю йиртқичлар, ўрдак, какликлар мўл-кўл.

Энди зиёратчилар овқати ранг-баранг, мазали. Бедана кабоб, каклик қиймаси-ю барра гўшт шўрва, паловхон тўра...

Чўпонлардан бири қамишзорда йўлбарс оралаб, атрофни безовта қилаётганини айтди. Бу гап Темурбекда ёшлик шижоатини кўзғади.

— Ўша йўлбарсни ўзим овлаймен.

Саркардалар етмишдан ошган Соҳибқироннинг бу аҳдидан завқланиб кетишди. Юзлаб баҳодирлар унинг амрини бажариб, қамишзорга ёпирилишди.

Темурбек қўлида оғир найзаси билан рақибни кутди. Йўлбарс бўкириб қамишзорда кўрингач, Соҳибқироннинг кўзлари билан тўқнашди.

— Аллоҳу акбар!

Найза энди сапчишга ҳозирланган йўлбарсни ерга михлаб қўйди.

— Офарин, Соҳибқирон!

Темурбек худди ёнгинасида унга билдирмай яширинча уни кўриқлаган баҳодирга ўқрайиб қаради.

— Қандай журъат этдинг?

Баҳодир ундан вафодор кўзларини узмай дадил жавоб қилди:

— Қалбим амри билан, Соҳибқирон!

Темурбекнинг қалби товланиб кетди. Дил — дилдан сув ичади. Баҳодир юзбоши ёки мингбоши буйруғи билан эмас, ўз юраги, истаги билан шундай қилди.

— Исминг? — сўради энди юмшаб.

— Темур! — гурур ва фахр ила жавоб қилди баҳодир.

Темурбек ҳаяжонини яширолмаи, қўлини йигитнинг елкасига ташлади.

— Ўнбошига айт. Сени хос навкарларим қаторига юборсин.

— Бош устига, Соҳибқирон!

— Энди бўлса, йўлбарснинг терисини шил, ўғлим.

Бутун карвон ҳукмдор ўлдирган йўлбарс терисини томоша қилди. Саркардалар табриги ёғилиб кетди. Зобиту мингбошилар қўлининг зарби йигитларниқидан қолишмайдиган Соҳибқиронга ўз таҳсин-офаринларини айтишди.

СОҲИБҚИРОННИНГ СЎНГГИ ЖУМБОҒИ

Сароймулк хоним бу гал эрининг чеҳрасида қандайдир сўлғинликни кўрди. Кечагина Конигилда хорижий элчилар шарафига берилган зиёфат чоғида ҳам Соҳибқирон негадир ўйчан эди. Гарчанд меҳмонлар олдида ўзини бахтиёр ва шодон қиёфада кўрсатса-да, у ҳозир юзида яққол сезилиб турган паришонлик изларини Сароймулк хоним назаридан яширолмади. Ўттиз беш йиллик турмуши давомида у Темурбекни обдан ўрганган. Эрини қандайдир чуқур ташвиш ё муаммо эзаётганини кўнгли сезиб турибди.

— Бир мушкулотга салкам эллик йилдан буён жавоб тополмайдурмен, бегим, — шундай дея Темур хотинига меҳр тўла нигоҳини тикди.

— Бул не мушкулот, Сиз — ҳазратим, етти иқлим ҳукмдори, ечолмайдурсиз?

— Мен Тангри қули Темур ҳам оддий бандамен, бегим.

Сароймулк хонимнинг чеҳрасида таажжуб акс этди. Темурбек эса бу нурли сиймодан меҳр ила дардли нигоҳини узолмай, сўзида давом қилди:

— Эллик йилча муқаддам содир бўлгон бул воқеа ҳамон кўз ўнгимдадур. Баайни кечагидек, шикорга қизиқиб кетиб, йўлдан адашиб қолгон эрдим. Аксига қаттиқ ёмғир қуйиб берса бўлурми? Бир вақт йироқдаги тепаликка кўзим тушди. Ўшал ёққа отимни қамчиладим. Яқин борсам, анинг атрофида ўтовлар бор экан. Мен ана шу қамиш ўтовлардан бирига кирмоққа жазм этдим. Мезбонлар хушнуд ва самимий кишилар эркан. Дастурхон атрофида алар бирлан анча муддат суҳбат қурдик. Бул меҳрибон одамларга кимлигимни, бошимдан ўтгонларни сўзлаб бердим. Алар сўзларимни бағоят диққат или тингладилар. Кетар чоғимда эрса кишилардан бири шундай деди:

— Келажак пардаси ортидин, амир, сенга мадад кутилаётир. Пайғамбар авлодлари ҳаётингни ўз муборак паноҳларига олмиш, ул зотнинг ноибларидан бири сенинг ноибинг ва йўлдошинг бўлгай. Бироқ у киши кимлигини фақат ўлимнинг олдида билгайсан, холос.

Темурбек кейинги гапларини алоҳида урғу билан айтди:

— Ул кишини ўлимим олдидангина билишимни алар қайдин сезгандурлар, бегим. Зотан, ўзлари ким эрдилар? Шунини билолмай доғдамен.

Сароймулк хоним эрига ажабланиб боқди. Оқ шоҳи кўйлаги, ёкут ва гавҳарлар билан безатилган тиллақоши, сутдек оқиш юзлари ва тимқора шаҳло кўзлари билан «Минг бир кеча»даги Шаҳризодани эслатувчи бу малак ақл-фаросатда ҳам Шаҳризодадан сира қолишмас эди. Соҳибқирон унинг лабларидан учган ҳар бир сўзни инжу мисоли қадрлаши ҳам шундан.

— Ҳазратим, эсингиздаму, яна бир айтгон ажойиботингиз?

— Хизр алайҳиссаломни кўргонимми?

— Йўқ, ҳазратим. Мен жаннатмакон шайх Зайниддин Абу Бакр Тойбодийнинг сизга сўзлаган башоратларини эслатадурмен...

Темурнинг хаёл кўзгусидан ҳув ўша, узоқ ва бетакрор ёшлигида шайхдан олган фотиҳаси ва тухфалари ўтли. Абу Бакр Тойбодий унинг белига камар боғлаб, бошига қулоқчин кийгизиб, кўзига «рости — русти» сўзлари ёзилган узукни тутқазиб, шундай деган эди:

— Ер юзинда бир одам борким, жамики ишларингда қўллагай, сени пайғамбарнинг ноиби, деб атагай. Алҳол сен ани кўра олмоғинг мумкин эмас, лекин шундоғ пайт келадурким, анинг ўзи сенга бахт тўла назар бирлан қарагай.

Соҳибқирон бутун ҳаётини, кўрган-кечирганларини, ўзи билган, таниган кишиларни, пиру шайхлар, саиду уламолар — барча-барчасини кўз ўнгидан ўтказаркан, шайх башорат қилган зотни улар ичидан топишга уринарди. Уни доимо қўллаб келган, унга бахт тўла назар билан қараган ким ўзи? Етмиш ёшга яқинлашган умри давомида қанчадан-қанча тақдир синовларидан эсон-омон чиқишида пушти-паноҳ бўлган зотни эслаши даркор. Таассуфки, ул киши фақат кароматли шайх Абу Бакрга аён эди, холос!

— Сиз менинг бир мушкулотимга иккинчисини қўшиб, лолу ҳайрон этмоқдадурсиз, бегим!

— Эсламоққа урининг, ҳазратим.

Сароймулк хоним яна қўшимча қилди:

— Сизни ҳамиша қўллаб келган пирларингиз, азиз-авлиёлар бисёрлар, Соҳибқирон! Башарти ўшал зотни топа олсангиз, қолгон жамики мушкулотингиз ўз-ўзидан ечилур, шояд...

Темурбекнинг бирдан чеҳраси ёришиб кетди.
Мана, жумбоқ калити!

У беихтиёр хотинини кучоқлаб, бағрига босди. Тимқора сочларига бошини қўйиб энтикди. Сароймулк хонимдан уни маст қилувчи ўша бўй, ўттиз беш йилдан бери вужудига аллақандай тароват бахш этувчи сеҳрли тўлқин таралади. Ҳеч қандай нозанин уни ўзига бу қадар ром этолмаган асло!..

Кўзлари... Бу жоду кўзларда у яна кимнингдир нигоҳини кўрмаяптими? Шошма, шошма, ахир. Бу Камолойнинг нигоҳи эмасми? Камолой! Амир Қазоғонхоннинг набираси, кўз очиб кўрган биринчи хотини! Тўнғич ўғли Жаҳонгирнинг онаси унга қараб турибди-ку, ахир! Ё Раб!

— Яна не гап, ҳазратим?

Сароймулк хонимнинг мурожаати Темурбекни хаёл оғушидан чиқарди.

— Тақдиримда битилган ажойиботлардан ўзим лолмен, — деди у ўйчан ҳолда. — Баъзан етти ухлаб тушимга кирмайдургон воқеалар юз берадур. Бундин икки йил муқаддам шайх Қутбул Орифин Садриддин Арзабилийнинг ҳузурига бориб, покиза ҳаёти билан маълум бир авлиёга хизмат қилишни истардим, дея ундан шундай кишини кўрсатишни сўрадим. Шайх менга Шаҳлон тоғига боришимни маслаҳат берди. Ул ерда қоядин чиқаётган бир булоқни топишим керак экан. Мен ул ерда сабр айлаб Қутбни кутмоғим, сўнг анга хизмат қилмоғим лозим эрди. Ул зот келиб, таҳорат қилиб, намоз ўқир экан. Филҳақиқат, тонг саҳарда булоқ бошига бир одам келиб таҳорат қилди-да, намоз ўқий бошлади. Мен ёнига бордим, кейин бетига қарасам — во ажабо! — бу ўзимнинг мирохўрим эркан. Бу одам уч кун бадалида булоқ бошига келиб, таҳорат қилиб намоз ўқиди. Учинчи кун мени қийнаётган шубҳадан халос

бўлмоқ умидида ул киши билан сўйлашишга журъат этдим.

— Саййид Али ота! Мен сени хизматкорларим орасида энг ношуди деб билур эрдим, мана энди мартабанг шунчалик олий эканини кўриб турибмен. Бул шарафли мартабага қандай эришдинг?

— Салтанатнинг бошланишида, — деди у саволимага жавоб тариқасида, — «Қутб ул-ақтоб» сенга ёрдам беришни менга буюриб эрди. Мен анинг амрини адо этурмен.

Шул гаплардан сўнг мирохўрим иккимиз таҳорат қилдик. Кейин Саййид Али ота имом бўлди. Мен андан орқароқда туриб намоз ўқидик. Бул намоз менга ниҳоятда буюк сурур бағишлади. Сўнгра Қутб менга деди:

— Сен Аллоҳнинг меҳмонисан. Шул боис меҳмондўстлик юзасидан Парвардигор жамики тилагингни бажо келтиргай.

Бағоят хурсанд бўлиб, андин иймонимнинг тасдиғини сўрадим. Қутб жавоб айлади:

— Иймон Расулуллоҳга тегишлидир. У бир шаҳар бўлиб, ташқарисидагилар «Ло илоҳа илло Аллоҳ» дейдилар. Анинг ичидагилар эса «Илло Аллоҳу ла илаҳа» дейдилар. Бу шаҳарнинг номи «Боб алабвоб»дур. Бул шундай маконки, унда яшовчи банда ушбу калимаи таййибани ўқийдур: «Лаа илаҳа иллоллоҳу Муҳаммадур Расулиллоҳ».

Шундан сўнг Қутб яна бир ракат намоз ўқиди. Мен ҳам анга қўшилиб турдим. Бир маҳал, навбатдаги саждадин кейин, бошимни кўтариб қарасам, Қутб ҳаёт калитини топшируб, охират бўстонига мурожаат этибдур. Мен бундан қаттиқ ғамнок бўлиб, шайх Садриддиннинг ҳузурига қайтиб келдим ва сафарда кечирганларимни унга батафсил сўйлаб бердим. Ул менга деди:

— Ҳокимият фақат Аллоҳнинг ердаги ноиби Кутбга тегишлидур: у «Кутб ул-ақтоб»нинг буйруғи ила буюк амирни қўллаб турадур. Кутб ўлгандан сўнг эса ҳокимият анинг қўлига ўтар. Султон Боязиднинг салтанатини Худонинг бир бандаси қўллаб турурди. У ғойиб бўлди ва эмди анинг салтанати сенга ўтади.

Бу мўътабар қариянинг сўзларидан мен шундай бир мулоҳазага келдим. Эндиликда шуҳратим ва қудратим энг баланд чўққига чиқмиш. Менинг ҳам бошимга шундай кун келмоғи мумкин. Ҳар ҳолда мендин кейин ўрнимга одил подшо ўлтирса, деб ўйладим.

Темурбекнинг бу сўзларидан Сароймулк хоним юраги увишиб кетди. Наҳот у севган ва бутун умр ардоқлаган одами қариликни бўйнига олса? Ўлимни ўйлаб қолса? Сон-саноқсиз жангу жадалларда ажал отига қамчи урган Соҳибқиронга нима бўлди ўзи?

— Мен ҳам инсонмен, Тангри кули Темурмен, — деди Соҳибқирон гўё унинг фикрини ўқигандай.

— Йўқ, сиз Темурбексиз!

Сароймулк хоним қалбидан отилиб чиққан бу нидо Амир Темурни сергаклантирди. Ҳа, у ҳақ. Соҳибқирон ҳеч қандай оддий инсон бўлолмайди. Бунга унинг ҳаққи йўқ. У ҳеч қачон инсон сифатида йиғлаши, дардлашиши, ғам-ғусса ё паришонхотирликка берилиши мумкин эмас. Аллоҳнинг ўзи унинг пешонасига шуни битган, ўзини етти иқлим ҳукмдори сифатида тутишини буюрган!

— Боязид ила муҳораба бошлағон кунда, — дея Темур хотинига меҳр ила боқди, — миямни ўлим ҳақидаги худди шундай фикрлар чулғай бошлади, хоним. Ўлсам мендин кейин салтанатимни ким бошқаради? Ўғилларимдан қай бири валиаҳдликка лойиқроқ, деган ташвишлар қалбимни қамраб, изтироб чектиради.

Сароймулк хоним қалбида яна нимадир узилган-дек бўлганини сезди. Ўлим! У Темурсиз ҳаётини ҳеч тасаввур қила олмас эди. Соҳибқироннинг ўлишини, бир кунмас бир кун жон таслим қилиши мумкинлигини ҳеч қачон ақлига сиғдира олмаган. Темур бамисоли улкан бир чинор. Унинг соясида нафақат у — Сароймулк хоним, балки бутун салтанат осойишта яшайди.

— Ўшал муҳорабанинг биринчи тунинда кўрдим Расулуллоҳни! Улкан бир дарахтнинг остинда ҳордиқ олаётган эрмишмен. У ўзининг йирик япроқлари ила мени қуёш нурларидан яширармиш, анинг шохлари орасинда ҳар хил қушлар чирқиллашиб, ҳашаротлар ўрмалашармиш. Аларнинг бири менга соябон бўлгон шул дарахтнинг меваларидан баҳраманд эрмиш. Мен ҳам анинг меваларидин татиб кўрдим. Лекин анинг айримлари ширин бўлиб, айримлари нордон эди. Шул уйқумда бир сирли овозни эшитдим. Гўё мен кўрғон дарахт авлодларим эрмиш...

— Дарахт сенинг ўзинг, анинг шох ва япроқлари — сенинг авлодларинг, анинг мевасини егон қуш ва ҳашаротлар эса неъматингдин баҳраманд бўлаётган халқлардур, — деди ўша нидо!

Сароймулк хонимнинг вужудига титроқ югурди. Эрининг бу гаплари ҳозиргина миясида чақнаган фикрга мос тушгани уни даҳшатга солди.

Темурбек авваллари ҳам кўрган тушлари ва уларнинг оқибатлари ҳақида гапирган эди.

— Бир кун, — деган эди Темур унга, — тушимда атрофимни даҳшатли жинлар, тўнғизлар, бадбашара эркак ва аёллар, йиртқич ҳайвонлар ва қушлар ўраб турганмиш. Чўчиб уйғондим ва дарҳол пирим Зайнуддин Абу Бакр Тойбодийга мактуб ёздим. Шайх жавоб айлади:

«— Тушингда кўргонинг даҳшатли махлуқлар — сен қилгон ёмонликлардур, тезда тавба-тазарру қилиб, гуноҳларингни ювгил».

Пирим айтганларини дарҳол бажаришга киришдим. Орадин кўп ўтмай яна бошқа туш кўрдим. Бу гал гўзал боғда дам олаётган эмишмен. Ул ерда ранг-баранг хушбўй гуллар, сархил мевали дарахтлар бўлиб, боғнинг ўртасидаги анҳор тўлиб оқар, қаердандур майин мусиқа оҳанглари эшитиларди. Бу тушимга пирим шундай таъриф берди:

— Расулуллоҳ шундай таърифлагон эрдиларки, ҳар бир кишининг елкасида шайтон туриб, одамни ёмон ишларга бошлаб туради. Сен ёмон қилмишларингга тавба қилиб, ўз шайтонингдин устун келгонсен. Ҳар бир мўмин ўз тавбаси ва яхши қилмишлари туфайли Аллоҳнинг мадади бирлан, ўз шайтонини енгиб турмоғи даркор.

Сароймулк хоним эрининг яна бир икзорини ҳам унинг ўз оғзидан эшитган. Бу султон Боязид билан жанг арафасидаги кунлардан бирида кечган эди.

— Мен ўзимни Расулуллоҳ ҳукмига топшириб, — деган эди Темур, — намоз ўқидим-да, уйкуга кетдим. Тушимда бир саҳрода эрмишмен. Атрофимда тумонат одам. Йироқдин ёғду кўринди, мен у сари интилдим. Йўлда уч тўп қулга кўзим тушди ва парво қилмай ўтиб кетдим. Бир вақт олдинда кетаётган беш кишига етиб олдим. Ногоҳ қаттиқ бўрон кўтарилди. Алардин бири бу бўрон Расулуллоҳ осмонга мёърож қилаётганини англатишини айтди. Мен яқинлашиб келдим ва бахтимга Расулуллоҳга рўбару келиб, таъзим қилдим. Беш кишининг бирида гурзи бор эди, Муҳаммад алайҳиссаломнинг амри ила у кишининг қўлидан куролини олдим. Тушимда Расулуллоҳни кўриб, анинг иноятига муяссар бўлғонимдин хурсанд бўлиб уйғондим. Шул кун тонгдаёқ султон Боязид бирлан жангни бошлаб,

қўлимга оқ байроқни олиб, анинг бутун лашкарини саросимага солиб тарқатиб юбордим.

Сароймулк хоним эрига нигоҳини тиккан, унинг гапларини бутун вужуди ила тингларкан, кўз ўнгида у билан ўтган ўттиз беш йиллик турмушидаги воқеалар бирма-бир жонланарди. Аллоҳ танлаган, Расулуллоҳ назари тушган Темурбек билан уни боғлаган сирли ришталар нақадар пишиқ эркан?

Ҳа, у севимли бегидан фарзанд кўрмади. Оҳ, нақадар оғир, тубсиз, на чеки, на охири бор армон унда! У ўзидаги бор оналик меҳрини, юрагида тўпланиб қолган улкан аёллик муҳаббатини ўзи севган ва ардоқлаган ёрининг фарзанду набираларига бахшида этди. Хеш-ақраболарининг фарзанду набираларига!

Нечук хомуш тортди гўзал кўзларинг, эй Қозонхон қизи!? Ахир бу ҳам Аллоҳ иродаси эмасми? Тақдири азал, қисмат дафтари, Соҳибқирон ечолмай ётган жумбоқ калити ана шунда ётгандир балки?

— Нечук хомуш тортдингиз, хоним?

Темурбекнинг ташвишли хитоби хаёл гирдобига чўккан Сароймулк хонимни сергаклантирди. Қаёқдандир, олис-олислардан бир нидо эшитилгандай туюлди назарида:

— Сен Соҳибқироннинг сўнгги дақиқада ёдлайдиган, кўрадиғон, қўлида жон таслим этадиган малагисан!

Темурбек хотинининг чеҳрасида бир зум самовий нурни кўргандек бўлди. Сароймулк хоним ичидан босиб келаётган фарёдини, кўзларига қуюлиб, ташқарига отилишга тайёр кўз ёшларини яшириш учун ўзини Темурбекнинг кучоғига отди. Нақадар даҳшат!? Демак, Темурбекнинг паймонаси тўлганга ўхшайди. Эвоҳ, энди усиз, салтанат юлдузи, пушти-паноҳи ва суюкли ёри Темурбексиз у қандоқ яшайди бу дунёда?

Сароймулк хоним Амир Темурнинг кўкрагидан бош кутарганда кўз ёшлари қуриган, гўзал чехраси осойишта эди. Аммо зийрак Соҳибқирон бу осойишта чехрада яширинган мунгни қалбан ҳис этди. Қарийб қирқ йиллик турмуши давомида у хотинини жуда яхши ўрганган эди. Чехрасидаги ҳар бир жилва, нигоҳидаги ҳар бир ифода унга ғоят таниш, гарчанд у хоҳ богиний, хоҳ зоҳирий бўлсин! Чунки унинг дили бунинг дилидан сув ичган. Дилидаги ҳар бир тўлқин қалбидаги дарду қувонч — бир-бирига кўзгудагидек равшан.

— Мушкулотларим ила дилингизни хуфтон қилгонга ўхшайдурмен, хоним.

— Сира ҳам, улуғ амир, — деди Сароймулк хоним одатдаги табассум ила, — етти иқлим ҳукмдорининг ҳар сўзи мисоли гавҳар. Пурҳикмат ҳикояларингиз хаёлимни андак қочирмиш чоғим. Ёстиқдошимнинг мушкулоти менинг ҳам мушкулотим эрмасми, ҳазрат?

Шундай дея Бибихоним қизариб кетган ёноқларини яшириш учун нигоҳини ерга қаратди. Темур узун ва бақувват қўллари билан унинг елкасидан ўзига тортди. Бибихоним унга сира ёлғон гапирмаган. Мана, аёлнинг вужуди титраяпти. Ҳу, ўша узоқ 1370 йилнинг унутилмас оқшомида, уни никоҳга олган кечасидек. Вафодори, садоқатда тенги йўқ ёстиқдоши ҳеч қачон унинг юзига тик боқмаган. Соҳибқироннинг тақдири хусусида ортиқча ташвишига не ҳожат? Токи ёнида ана шу бош хотини — Бибихоним, қалби саройи, кўнгли мулки, дил тўри хоними бор экан, у билан бирга шу ҳаводан нафас олар экан, давлат қуши салтанат тахтидан зинҳор учиб кетмагай! Салтанатнинг барча фуқаролари тилида ҳусну таровати ила дoston амиру беклар, вазир саркардалар ўртасида ақлу заковати или донг таратган Сароймулк хоним бор экан, етти иқлимга нур сочиб турган давлат қуёши сира сўнмагай!

Ўша сирли овоз, ғойибдан келган хабардан қалби тилка-пора аёл худди ҳозир эридан ажралиб қолаётгандек вужуди қалқиб кетди. Бу тожу тахт, бу давлат, шон-шухрати мангу бу салтанат — ҳамма-ҳаммасини у ҳозир жонидан азиз Темурбекнинг умрини сақлаш учун қурбон қилишга тайёр эди.

— Сизга не бўлди, хоним? — дея шивирлади Соҳибқирон.

— Ёшлик ёдга тушди, бегим...

Аммо Темурбек бу майин товушда аллақандай зўракиликни қалбан туйди.

— Ниманидир мендан яширяпсиз чоғим, хоним...

Темурнинг сўзларида илтижо оҳанги бор эди. Йўқ, йўқ. Сароймулк хоним бу сирни унга зинҳор айтолмайди. Буюк муҳаббати, ҳурмати ҳақи эвазига ҳам. Аёл бутун маҳорати ва фавқулодда ирода кучи ила эрини чалғитишга уринди.

— Қачон сиздан биронта сир яширғонмен, улуғ амирим? — деди эрқаланган оҳангда. — Сиз билмағон сир борми ўзи бу оламда, Соҳибқирон?

Темурбекнинг хотинига қадалган нигоҳидаги синчковликни майин табассум эгаллади. Сароймулк хоним одатда одамларга таҳлика, гоҳида даҳшат, гоҳида эса меҳр-мурувват солгувчи эрининг юзига очиқ чеҳра ила боқди.

Соҳибқирон бирдан кўзлари чақнаб, қалби товланиб кетди. Унга ўша, башоратгўй сўзлар яна эшитилгандай бўлди. Унга ўша сирли, «бахт тўла нигоҳ» боқиб турар эди. Фақат ўлим олдидагина унга кўринадиган, борлиғи ила намоён бўладиган сиймо қараб турарди.

Яна бир фикр уйғонди унда. Ахир у — Темурбек Кўрагон шу аёл туфайли тожу тахтга эришган ҳукмдор эмасми? Мана сенга тақдир жумбоғи!

Эр-хотин чехрасида қандайдир самовий бир нур жилваланди.

1404 йилнинг сентябрь тонги отмоқда эди.

САМО ЎҒЛИНИНГ ДАЪВОСИ

Қадрдон устози Мир Саид Барака вафотидан чуқур қайғуга чўмган Темурбек она шаҳри Кешда бир муддат ёлғизликда қолмоқни ихтиёр этди.

У баланд қояликда чодир тиктириб, ўша жойда вазирлари ахборотларини тинглади. Девонбеги Чин хоқони — Хитой императори юборган янги элчининг келганини маълум қилди.

— Чорланг, ҳузуримга!

Қотмадан келган паканагина элчи Темурбекка ҳукмдори номасини топширди.

— Биз шуни билдикки, — ўқиди тилмоч Хитой императори номасини, — сен, Темурбек бизга қарши юриш ўйлабсан. Бекор иш бошлаяпсан. Чунки Хитойга бориш учун жуда кўп тўсиқлардан ўтишинг ларкор. Чексиз, ҳад-ҳудудсиз чўлу биёбонлардан кечишинг керак. Хитойда, сен биласан, ўн икки минг шаҳар бор. Ҳар бирида ўн икки минг қўшин шай туради. Биз, эндиликда Чингизхон давридагидек ночор хитойлар эмасмиз. Шунинг учун ҳам сенга яхши маслаҳат берамиз. Хавфли ишга қўл урма. Хатарли сўқмоққа йўл олма. Инон, сен мамлакатимизга етгунча шармандали тарзда ҳалок бўласан.

Темурбек элчига чодирдан чиқишни имо қилди. Ҳайрон бўлган элчи олдида Соҳибқирон дастрўмолини олиб пастга ташлади. Шу заҳоти атрофидаги барлос бекларию хос навкарлар баланд қоядан пастга қараб ўзларини ташладилар.

— Сен кўряпсанми, элчи, — деди Темурбек фахр ила, — одамлар ҳаётларини хатарга қўйсалар ҳам сира

иккиланишмади. Халқим садоқатини кўрдинг. Мана шуларнинг барини юртингга қайтгач, ўзини, билмадим, не сабабдан Само ўғли деб атаган кимсага етказ. Унга яна айтгинки, мен Хонбалиқда баҳорда бўлиб, унинг фуқаролари садоқатини синаб кўрамен. Сенга бошқа жавобим йўқ. Хайр.

Хитой элчиси таъзим қилганча орқасига қайтди. Темурбек оғир қадамлар ташлаганча чодирига қайтди.

Хитой. Бу еттинчи иқлим мамлакати. Уни эгаллаш бутун орзусининг ушалиши демакдир. Бир олам икки подшога торлик қилади. Бу унинг сўзлари.

Кенгашган тўн тор келмас. Гарчанд у Хитойга юришни хаёлида обдан пишитган ва бунга қатъиян аҳд этган бўлса ҳам қурултой чақирини лозим. Кекса сафдошлари, амиру беклар фикрини ҳам олмоғи, уларнинг раъйига қарамоғи лозим.

Чодирда уни амир Азизиддин кутмоқда эди.

— Темур!

У дўстининг чеҳрасида ташвиш кўрди.

— Азиз, нима бўлди?

— Бир кўрқинч ҳол мени сенинг оромингни бузиб безовта қилишимга сабабдур.

— Айт, не ҳол? Биласан, ҳар мушқулингни осон қилишга қодирмен.

— Биламен, дўстим, — чуқур хўрсинди Азизиддин, — аммо бу мушқулни ҳал қилсанг минбаъд сендан миннатдор бўлув эдим.

— Азиз! Наҳот сенинг хизматингни, мен учун не-не жанглarda кўрсатган жасоратларингни унутган бўлсам?!

— Йўқ, биламен. Сен олижаноб, мурувват бобида тенги йўқ ҳукмдор ҳам инсонсен. Майли, кулоқ ос бўлмаса.

Дўст ачитиб гапиради. Сен доимо аччиқ ҳақиқатни хушомаддан афзал кўргансен.

Билки, савдо-тижорат аҳли, бозор, қисқаси, халқ урушга қарши. Хитой билан уруш оқибатидан барча хавотирда. Халқ ўртасида пайдо бўлган турли миш-мишлар бекорга тарқаманган. Башоратгуйлар ҳам пайдо бўлибди.

— Хабарим бор, дўстим, — кулди Темурбек, — бир чақалоқ туғилиб, уч марта «Аллоҳу акбар» деб қичқирмагунча ўлмас эканман. Шундай гўдак туғилиб, уч марта қичқиргани ҳам тўғри.

— Мен эса бунинг устига шунга ўхшаш кўрқинч бир туш кўрдим, Темурбек. Шунини айтиб сени огоҳ айлагани келдим. Тушимда сен билан бир ғор олди-дан ўтибмиз. Сен сўрадинг: Ким бу ғорда яшайди? Ҳеч кимдан садо чиқмагач, менга қарадинг. Кейин мен шу ғорга кирибмен. Бир вақт қарасам, зулмат йўқолиб, гўзал манзилда турибмен. Зилол булоқ пастида оппоқ саллани ўн икки мулла ўтирибди. Чинор соясида эса оқ кийинган Юсуфдек хушрўй йигит тахтиравонда ўтирибди. У табассам ила мени қаршилади ва кўлимга бир қутича берди, шахсан Темурбекка топширишимни тайинлади. Кейин олдинда пайдо бўлиб, қутичани берибмен. Сен уни очиб, менга ҳайрон қарадинг. Мен қутичада атиги уч сўзни ўқидим. «Барчаси барбод бўлади». Чўчиб уйғондим. Тушимда сен саволомуз қараганингни эслаб ўйладим. Балки. Парвардигори оламнинг ўзи мени огоҳлантирмоқчи бўлгандир. Таъбиримча, оқ салла, оқ кийимли ўн икки мулла бу сен 12 тоифага бўлган давлатимиз. Тахтиравондаги йигит эса сенинг толеинг. У Хитой билан уруш барча давлатни хароб қилди, демоқчи менинг фикримча.

Азизиддин яна чуқур хўрсинди.

— Раҳмат, дўстим, — Темурбек тўлқинланиб ўр-нидан турди. У кўрпачада хомуш ўтирганча ўйга чўмган Азизиддинга изтироб ила тикилди. Наҳот ҳаёт,

вақт шундай бешафқат? Алпқомат дўсти анча мункиллаб қолибди. Сочлари қировдек оппоқ. Қани, аввалги паҳлавон Азиз?

— Эртага Самарқанд сари кетурмен, Азиз. Ўша ерда бул тўғрида яна бафуржа гаплашамиз

— Йўқ, Соҳибқирон, — ўрнидан турди амир, — мен шу она шаҳримда қоламен. Беш-ўн кунлик қолган умримни тоат-ибодатда ўтказмоқчимен. Розиризолик тилагани ҳам келган эдим. Тузингга рози бўл, Соҳибқирон!

Темурбек қалқиб кетди. Тушими ё ўнги? Азиздан ажралиш? Ҳеч ақлга сиғмас аччиқ ҳақиқат!

— Наҳотки, мени ташлаб кетсанг, дўстим?

Азизиддин кўзлари ёшланиб, дўстини кучоқлади:

— Паймонам тўлаётганини бутун вужудим билан сезаяпман, Темур. Энди кўлим қилични аввалгидек тутолмайди, қадрдоним. Аммо сени ёлғиз қолдирмайман. Набирам ёнингда, менинг соямдек орқангдан юрғай:

— У қайси набиранг? Нечук билмаймен?

— Эсингдами, овдаги йўлбарс. Набирам Темурни кўриб, хос навқарларинг қаторига кўшганинг?

— Ҳа, эсимда. Ўшанда унинг кўзлари негадир иссиқ кўринган эди. Энди билдим. Нақадар камтар ва камсуқумсан, дўстим!

— Рози бўл, Темур. Энди мен кетишим керак.

— Мингдан-минг розиман, дўстим. Ўзинг ҳам мендан рози бўл.

Азизиддин кўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Бил, Темур, хаёлим доимо сен билан. Ҳақингга дуолар қилиб, Тангридан умрингга умр кўшишини илтижо қиламен. Хайр, омон бўл, бахтимизга!

Темурбек унинг ортидан хомуш термилиб қолди. Бирин-кетин эски қадрдонлари, йигитликдаги сафдошлари майдондан чиқиб кетмоқда. У эса ҳамон

шу ҳаёт деб аталмиш улкан майдонда от сурмоқда. Азиз, Азизиддин! У билан беғубор болалиги, шиддатли ёшлиги хайрлашдими, балки?

ҚИСМАТ

Хитой императорининг қазоси ҳақидаги хабарни келтирган махфий ишлар сардори Темурбек чехрасида ўзгариш кўрмади.

— Қисмат! — деди у ўйчан.

Бу хабар унинг қарорини ўзгартирмаслигига сардорнинг ақли етди.

Курултой қатнашчилари Соҳибқироннинг сўзларини вазминлик билан эшитдилар.

— Биродарлар! Мана, тож кийганимдан бери қанча йиллар ўтди. Ўша узоқ давр ичида кўп гуноҳ ишлар ҳам қилдим. Хитойга юриш қилишимни сизларга маълум қилмаймен.

Темурбекнинг амри вожиб. Саркардалар бой ўлжа илинжида бир-бирларига мамнун боқишади. Темурбек дегани зафар, бой ўлжа дегани.

Урушларда синалган, суяги жангларда қотган, катта малака ва тажрибали йигирма туман суворилар фармони олийга мунтазир. Пиёда сипоҳийларнинг ҳам сон-саногии йўқ.

Улкан кўшин жанговар ҳолда саркардалар буйруғига шай турибди. Махфий кенгашларда сафар режаси ҳарбий жиҳатдан ишлаб чиқилган. Темурбекнинг набираси Халил Султон Мирзо ва Аҳмад Мирзо бошчилигидаги ўнг қанот кўшин Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамда қишлайди. Султон Ҳусайн Мирзо кўмондонлигидаги чап қанот кўшин эса Туркистон ва Сарбон шаҳарларида марра эгаллаб туради. Соҳибқирон эса марказий кўшин билан Оқсултонда жойлашади. Марказий кўшин туманларига тажрибали

саркарда, амирлар — Шоҳ Малик, Шайх Нуриддин ва Хўжа Юсуф бошчилик қилишади.

Шу режага мувофиқ лашкар 1404 йил 27 ноябрда Самарқанддан узоқ сафарга йўл олди.

Дастлаб юриш бехатар ва осойишта борди. Отлар илдам, аскарлар эса бардам кетишди. Кечалари қозонлар қайнаб, гулханлар порлаб турди. Аммо Тошкент шимолига ўтишганда қаҳратон қишнинг қаҳрли қиличи қинидан чиқди. Гарчанд лашкар қишки либосда бўлса ҳам, изғирин этни увиштириб, кайфиятни бузади. Лекин энг хатарлиси чўл бўрони эди. Очiq чўлда қаттиқ совуқда, ерга қор тўшалган маҳалда у ғоят таҳликали. Бўрон бошланганда ҳаммаёқ оқ тусда, мағрибу машриқнинг фарқи қолмайди. Вақт ва макон тушунчаси йўқолади.

Қирғиз — қайсоқ чўлида кўшин ана шундай балонинг даракчиларига дуч келди. Бўрон кучайиб, изғирин қутурди. Бундай вақтда гулхан ҳам, иссиқ овқат ҳам бўлмайди. Аскарлар отлардан тушиб, ҳалқа ҳосил қилганча фурсат кутади.

Темурбек кўмондонлигидаги марказий кўшин кўп юришларда тажриба орттирган, қаҳратон совуқ, жазирама иссиқларда чиниққани учун ҳам унча катта талафот кўрмай Ўтрорга етиб келди.

Қусқи пўстинларга ўралиб, телпақларини бостириб кийиб олган аскарлар тезда чодирлар қуришди. Гулханлар машъалдай порлади.

Кўмондоннинг эътибори шахсий намунада эканлигини яхши билган Темурбек Ўтрор шаҳридаги аркка кириб, иссиқ уйда яшашни ўзига эп кўрмади. У чодирини кўр тўкилган лашкаргоҳнинг қоқ ўртасига тиктирди. Худди шу ўтов шаклидаги чодирда у Дашти Қипчоқдан келган элчини қабул қилди.

Москвада христиан динини қабул қилиб, чўқинтирилган Қорахожа Тўхтамишхоннинг ишончли мулозими эди. Дам Москва, дам Литва ҳукмдорларига малад сўраб, паноҳ излаётган собиқ Олтин Ўрда хони эндиликда сўнгги умидини Темурбекка тиккан. Қорахожа унинг номасини Ўтрорда Соҳибқиронга топширди.

— Довруқли Эдиқуд қандай? — сўради Темурбек ундан.

— У ҳозир Олтин Ўрданинг чинакам ҳукмдори. Қутлуғ Темур ўлганидан сўнг унинг ўғли Шодибекни тахтга ўтқазган ҳам шу амирлашкар Эдиқуд.

— Анави князь нима бўлди? — ниманидир эслаб бирдан сўради Темурбек. — Биздан паноҳ истаб ҳузуримизга бош уриб келган рус?

Қорахожа сергак тортиб, фикрини шиддат ила бир нуқтага жамлади. Ҳа, Соҳибқирон билади, хотираси зўр, ҳеч ким ва ҳеч нарсани ёдидан чиқармайди. Бу унга синов.

— Рус князи Симеон Кирдяпа Москвада уч йил муқаддам ўлди.

— Қутлуғ Темур ва Эдиқудга биз амр қилгандик ўша князни хурсанд қилишни. Мен унга Москвани гуҳфа этганмен. Фармонимни бажаришдими?

Қорахожа севинчини яширолмай, хитоб қилди:

— Йўқ, Соҳибқирон. Эдиқуднинг ўзи Москвани олмоқчи.

Элчи Темурбекни Олтин Ўрда хонига қайраш фурсати келганидан қувониб, сўзида давом этди:

— Қутлуғ Темур ва Эдиқуд фармонингизни унутиб, князни хор қилишди. Унга ёрдам беришмади. Бечора князь ноилож Москва князига ўз ихтиёри билан бориб таслим бўлди ва хорликда ўлди.

Шайх Нуриддин Темурбекка қараб қўшимча қилди:

— Соҳибқирон! Бундай нонкўрликни жазосиз қолдириб бўлмайди. Ёдингиздами, бундан йигирма саккиз йил муқаддам Тўхтамиш, Эдиқуд ва Қутлуғ Темур сиздан паноҳ истаб келишганида уларни иззатикром билан қаршилаганингиз? Уларга амир унвонини бердингиз. Силаб-сийпадингиз. Эвазига эса улар нонтузингизга тупуриб, кўрнамаклик қилишди.

Амир Шоҳмалик тасдиқ ишорасини қилиб бош ирғади:

— Марҳаматингизни унутиб, амрингизга итоат этмаган нобакорлар оғир жазога мустаҳиқдур, Соҳибқирон.

Темурбек нигоҳини элчига қаратди:

— Қорахожа! Эшитдингми амирлар фикрини? Гарчанд Тўхтамиш уч бор хиёнат қилган бўлса-да, биз уни кечиргаймиз. Хонингга айт. Хитой сафаридан кейин биз унга Олтин Ўрда тахтини яна олиб берурмиз.

Элчи хурсандчилигидан ўзини Темурбек оёғига ташлаб, этигини ўпди.

— Мурувватингиз бениҳоя улуғ, Соҳибқирон. Биз ўлгунимизча қулингизмиз, о тақсири олам! Адолатпаноҳ! Ислом шамшири!

Шайх Нуриддин ўзини кулгидан тия олмади:

— Сен насроний эканингни унутдинг, Қорахожа. Ахир, Москвада сени чўқинтиришгани ёдингдан кўтарилдимми?

Элчи қизариб-бўзариб, букила-букила чиқиб кетгач, Темурбек ҳам хандон ташлаб кулди. Сўнг амирларга юзланди:

— Лашкарнинг кайфияти нечук? Негадир шодон қаҳқаҳалар эшитилмаяпти?

Шайх Нуриддин амир Шоҳмаликка саволомуз тикилди. У эса «жавоб бер» дегандек амир Хўжа Юсуфга нигоҳини қадади.

— Барча совуқдан безор. Ўнбошилардан тортиб мингбошиларгача йўлга чиқмаслик дардида, Соҳибқирон.

Темурбек ўйга чўмди. Ҳа, улар ҳақиқатни айтишди. Зотан, чиниққан лашкар нолиса, иш ҳақиқатан ҳам жиддий. Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас. Ортга йўл йўқ энди. Ўзга чора излаш лозим.

Амирлар зўр диққат билан ундан жавоб кутишмоқда.

Темурбек қарсак чалди. Хос навкарлар бошлиғи барлос беги ҳузурида қўл қовуштирди.

— Сартарошни чорланг. Бу ерга эмас, ўтов олди-га.

Ҳайратга тушган амирларга жавоб тариқасида эса шундай деди:

— Лашкар совуқдан қўрқаяптими? Демак, қўрқмаслигига ибрат лозим. Соч-соқолимни очик ҳавода олдираман.

Остларига тўқим ташлаб, гулханга яқин ўтириб олган баҳодирлар шу қаҳратонда бошланг ҳолда ўтовдан чиққан ҳукмдорларига ажабланиб қарашди.

Сартарош совуқдан жунжикиб, аста ўз ишини бошлади.

Ўнбошидан мингбошига қадар бу қизиқ ҳолни кўргани келганлар ҳурмат ва эҳтиром ила Соҳибқиронга офаринлар ўқишди.

Темурбек қўшин руҳи кўтарилганини сизди. Сартарош ишини тугатгандан сўнг мамнун ўрnidан турди. Шу вақт юзига ёқимсиз совуқ урилиб, бадани сесканди. Ҳеч кимга бу ҳолни сездирмай, ўтовга бардам қадамлар ташлаб кириб кетди. Бу не ҳол? Қарликми? Ички титроқ бутун вужудига ўрмалаб, ранги ўзгара бошлади.

Темурбек қарсак чалиб, навкарбошини чақирди:

— Дарҳол малҳам келтир!

Балки бу титроқ шундан тарқалиб кетар.

Хос навкарлар юзбошиси эҳтиром ила тутган косани бир-икки симирди. Аммо таъсирини сезмади. Косани бўшатса-да, май кучи билинмади. Титроқ бош оғриғига қўшилиб, дард кучая бошлади. Иситма кўтарилди. У фавқулодда ирода кучи билан қарсак урди. Ҳозир бўлган юзбошига зўр-базўр буюрди:

— Бибихонимни чорланг!

Кейин эса кўрпачага чўзилганча ҳушидан кетди.

Темурбек ўзига келиб кўзини очганда ёнида Сароймулк хоним ва табиб мавлоно Фазлуллоҳ Табризийни кўрди.

— Хайрият, — чуқур нафас олди Бибихоним, — мавлоно, бутун умидимиз сиздан. Шафқатли Тангрим қўлларингиз билан шояд шифо юборса...

Мавлоно Фазлуллоҳ бошчилигидаги табиблар хилма-хил муолажалар бошлашди.

— Кўшин ҳолимни билмасин, — деди секин Темурбек суюкли рафиқасига.

— Бош устига, бегим, — деди илтижоли кўзларини узмай Бибихоним.

Аммо шум хабар яшин тезлигида ўтовдан ўтовга ўтган эди. Жой-жойларда беку амирлар хуфёна маслаҳатлар қура бошладилар. Ўттиз беш йилдан бери Темурбекнинг адолатли қўли остида димиқиб ётган фитна девлари гимирлаб қолишди. Чўлу биёбонда адашиб ҳолдан тойган йўловчи йиқилишини пойлаб атрофда изғиган қузғунлар мисоли саркардалар, амиру беклар, шаҳзодалару уларнинг оталиқлари Соҳибқирон ўтови атрофида уймалашиб қолишди.

Кунлар кетидан кунлар ўтса ҳам дард енгиллашмай баттар хуруж қила бошлади. Бемор тўшаги устида куну тун мижжа қоқмай ўтирган Бибихонимнинг эса умид шамчироғи ҳали сўнмаган эди. У Тангрига

тинмай илтижо қилиб, мўъжиза кутарди. Бу кеч ўша мўъжиза содир бўлди.

Темурбек қоқ ярим тунда чўчиб уйғонди. Қандайдир куч уни ўрнидан қўзғатди.

У елкасига тўнани ёпганича ўтовдан чиқди. Оёқлари уни қаёққадир олиб кета бошлади.

Ташқарида турган хос навкарлар ҳайратдан қотиб қолишди. Хукмдор бетоб эди-ку?

Кичик бир тепача устига чиққан Темурбек орқасидаги шарпага ўгирилди.

— Соҳибқирон!

У хос навкарлар ўнбошиси, дўсти Азизиддин набираси Темурни таниди. Дўсти ҳақ. У чиндан ҳам қоронғуда ҳам унинг сояси бўлибди.

— Қайтинг, Соҳибқирон!

Темурбек унинг товушида меҳрли илтижо сезди. Бу Азиз сўзлари... Наҳот ҳаммаси барбод бўлса? Ўша Азиз туши ўнгидан келган бўлса? Бугун ўзи алаҳсиб кўрган туши ҳам даҳшат.

— Бу қандай гап, улуғ амир?

Бибихоним чўчиб уйғонгач, Соҳибқирон изидан чопган эди.

— Қаҳратон қиш, изғиринли тунда касал ҳолингиз билан бу ерда туришингизда не ҳикмат бор?

Темурбек орқага қайтиб, тўшакка ётгач, бу саволга оҳиста жавоб қилди:

— Кўрқинчли туш кўрибмен. Ҳар икки чеккаси баланд қамишзор билан ўралган катта йўлда отимни елдириб кетаётган эдим, тўсатдан йўл четидаги қамишлар шитирлаб қолди, мен ўша томонга қарадим. Қарадиму ҳайратдан жиловни тортиб тўхтадим. Қамишзордан падари бузрукворимиз шитоб ила чиқиб келар эдилар. Мен ҳайрат ичида отдан тушиб, ота истиқболларига югурдим. Аммо падари бузруквор менга илтифот қилмай, олдимдан ўтиб бориб,

отимнинг эгар-жабдуқларини ечиб олдилар ва келган йўлларига қайтиб, тўқайда ғойиб бўлдилар.. Мен катта йўл устида гарангсираб яланғоч от ёнида турганим ҳолда уйғондим... Ҳушёр тортиб, аъзойи баданим титраб, қизиб кетаётган эди. Бу хосиятсиз туш даҳшатидан ташқарига чиққанимни сезмай қолибман. Паймона тўлғонга ўхшайдир...

— Яхши ният қилинг, амирим, дард бошқа, ажал бошқа. Шукр, саломатлигингиз тузук, — дея тасалли берди кўзлари нам Бибиҳоним.

Зийрак Соҳибқирон рафиқаси кўзлари намланганини пайқади. Бу ёшлар йиғига айланиб, кўнглини бузмаслиги учун оҳиста деди:

— Йиғидан не фойда, хоним. Тақдирни табдил қила бўлмас. Шукр, тонг ҳам ёриша бошлади. Посбонга буюринг, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир Ҳўжа Юсуфлар эрталаб ҳузуримга кирсинлар.

Темурбек беҳол кўзларини юмди. У даҳшатли туши давомини айтмади. Бу тушида Амир Тарағайдан сўнг у Ўлжойни кўрди. Биринчи, кўз очиб кўрган, севган ёри унга ғамгин боқди.

— Бибиҳонимдан қаерим кам эди, бегим? Нега унга шоҳона масжид қурдингиз-у, менга ҳеч бир ёдгорлик қўймадингиз? Наҳотки шунга арзимасам?

Шундай дея Ўлжой ундан мунгли чеҳрасини ўгириб кета бошлади.

— Тўхта, Ўлжой! Кечир мени, гуноҳкор завжангни! Мен сенинг набирангга шу гуноҳим учун бутун тожу тахтимни қолдирғаймен.

Тобора ундан узоқлашиб кетган Ўлжойнинг ноласи эшитилди:

— Эвоҳ, энди кеч. Кеч!!!

Темурбек яна қичқирмоқчи бўлганида уйғониб кетди.

Энди киприкларига уйқу қўнмайди. Наҳот биринчи пири Шамсиддин Кулол янглиш башорат қилган бўлса? Ахир у унга етти иқлим подшоҳлигини ваъда қилган эди-ку?

Одамларнинг товуши Темурбекни хаёл гирдобидан чиқарди. Темурбек оёқ томонида пойгакда жой олган амиру бекларга кўзи тушди. Ҳол-аҳвол сўрашишгач, уларга сўнгги амрини баён қилишга бошлади:

— Маълумотингиз бўлғайким, Жаҳонгир Мирзонинг фарзанди Пир Муҳаммад Мирзони валиаҳд этиб тайинлайдурмен, токи Самарқанд тахти ва аркони давлат анинг ҳукми фармонида бўлғай. Мамлакат ва миллатнинг осойишталиги, қўшин салоҳиятининг мукамаллиги, раиятнинг хотиржамлиги борасида фойдали тадбирлар кўрсин. Бинобарин, сизлар ҳам итоат ва эҳтиром борасида унга байъат билдириб, салтанатни бошқаришга, эл-юртнинг тинчлиги, мусулмонларнинг осойишталиги учун ҳамжиҳат бўлиб кўмаклашмоғингиз лозим. Чунончи, сизларнинг ҳамжиҳатлик ва иттифоқ билан қилган ишларингиз узоқ-яқиндаги дўст-душманларга кўришиб турсин, токи ўзаро низоларга ўрин қолмағай. Билъакс, ўзаро низолар вужудга келиб, барҳам топгай. Инчунун, менинг кўп йиллик саъй-ҳаракатларим зоъега кетгай...

Амирлар, беклар ва юртнинг улуғлари, шу жойда ҳозир бўлган шаҳзодалар, маликалар ҳукмдорнинг бу васиятини мукамал бажаришга қасамёд қилишгач, амир Шайх Нуриддин гап бошлади:

— Агар амри олий вужудга келса, Тошканд, Самарқанд ва Ҳиротга хабар юборсак, токи фарзанди дилбандларингиз — шаҳзодалар зудлик билан етиб келиб, жаноби олийларининг ҳусни таважжуҳларидан баҳраманд бўлиб, гавҳарфишон насиҳатларин-

гизни ихлос қулоғи билан тинглаб, итоат камарини белларига боғласалар фойдадан холи бўлмас эрди.

Темурбек аста кўзларини очиб, амирларга маъюс назар соларкан, аввал кўрсаткич бармоғини, кейин ўрта бармоғини қўшиб кўрсатди-да, қўлини тушириб, кўзларини юмиб олди. Амирлар Соҳибқироннинг имо-ишорасига тушунмай, Бибихонимга савол назари ила тикилишди. Гўё уларнинг фикрини ўқигандек Темурбек кўзларини очиб энтикканча оғиз жуфтлади:

— Вақт танг, бир ёки икки кунлик умр қолди. Афсус, уларни кўриш насиб бўлмади. Энди дийдор кўришмак қиёматга қолди.

Саркардалар, шаҳзода-ю беклар, барча қуролдошлар ҳайрат ичра Соҳибқироннинг ўлим арафасидаги иродаси ва жасоратига ич-ичларидан тасаннолар айтишди. Ўлим билан неча бор юзма-юз келган Темурбек ҳаётининг сўнгги дақиқаларида ҳам ҳукмдорлик мавқеини ушлай билгани ва доно васият қила олгани ҳамманинг ҳам иродасига хос эмас эди.

Темурбек кўзини очиб, бир ишора билан мулло Ҳайбатулланинг Қуръондан сура ўқишини илтимос қилди.

Амирлар ҳайратига ҳайрат қўшилди. Қудратли жаҳонгир мусулмон банда сифатида ҳам ўзининг улуғворлигини кўрсатди.

Қуръоннинг сеҳрли суралари остида Темурбек жон таслим қилди. Шу тариқа, 1405 йил 18 февраль куни шом билан хуфтон намози ўртасида Мовароуннаҳр осмонининг порлоқ юлдузи сўнди. Солномачи Шарафиддин Али Яздий тарих саҳифаларида Соҳибқирон, буюк бахт юлдузи соҳиби, ҳумоюн — шавкатли, камкори офтоб давлати турк — турк давлатининг қудратли қуёши ҳамда он ҳазрат — улуғвор шоҳ деб таърифлаган Амир Темур оламдан кўз юмди.

Унинг сўнги сўзи «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммаду Расулуллоҳ» бўлди.

СОҲИБҚИРОН ШУҲРАТИ ЖАҲОН НАЗДИДА ГРАНД ТЕМУРБЕК

«Темурни Александр Македонский билан тенглаштириш керак. Бу таққослаш уларнинг ҳаёт йўллари ва эришган ютуқлари нуқтаи назаридангина эмас, балки уларнинг инсонийлиги, истило қилинган ерлари кўлами, жасурликлари ва уларнинг камсуқумликлари жиҳатидан ҳам ўхшашлигидир.

Александр Македонский юнон ва форс маданиятининг юксак ривожланиши даврида вояга етган ва Темурга қараганда маърифан юқори эди. Аммо Темур ундан саркарда ва забт этилган мамлакатлар ва элларнинг истеъдодли ҳукмдори бўлганлиги билан ҳам устундир. Александр маишатдан заифлашган халқларни ўзига бўйсундирган бўлса, Темур жанговар подшоҳликларни забт этди. Александр тахтда дунёга келди, Темур эса кулбада. Жаҳон саҳнасида чиқишдаги бу фарқдан қатъи назар, темирдек барқарорлик, фавқулодда ўз-ўзини бошқариш ва хушёрлик Темурни қудрат чўққисига кўтарди ва бу фазилатлар уни ҳаётининг сўнги дақиқаларигача тарк этмади».

Гаммер

Франция қироли Карл VI ва унинг сарой аъёнлари Узоқ Шарқ ўлкасидан Парижга келган руҳонийнинг ҳикоясини диққат ила тинглашди. Олис Султония архиепископи Жоан II номи тилларда дoston Темурбекнинг элчиси сифатида Францияга келибди.

Мусулмон подшоҳининг элчиси христиан руҳонийси эканлиги ажабтовур бир ҳол эди. Унинг таржимаи ҳоли ҳам сарой аъёнларини ғоят қизиқтирди. У Нахичевонда арманлар раҳнамоси бўлган. Султонида епископ бўлиб турганида Амир Темур аскарлари томонидан асир олинган.

Жоан II қирол ҳузурига кирганда ўзининг бошидан кечирганларини эринмай батафсил баён қилди. У завқ ичра ўзини қай тариқа Темур ҳузурига олиб киришгани ва у билан қандай суҳбат бўлганини ҳикоя қилди:

— Мен Темурбекка очиқ гапирдим. Уни қонхўр, жаллод деб атадим. Ўша вақтда жуда очиққан, руҳсиз ва тушкун аҳволда эдим. Нима деяётганимни ҳам билмасдим.

Сарой аъёнлари бир-бирларига қараб, кулиб қўйишди. Бу руҳоний уларда ишонч туғдирмас эди. Гаплари ҳам ғалати, пойинтар. Аммо қирол уни зўр диққат ила эшитар эди.

— Мен ўлимни бўйнимга олиб шундай гапирдим. Аммо у гапларимга эътибор қилмай мени уч кун зиёфат қилишни мулозимларига буюрди. Уч кун амирлардан бирининг чодирда маишат қилдим. Сўнг мени унинг қароргоҳига олиб келишди.

— Мен қонхўр ва жаллодманми? — деб сўради.

Мен ўлимни бўйнимга олиб қўйганим учун унга ўз гапимни тасдиқладим. Аммо у пинагини бузмай менга ўз хизматига ўтишни таклиф қилди. Ва мен шунда Темурбекка тан бердим. Таклифига розилик билдирдим.

Архиепископ Самарқандда бўлгани, Темурбек саройи, оиласи билан мулоқот қилганларини эследи.

— Темурбекнинг бойлиги шу қадар кўпки, хоҳласа ер юзини олтин билан қоплай олади. Ўзининг

бир шарбатхонасининг кунлик харажати бир минг мисқол олтинга тенг.

Қирол Карл VI ўзининг бўм-бўш хазинасини эслаб, хўрсиниб қўйди.

Унга қарашли мамлакатларнинг кенглиги шунча каттаки, одам унинг шарқидан ғарбигача бир йил тинмай юрмоғи лозимдир. Шу қадар кенг масофа ичидаги ҳудудлари шаҳар билан шаҳар ораси, мамлакат билан мамлакатлар ораси, иқлим билан иқлим орасида тинчлик ўрнатилган. Мусофирлар, қарвонлар учун комил хавфсизлик таъминланган. Агар қайси бир жойда бир қарвон қароқчи ҳамласига учрар экан, ўша ўлканинг амири Темурбекнинг амри билан ўлимга ҳукм қилинади. Темурбекнинг илми ва тушунчаси бўйича бир ўлканинг амири ўғри-қароқчилар билан ўзаро тил топишмаса, катта йўл устидаги қарвонга ёки бир мусофир кишига ҳужум қилолмайди. Бу киши қудрат соҳиби бўлгани учун бу кунгача бўлган урушларнинг барчасида ғалаба қозонган. Ҳеч бир подшоҳ ёки қалъа бу кишига қарши туролган эмас. Темурбек хоҳласа бир миллион кишини урушга ҳозирлай олади. Унинг йилқисининг ўзи икки миллион туёқдир. Унинг туялари беҳисоб. Ҳиндистонни олганидан кейин унда юз занжир фил пайдо бўлди.

Сарой мулозимлари орасида унинг ҳикоясини ҳаммадан кўра кўпроқ маршал Бусико диққат илатингларди. У бундан бир неча йил муқаддам Никополь остонасида турк султони Боязид билан жангда асирга олинган ва катта пул эвазига озодликка чиққани учун унга бу ҳикоя жуда қизиқ эди. Уни кўпроқ Боязид тақдири қизиқтирар эди.

— Темурбек турк султони уни қандай ҳақорат қилганига қарамай унга шоҳларга хос ҳиммат кўрсатди. Пойтахтида яшашига рухсат берди. Зиёфатларида ёнига ўтқазиб, ундан иззат-икромини аямади.

— Темурбек чиндан ҳам аслзода — Гранд! — деди кирол ва оҳиста қўшиб қўйди: — Биз унга олтиндан ҳайкал ўрнатурмиз.

Архиепископ ҳам ниятини айтди:

— Мен Темурбек ҳақида рисола битамен. Уни Европа билиши керак.

Чиндан ҳам Темурбекка Оврупо халоскорига деган ҳайкал ўрнатилади. Жоан II хотираси ҳам ёзилади.

У ҳозирда Париж миллий кутубхонасида сақланмоқда.

БУЮК РИЦАРЬ ЁНИДА

1396 йил. Олмония. Рицарь Ҳодфриднинг Бавариядаги кўҳна қасрида аслзодалар базми қизимоқда. Ертўлаларда узоқ йиллардан бери сақланиб келаётган шароблар, қуюқ бовар пивоси ва бошқа ўткир ичимликлар меҳмонларнинг қулфи дилини очиб юборган.

Рицарь Ҳодфрид салб юришига олиниши олдидан дўстларига зиёфат уюштириб, бор бисотини тўкиб ташлаган. Тансиқ таомлар, анвойи ноз-неъматлар дастурхонга кетма-кет тортилиб турибди. Ҳамманинг кайфи чоғ. Олиҳиммат Ҳодфрид шарафига кўтарилаётган қадаҳларнинг кети узилмайди. Бутун Олмонияда ўзининг моҳир қиличбоз, чавандоз ва мерганлиги билан танилган Ҳодфридга барча ҳамду сано айтди. Бу рицарь муқаддас насроний динининг душмани, турк султони Боязидга қарши салб юришга даъват этган Рим папаси Бонифатсий IX нинг улуғ чақириғига биринчилардан бўлиб «лаббай» дея жавоб берди. Бинобарин, унинг зиёфатига узоқ-яқиндан кўплаб донгдор аслзодалар ташриф буюргани бежиз эмас.

— Империя сиз каби рицарлар ила ҳар қанча фахрланса арзийди, азизим Ҳенрих! — дея ўрнидан турди барон Шильтбергер.

— Мен шу қадаҳни музаффар сафаринг учун ича-мен. Яшасин Ҳодфрид!

— Яшасин зафар! — бараварига ҳайқиришди рицарлар қадаҳларини баланд кўтариб. Барон Шильтбергер Ҳодфрид билан қадаҳ уриштирди:

— Ҳенрих, энди бир илтимосим бор,— Ҳодфрид қадаҳини бўшатиб, унга юзланди.

— Қулогим сенда, Зигфрид.

— Ўғлим Иоҳаннес сен билан кетса...

Биласен, у балоғат ёшида. Жасорат кўрсатиб, қаҳрамон бўлмоқни истайдур, кун-тун салиб юришини ўйлайди. Мен анинг раъйини қайтаролмаймен.

Ҳодфрид отасининг сўзларини жон қулоғи билан тинглаётган ўсмирга, ҳавас ва ғурур тўла нигоҳини ундан узмаётган Иоҳаннесга синовчан боқди. Тийрак кўзларига, бақувват гавдасига тикилиб, бош ирғади:

— Мен кўзларингда ажиб келажагингни кўраётирмен, Иоҳаннес. Биз Шарққа юрамиз, навқирон дўстим! Бу юришда сен менинг яроқбардорим бўласен.

— Раҳмат, азизим! — деди барон Шильтбергер тўлқинланиб. — Ўғлимни сенга, сени эса Парвардигорга топширдим.

Уларнинг суҳбатига диққат билан қулоқ солиб ўтирган рицарь Вилгельм де Мине ўрnidан турди.

— Қимматли барон, — деди у Шильтбергерга қараб, — ўғлингизнинг қўлини сиқиб, унга рицарлик фотиҳасини бермоққа рухсат этгайсиз.

Вилгельм шундай деб, кумуш дастали ханжарини ўсмирга узатди:

— Дранг нах остен! Биз Шарққа юрамиз! Малъун сарацинлар, Муҳаммад умматларининг юрагига даҳшат соламиз!

Вилгельм бақувват қўлини ўсмирнинг елкасига ташлади:

— Биз сен ила жанг майдонида ҳали кўп учрашамиз, Иоҳаннес! Шунинг унутмаки, сен шавкатли тевтон рицарлари авлодидансен. У номга зинҳор доғ туширма! Омин!

Ўсмир рицарнинг ўғитларини ғоз қотганча тинглади. Ўшанда у ҳам, Вилгельм ҳам улар ҳақиқатан яна учрашишларини, бироқ бу учрашув олти йилдан сўнг буткул ўзгача вазиятда, олис юртда рўй беришини ҳатто хаёлларига ҳам келтиришмаган эди.

Барон Шильтбергер эса бу икки шавкатли рицар унинг ўғлига кўрсатган эътибордан таъсирланиб кетиб, кўзларига ёш олди.

— Ой бориб омон қайтгил, ўғлим! — деди у қувончдан юзлари қизариб, кўзлари порлаётган ўғлининг пешонасидан ўпар экан, — тез кунларда яна дийдор кўришармиз деган умиддамен, бўталоғим!

Бароннинг нигоҳида фарзандига нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат товланарди. Бу оққўнгил олмон зодағони ўғлини олдинда тақдирнинг қандай даҳшатли ва ғаройиб синовлари кутаётганини билганда эди!!!

Шу тариқа, 1396 йилнинг куз фаслида Иоҳаннес Шильтбергер муқаддас салиб юришига отланган Олмониянинг олти минг рицари сафидан ўрин олди.

ШАҲЗОДА МУСОНИНГ МУРУВВАТИ

Қадимги Рим империяси — Помпей, Цезар, Антоний, Август, Диокентиан юртининг меросхўри бўлган Византия эндиликда насроний дунёсининг шон-шавкати, фахри ва ғурурига айланган эди. Шу табарруқ заминни қамал қилишга журъат этган мальун туркларга қарши юришга Рим папасининг таклифи билан Мажористон қироли Сигизмунд бош қўмондон қилиб тайинланди.

Сигизмунднинг олтмиш минг кишилик қўшини Дунай соҳилида қўр ташлади. Бутун Овруподан тўпланаётган салибчилар худди шу жойда унга қўшила бошлашди. Кўҳна Дунай ўз соҳилида бундай улкан лашкарни тарихда кўрмаган эди. Фарангистондан Маршал Бусико ва Бургундия герцогининг ўғли граф Наварра бошчилигида рицарлар, Польша, Италия, Испания, Богемия, Валахиядан 35 минг киши Можористон қироли лашкарига қўшилди. Олмон рицарларининг 6 минг кишилик қўшини ҳам Сигизмунд лашкари сафини тўлдирди. Шу тариқа Дунай соҳилида насронийларнинг юз минг кишилик лашкари жанговар тартибда қирол кўригидан ўтди.

— Худо учун! Авлиё Денис учун!

Шундай хитоблар ила рицарлар дарёни кечиб ўта бошлашди. Туркларнинг таянч қалъаси — Никопол шаҳри томон силжиётган қўшин сафида юзлаб поплар ва роҳиблар ҳам баралла ҳайқириб, лашкарга жўшқин руҳ беришар эди:

— Худо учун! Авлиё Георгий учун!

Шиддатли жанг узоқ давом этмади.

Мудофаада турган турклар рицарларнинг зарбига дош беролмай, шаҳар ичига чекинди, кўплари ҳалок бўлди ва асирга олинди. Рицарларнинг темир ҳалқаси шаҳарни қуршовга олди.

— Бутун Оврупонинг нигоҳи бизда, шавкатли рицарлар! — деб хитоб қилди қирол Сигизмунд. — Муқаддас Римга таҳдид солган усмонли туркларга кимлигимизни кўрсатиб қўймоқ фурсати етди, шунқорларим!

Рицарлар қамалдаги шаҳар остонасида дастлабки ғалаба шарафига зиёфат бошлашди.

— Магар осмон устимизга қулаб тушса ҳам ани найзаларингизу қалқонларимиз билан ушлаб қол-

моққа қодирмиз! — дея баралла ҳайқирди фаранг маршали Бусико.

Кайфи ошган рицарлар сафида Ходфриднинг йўғон овози алоҳида ажралиб турарди. Яроқбардор Иоҳаннес эса устозидан садоқатли нигоҳини узмай, унинг фармойишларини зудлик ила адо қиларди.

— Дранг нах остен! Хайл Олмония!

Иоҳаннес бойлик, шон-шуҳрат ва шавкат учун жангга ошиққан рицарларнинг ғалабасига ишонар, тез кунда ота қасрини кўришдан кўнгли тўқ эди. Бутун Оврупонинг фаҳри ва таянчи бўлган рицарлар қўшини мукамал куруллари, зирҳу совутлари ҳамда жанговар салобатлари билан ҳар қандай кишининг юрагига ғулғула ва кўрқув солади. Отлиқларнинг ўзлари ҳам, отлари ҳам бошдан-оёқ зирҳга бурканганки, унга қилич ҳам, гурзи ҳам ўтмайди.

Қамалнинг ўн бешинчи куни узоқдан турк лашкари кўринди. Урушга чанқоқ фаранг рицарлари асир туркларни чопиб ташлаб, қонга бўялган қиличларини кўтарганча ҳужумга отилишди.

— Худо учун! Авлиё Георгий учун!

Рицарлар турк суворилари ва улар ортидан келатган пиёда сипоҳларни қисқа фурсатда қириб ташлашди. Улкан ва шиддатли темир оқим орқа-ўннга қарамай олға интиларди.

Тоғ ён бағрида эса рицарлар қаршисида турк султони Боязид Мурод ўғлининг асосий кучлари пайдо бўлди. Яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирим Боязид Рум пойтахти Истамбул қамалини тўхтатиб, Никополга етиб келган эди. Жанг ниҳоятда кескин ва қонли бўлди. Турк янчарлари ва суворилари сафида серблар ҳам бор эди.

Иоҳаннес ўз устози ёнида жанг оловида, беаёв олишувда бевосита қатнашиб, уруш даҳшатини ҳам қалбан, ҳам жисмонан яққол ҳис этди. Ота қадр-

дони Ходфрид отдан гурсиллаб қулаганида эса жон-ҳолатда қичқириб юборди. Аммо ўзи ҳушига келмай туриб, турк суворисининг сиртмоғи бўйнига тушди.

Султон Боязид бошчилигидаги турклар донгдор рицарларни тумтарақай қилиб қувганига, барон, маркиз, шаҳзода ва бошқа кўплаб аслзодаларни асир олганига ўсмир шахсан ўзи гувоҳ бўлди. Оврупо ҳукмдорларининг фарзандлари-ю қариндошлари бўлган ҳамда ўз жони учун товон тўлашга қодир бу асирлар сони 400 дан ошиқ эди. Минглаб оддий аскарларнинг эса саноғи йўқ. Ҳаётини сотиб олишга қодир бўлмаган мана шу асирлар қатори Иоҳаннес ҳам қатл майдонига келтирилди. Эгри шамширини яланғочлаб турган янчарлар битта арқонга боғланган асирларни бирма-бир қатл қила бошлашди. Навбат Иоҳаннесга ҳам етди? У бераҳм жаллодга юзланди:

— Алвидо, ота! Меҳрибон волидам! Азиз сингилларим! — Гўё унинг қалб ноласи, ўсмир фарёдини худо эшитгандек туюлди.

— Бу ахир болакай-ку? Султон фармонига кўра йигирма ёшга тўлмаган асирлар ҳаёти сақлаб қолинажак!

Жаллод эгри шамширини пастга туширди. Иоҳаннес ёш тўла кўзларини ўз халоскорига тикиб, ичида худога шукроналар айтди. Унинг нажоткори шаҳзода Мусо Боязид ўғли эса ўсмирнинг елкасига қўл ташлади:

— Бул насроний ўғлон исломни қабул қиладур ва менинг маҳраим бўладур.

ЯШИННИ ЮТГАН ТЕМИР

1396 йилнинг сентябри Олмон рицарининг яроқбардори Иоҳаннес Шильтбергер тақдирида туб бу-

рилиш ясади. У ислом динини қабул қилиб, мусулмонча исм олди. Энди уни султон саройида Юнус фаранги деб чақиришарди. Мусулмонликни қабул қилган серблар ҳам унинг қаторида хизмат қила бошлашди.

Орадан йиллар ўтди. Лекин Никополдаги жанг — XIV асрнинг энг йирик муҳорабаси Юнус фарангининг ёдидан чиқмади. У жуда катта тарихий воқеа гувоҳи бўлганини яхши тушунарди. Аммо яна бир катта воқеага гувоҳ бўлиш, яъни XV асрнинг улкан жанги — султон Боязид билан Соҳибқирон Амир Темури ўртасида Анқара остонасидаги муҳорабада иштирок этмоқ ҳам тақдирида борлигини хаёлига сифдириолмас эди.

1402 йилнинг ёзида Юнус фаранги шаҳзода Мусонинг зарбдор қўшини таркибида Чибукобод воҳаси томон йўл олди. Анқаранинг шимоли-шарқ тарафидаги бу воҳада қачонлардир Рим императори Помпей Шарқ ҳукмдори Митридат билан жанг қилган. Ана шу тарихий майдонда яна икки улкан лашкар бир-бири билан рўпара келди. Турклар қўшинининг сараланган серб жангчиларидан иборат ўнг қанотига султон Боязиднинг қайноғаси Стефан Лазаревич қўмондон бўлди. Сербларнинг аксарияти ўточар қуроолларга ва катта ҳарбий тажрибага эга эди. Қўшиннинг сўл қанотига Боязиднинг ўғли шаҳзода Сулаймон Чалабий, марказга эса султон Боязиднинг ўзи қўмондонлик қилди. Марказнинг жанговар ўзаги мукамал қуроолланган шаҳзодалар Мусо, Исо ва Мустафонинг янчарларидан ташкил топди. Боязиднинг яна бир ўғли — Маҳмуд Чалабий захирадаги отлиқ қисмларга раҳбар эди.

Амир Темури лашкарига биринчи бўлиб серб отлиқлари ҳужум бошлашди, Сулаймон Чалабий от-

лиқлари ҳам улар ортидан эргашди. Сербларнинг қўли баланд келиб, Амир Темур лашкарининг сўл қаноти чекина бошлади. Юнус фаранги шаҳзода Мусонинг яроқбардори сифатида барча қатори жанг қилди. У энди кучга тўлган, йигирма бир ёшли навқирон рицарь сифатида ўзини кўрсатиб, саркардани мамнун этди. Жанг эса тобора қизиб борарди. Миллионга яқин аскарлар ўзаро қилич чопар, найза санчишар эди. Анқара жанги халқлар жангига айланиб кетди. Турк, серб, татар, олмон, валах, ўзбек, қипчоқ, мўғул, гуржи, туркманлар — ҳамма-ҳаммаси икки томонда ҳаёт-мамот жангига кириб, жон бериб, жон олишар эди. Аср муҳорабаси Соҳибқироннинг буюк зафари билан яқунланди. Жаҳон тарихчилари эса уни «Яшин (Йилдирим)ни ютган темир (Темур) жанги», деб баҳолашди.

«АМИР ТЕМУР — БУЮК РИЦАРЬ!»

Тор-мор қилинган турк қўшини саркардалари ва султон Боязид ўз ўғиллари билан бирга асирга олинди. Шаҳзода Мусо ва унинг яроқбардори Юнус фаранги ҳам ўшалар қаторида эди.

Соҳибқирон ўз одатига кўра мардона жанг қилиб, асир тушганларни афв этиб, озодликка қайтарди.

Юнус фаранги доврўғи оламни тутган Амир Темурга зўр қизиқиш, ҳайрат ва чуқур эҳтиром ила боқарди. Бу навқирон нигоҳ Соҳибқирон назаридан четда қолмади. Юнус нимаси биландир бевақт, айна йигирма ёшида оламдан ўтиб, бағрини доғлаб кетган тўнғич ўғли Жаҳонгирни эслатди. Юнуснинг фаранги эканлиги бу қизиқишни янада оширди ва Соҳибқирон уни девонга тилмоч вазифасига таъинлади.

1402 йилнинг декабрида Амир Темур насроний рицарларининг Эгей денгизи соҳилидаги сўнгги таянчи Смирна қалъасини қамал қилди. Юнус фарангини элчининг тилмочи сифатида музокара учун қалъага юборишди. Муқаддас Юҳани мазҳаби рицарлари ҳимоясидаги Смирна қалъаси жуда мустаҳкам мудофаага эга бўлган. Яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирим Боязид етти йил юриш қилганда ҳам уни ололмаган. Соҳибқирон элчиси амир Шоҳмалик ва Юнусни қалъанинг кутволи — комендант хузурига олиб киришди.

Шоҳмалик Соҳибқироннинг сўзсиз таслим бўлиш ҳақидаги таклифини баланд овозда айтди. Рицарлар қуршовида турган кутвол такаббуруна унга назар ташлади. Аммо Юнус фарангининг соф олмон тилида, устига-устак, баварча лаҳжадаги таржимасидан сесканиб кетди. У шоҳона либосдаги тилмочга қаттиқ тикилди. Барча рицарлар ҳам унга ажабланиб қараб қолишди.

— Сиз кимдурсиз ўзи?

— Соҳибқирон Амир Темурнинг мулозими бўламен, тақсири олам!

Кутволнинг ҳайрати тобора ошиб борарди. Қандай қилиб бу ёввойи сарасинлар ичида соф бавар лаҳжасида гапирувчи одам топилиб қолди?

Юнус фаранги ўзига она юртини эслатиб турувчи бу даргоҳда таниш чехраларни кўриб, ҳаяжонини яширолмади. Айиқса, кутвол ундаги туғённи жунбишга келтириб юборди.

— Дранг нах остен, Вилли амаки!

Кутвол титраб кетиб, тилмоч томонга икки қадам ташлади. Унинг белидаги камарга осиглиқ кумуш дастали ханжарга қараганча лол қолди.

Вилгельм де Минне ўзи қачонлардир барон Шилтбергернинг ўғлига туҳфа этган ханжарни таниган эди.

— Майн гот! Иоҳаннес? Биз сени аллақачон ўлиб кетган деб, черковга шам ёқғон эрдик-ку! Наҳотки бу сен бўлсанг?

Юнус фаранги ўзини зўрға босиб, бош ирғади. Ўртага тушган сукутни амир Шоҳмаликнинг жарангдор овози бузди:

— Юнус! Бу ватандошларингга олийҳиммат Соҳибқироннинг марҳаматидан юз ўгирмасликни яхшилаб тушунтир. Акс ҳолда қиличларимиз ишга тушса, нима бўлмоғи ўзингга аёндур.

Иоҳаннес бўғиқ овозда унинг сўзларини таржима қилар экан, ўзидан ҳам самимий маслаҳат кўшди:

— Таслим бўлсангиз, рицарлик номусига сира доғ туширмайдурсиз, Вилли амаки! Чин рицарь сўзини берамен! Амир Темур ростдан ҳам буюк зот ва буюк рицарь!

Рицарлар ўртасида шовқин-сурон кўтарилди. Бу осийлик ёввойи қандай қилиб ўзини рицарь, деб атайди. Қандоқ ҳадди сизди бу сарасиннинг шундай улуғ номни булғамоққа?

Вилгельм амирона овозда кўлини баланд кўтарди:

— Биродарлар! Қаршингизда чиндан ҳам аслзода олмон дворяни барон Иоҳаннес Шильтбергер турибди. Тақдир зайли ила у, Никополь жангидин завол топмағон рицарь душман томонда туриб қолибду.

Тинчиган рицарлар унга ажабланиб тикилиб туришарди.

— Ҳукмдорингга айт, Иоҳаннес! Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча олишурмиз. Сен ҳақиқий рицарлар қандоқ ҳалок бўлмоғини ўз кўзинг билан кўрасен, кейин буни халқимизга етказсанг ҳам ажаб эрмас! Кутвол, рицарларга қарата хитоб қилди:

— Жаноблар! Аслзода барон Шильтбергер, биродаримизга эҳтиром кўрсатинг!

— Вилли амаки! Ўйлаб кўрингиз! — деди юрак-юракдан Юнус.

— Рицарлик сўзимиз битта ва шулдир! Алвидо, Иоҳаннес!

Шоҳмалик ва Юнус фаранги ғоз қотган рицарлар сафи орасидан ўтиб, қалъани тарк этишди. Икки ҳафталик жанглардан кейин эса Смирна узра Соҳибқироннинг туғи ҳилпиради. Юнус фаранги Амир Темур девонида мирза, тилмоч ва алоҳида топшириқлар бўйича ишончли мулозим сифатида обрў қозонди.

Соҳибқироннинг нигоҳи одам танлашда сира янглишмаган. Юнус ҳам ўз навбатида бутун Оврупода машҳур бўлиб кетган бу Мовароуннаҳр ҳукмдорига меҳри тушиб қолганини юрак-юракдан сезарди. Собиқ олмон аслзодаси беш вақт намозни сира канда қилмай, атрофидаги амалдору саркардаларнинг эътиборига тушди. Испания, Англия, Византия элчиларини кутиб олиш ва улар билан музокаралар давомида Юнуснинг хизматлари шундай бўлдики, уни Соҳибқироннинг ўзи бир неча бор тақдирлади. У билан шаҳзодалардан Шоҳрух Мирзо айниқса кўп мулоқот қиларди. Амир Темурнинг бу кенжа ўғли художўй ва китобсевар бўлиб, Юнусдан олис ўлкалар ҳақида сўраб-суриштиришдан ҳеч эринмас эди. Юнус фаранги Соҳибқирон яратган боғлардаги зиёфатларда, тантанали маросимлар ва тўйларда Амир Темур ҳақида кўп ҳикоялар эшитарди. Мана, бугун Ўтрордаги базмда ҳам у Соҳибқирон амирлари даврасидаги гапларни диққат билан тингламоқда.

Саркардалар ўз ҳукмдорларининг оддий навкардек камтарлиги тўғрисида ҳикоя қилишарди.

Туманбоши Шайх Нуриддин барчани оғзига қаратган.

— Соҳибқирон ўта эҳтиёткорлиги ва мулоҳазакорлигига қарамасдан, Искандар Зулқарнайн каби таваккалчилигига қойилмен. Ҳинд сари юришини эслайсизларму? Кунлардан бирида Ганг дарёсининг қарши соҳилида ўн мингга яқин ҳинд пиёда ва отлиқ жанчилар турғонини эшитган бу зот бор-йўғи минг кишилик хос навкарлари бирлан дарёдин сузиб ўтиб, душманга ташланди, уларни тумтарақай қочиб қолмоққа мажбур этди.

Саркардалар бири олиб, бири қўйиб уч йиллик ва етти йиллик урушларда Амир Темур кўрсатган шахсий жасорати ҳақида гапира кетишди. Юнус бу ҳикояларни диққат билан тинглар ва ўйлар эди. Бу гаплар хушомад ва лаганбардорлик эмаслигини Юнус фаранги яхши биларди. Шунинг учун ҳам у қалбида ёқимли бир туйғудан энтикди. У ана шундай ҳукмдорнинг мулозими.

Қарс икки кўлдан чиқади. Лашкарнинг муҳаббати ва садоқати бежиз эмас. Зотан, Соҳибқирон мард йигитлардан ташкил топган яхлит қўшинига отадек меҳрибон. Ҳақиқий ота. Чунки бундан 35 йил муқаддам Мовароуннаҳр озодликка чиқиб, эркин нафас ола бошлаганда халқ ўша йили дунёга келган чақалоқларга мустақил ва ҳур давлатнинг асосчиси Темур номини берган эди. Ана ўша Темурлар бугун лашкарнинг асосини ташкил қилган.

Хитой сафари олдидан ҳам Соҳибқирон қўшин гамини еб, кўп чора-тадбирлар кўрди. Энг катта қийинчилик лашкарни озиқ-овқат билан таъминлаб туриш эди. У бундан саккиз йил муқаддам чегара шаҳар Қорашарда аҳоли сонини ошириш ҳақида буйруқ бериб, 40 минг отга эга бўлган бир неча минг оилани кўчиртирди, уларга ўша ерда деҳқончилик ва савдони ривожлантириш, қалъалар қуриш ва ило-

жи борица кўплаб озиқ-овқат захиралари ғамлаш ҳақида кўрсатма берди.

Хитойга элтувчи йўллар ҳақида кенг маълумот тўплади, тоғлар ва чўллардан ўтиш учун қулай шароитлар яратди. Сафар режаси ҳам пухта ишланган эди. Соҳибқирон Тошкентдан Қорашарга ўнг қанот жангчиларини юборишни мўлжаллади. Улар Қашқар орқали Оқсув, Кучар ва Бунурга бориши ҳамда Қорашарни қўлга киритиши лозим эди. Бу қўшин илғор қисм саналиб, Қорашарни эгаллагач, асосий кучларни кутиб олиши белгиланди. Амир Темур оғир юк ортилган аравалар билан Ўтрордан Фулжага, у ердан эса Юлдуз дарёси орқали Музтоғ қияликларининг жанубий қисмига йўл олиши керак эди. Лашкарга қулайлик яратиш ҳамда юриш учун, зарур нарсаларни харид қилиш учун йўлларидаги қишлоқ ерларига турли хил мол карвонига эга бўлган савдогарлар таклиф қилинди. Соҳибқирон улардан минглаб отлар, қурол-яроғ, умуман, юриш учун керакли барча жиҳозларни сотиб олиб, таъминланмаган жангчиларга улашди. Шу билан бирга мингбоши-ю туманбошиларига жангчиларнинг аҳволи ҳақида аниқ маълумот тўплашни, иложи борица кўпроқ озиқ-овқат ва яроғ-аслаҳа олишни, юриш пайтида аскарлар ҳеч нарсадан қийналмасликлари учун барча шароит яратишни буюрди. Соҳибқирон қарийб эллик йиллик жангу жадалларда орттирган тажрибасига суяниб, бу юришни ташкил этишда бор маҳоратини ишга солди. У ҳатто қўшин орқасидан уруғлик дон ортилган минглаб аравалар боришини, кейинчалик қўшин қайтишида фойдаланиш мумкин бўлиши учун қулай ерларга дон экилишини ҳам наларда тутган эди. Бундан ташқари, кутилмаган шароитлар учун мингдан ортиқ урғочи туя лашкар орқасидан бориши, мушкул ҳолларда уларнинг сути-

дан озуқа сифатида фойдаланиш ҳисобга олинган эди.

Ўтрорга келишган кундан бошлаб ҳар оқшом Соҳибқирон амир лашкардан қўшиннинг аҳволи ва кайфиятини сўраб-суриштириб турарди.

— Мана, чинакам буюк рицарь! — дея баралла хитоб қилганини ҳам сезмай қолди.

Ўтрорда Амир Темур билан охирги кунгача бирга бўлиб, кўрган-кечирганларини қайд этиб борди. Буюк ҳукмдор ҳақида кейин, насиб этса, юртига қайтганда катта асар ёзишини ният қилди.

Соҳибқирон вафотидан кейин Юнус Шоҳрух Мирзо билан Ҳиротда, сўнг эса Мирзо Улуғбек ҳузурида — Самарқандда, кейин Абу Бакр Мирзо хизматида бўлди.

Бавариянинг бу ажойиб ўғлони — Иоҳаннес Шильтбергер Соҳибқирон ва унинг ўғиллари ҳамда набиралари хизматида кўп умрини ўтказди. Ва ниҳоят унинг холис нияти амалга ошди. Иоҳаннес Шильтбергер она юрти — Баварияга қайтишга мурассар бўлди. Ўттиз йиллик айрилиқдан сўнг ота-онаси, опа-сингиллари ва ёру биродарлари билан дийдор кўришди. Кейин эса Амир Темур ва унинг ҳарб санъати ҳақида хотиралар ёзди, Соҳибқирон номини бутун Оврупога танитди. Иоҳаннес Шильтбергер биринчи олмон темуршуноси сифатида тарихга кирди.

СОҲИБҚИРОН ФЛОТИ

(Темурбекнинг «Таржимаи ҳол»и форсча матни «Мен, фотиҳ Темур» қўлёзмаси лавҳаларидан)

Амир Темур 1402 йилда Туркия султони Йилдирим Боязидни енгиб Смирна (Измир) қалъасини эгаллагач, денгизга йўл очган эди. У Шарқий Рим

империяси — Византия пойтахти — денгиз маликаси деб шуҳрат топган Константинополни забт этиш фикрига тушади. Шу хусусда у душмандан дўстига айлантирган султон Боязид билан суҳбатлашади. Ундан маслаҳат сўрайди. Ана шу ҳақида Темурнинг ўзи ёзиб қолдирган хотиралар Соҳибқироннинг юз йилдан сўнг «Буюк ипак йўли» таназзулга юз тутиши ва салтанат истиқболи денгиз йўлига чиқишига боғлиқлигини даҳога хос сезгирлиги билан англаганидан дарак беради.

Воқеалар баёни Темур тилидан, айна қўлёзманнинг ўзидан айнан келтирилади.

Мен: «Бизантиум улуғ бандаргоҳ (порт) эмасми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «Тўғри, улуғ бандаргоҳдир», — деди. Мен: «Бу бандаргоҳга кирган кемалар қайси йўл билан кирадилар?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «У кемалар Миср ва Фаранг мамлакатларидан кирадилар, лекин уларни киргизиш ёки киргизмасликка бизнинг қўлимиз етмайди», — деди.

Мен: «У кишиларни сизнинг мамлакатингизга келиб-кетадиган йўллари йўқми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид мусбат жавоб бериб: «Бизантиум билан бизнинг мамлакат орасида қатнаб турган кемалар қайиқ навъидандур. У қайиқларга қўшин юклаб бўлмайди. Иккинчидан, Миср ва Фаранг мамлакатларидан Бизантиумга келиб кетадиган кемалар бизнинг соҳилларимизга яқинлашмайдилар», — деди.

Мен: «Бу мамлакатда кема ясамоқлик имкони йўқми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «Икки навъ ёғоч лозим. Унинг бири баллут ёғочидир, бу бизларда йўқ, иккинчиси жангал санавбари (қарагай)нинг ёғочи, кемаларнинг ўқ ёғочи шундан ясалади», — деди.

Мен: «Буларни бошқа ёғочлардан яшаш мумкин эмасми?» — деб сўрадим. Йилдирим Боязид: «Катта кемаларнинг ўқ ёғочини табриз ёғочларидан қилиш мумкин бўлса ҳам қаттиқроқ шамол келганда, унинг синиб кетиш хатари бор. Аммо жангал санавбарининг ёғочи фаранг мамлакатларида кўп топилади, жуда чидамли бўлади. Ҳар қандай зўр шамолда эгилса ҳам синмайди. Табриз ёғочларидан кеманинг танасини яшаш мумкин, фақат уч ҳафтадан ортиқ сувда туришга чидамайди. Ўртасидан ёрилиб кетади. Баллут ёғочи эса, эллик йилгача сувда турса ҳам ҳеч нарса бўлмайди, жуда чидамлик», — деди.

Мен: «Эллик йил чидамаса ҳам қўшинни Бизантиумга етказа оладиган кема бўлса, қолганини фатҳдан кейин кўрамиз. Бунинг учун табриз ёғочидан ясалган кема ҳам бўлади. Чунки қўшиним дарё ичидаги ишининг ҳаммасини бир-икки кун ичида таомлай олади», — дедим. Йилдирим Боязид: «Мен сизнинг амрларингизга итоат қиламан. Буюрсангиз, бажараман», — деди.

Йилдирим Боязид билан суҳбатимиз шу ерга етганда Наҳчевонда Султония катлакўзи Шомдан қайтиб келди, деб хабар беришди.

Катлакўз — (каталикос)нинг форсча лаҳжасидир. Шарқ мамлакатларида масиҳий усқуфини (епископини) католикос дер эдилар. Мен уни фаранг подшоҳига элчи қилиб юборган эдим. Бу одам илгари Наҳчевонда турар эди. Чингиз авлодларидан бири ўз пойтахтини Озарбайжондаги Султонияга кўчиргандан кейин Масиҳий катлакўзини ҳам Султонияга кўчиришган эди. Ўша вақтдан тортиб катлакўз Султонияда туришга муқаррар бўлиб қолган. Мен Шомга келганда Султония катлакўзи ҳам Шомга келган эди. У ерда менга «Фаранг мамлакатлари билан тижорат

алоқа қилсангиз сизнинг юртингиз учун кўп фойдалик бўлар эди?» — деб арз этган эди.

Мен ундан: «Фарангилар мамлакати деб қайси ерларни айтасан?» деб сўрадим. Султония катлакўзи фарангилар мамлакати зулмат дарёси (Ўқунус Атлас)нинг соҳилларида яшайдилар», — деди. Мен ундан: «У мамлакат халқларининг қандай моллари бор?» — деб сўраганимда: «Фаранг қавмларининг ҳар жинс бизоатлари бордир. Хусусан моҳирлик билан чиннидан қилинган буюмлари Чин бизоатидан ҳам марғубдир», — деди.

Шомда фаранглар тилида сўзлайдиган ва уларнинг хатларини ёзиб-ўқийдиган кишилар кўп эди. Фарангилар тилида мактуб ёзилиб, ҳадялар билан юборилишига буюрдим ва Султония усқуфига бу мактубни ҳадялар билан олиб бормоғини маъмур қилдим.

Мактуб мазмунида: Фаранг тужжорлари (савдогарлари) бизнинг мамлакатимизга молларини олиб келиб сотмоқлари мумкин бўлганидек, бизнинг савдогарлар ҳам сизларнинг мамлакатларингизга молларини олиб бориб сотсинлар, бу билан икки мамлакатнинг эҳтиёжотлари йўлга қўйилади деган эдим. Султония усқуфи мактубим билан ҳадяларимни фаранг подшоҳига етказиб бориб, унинг ёзган жавоби билан ҳадяларини олиб келган эди.

Султония усқуфи Румга етиб келганда мен Киликия йўли билан Бизантиумга бормоқ қасдида эдим ва кемалар ясатмоқчи эдим. Бу мақсаддан огоҳ бўлган усқуф менга: «Дунёнинг энг яхши кемалари Фарангда ясалади, лозим кўрсангиз, нақадар кема бўлса мис билан ясалмоғи мумкин. Фарангларда мис йўқ бўлгани учун у кўп қадрлидир: Ҳолбуки бизларда миснинг аҳамияти йўқ», — деди. Мен: «Фаранг подшоҳи нечта кема бера олади?» деб сўрадим. Султо-

ния ускуфи: «Фарангда шу қадар кема кўпки, бир минг дона талаб қилсангиз ҳам бера олади», деди. Мен бир минг кеманинг озлигидан баҳс этганимда Султония ускуфи шарҳ этиб: «Фаранг кемалари улуғ ҳажмдаги кемалардир. Ҳар бир кемага беш юз киши жойланади. Фаранг подшоҳи беш юз кема берганда ҳам сизнинг барча қўшинингизга кифоя қилади», — деди.

Мен: «Фаранглар қайси нав мисдан фойдаландилар?» — деб сўраганимда Султония ускуфи: «Ҳар қандай мис улар учун маъқулдир. Фаранглар мисни эритиб, ҳар бизоатларида ишлатиб, лозим нарсаларни ясайдилар. Уларнинг кўп савдогарлари Шом, Рум бандарларидан мис олиб, ўз кемаларига юклаб Фарангистонга олиб кетадилар», — деди.

Султония ускуфининг маълумотига биноан, қўл остимдаги мамлакатларга, хусусан, Эрон ва тоғлик ўлкаларга — мис маъданлари бор юртларга эълон қилдим: «Ҳар ким мисни яхши нархи билан сотиб фойдаланмоқчи бўлса, Рум ёки Шомга юкласин», — деб хабардор қилдим.

Султония ускуфини иккинчи дафъа мактуб ва ҳадялар билан фаранг подшоҳи ҳузурига юбордим. Мактубнинг мазмунида: «Менинг қўл остимдаги ўлкаларда туганмас ҳолда мис моддалари бор. Нақалар талабларингиз бўлса, етказиб бермоққа қодирман. Унинг эвазига биринчи даражалик кемалардан беш юзтасини Рус бандаргоҳида менга етказиб беришларингизни кутаман. Кемаларнинг дарғалари менга хизмат қилиб қолгудек бўлсалар, уларни яхши ойлик билан таъминлайман», — деб билдирган эдим.

Ускуфни йўлга солганимдан кейин ўзим Киликияга бориб, ундан Бизантиумга бормоқчи (Амир Темурнинг «Эрон» дегани Рай, Исфаҳон ва Қуш деган шаҳарлар. Ҳозирги пайтда бу шаҳарлар Сим-

нон, Домғон, Шоҳруд дейилади. Тоғли ўлкалар деб Озарбайжон, Курдистон, Кирмонарни кўзда тутган) бўлдим. Мен Бизантиум тўғрисида муҳим хабар ва маълумотларни тўплаб, Бизантиум билан Рум ўлкаси (Туркиянинг Осиё қисми)нинг орасидаги кенглиги олти юз ёки етти юз зироага етар-етмас (тахминан 450—525 метр) кенгликда воқеа бўлган бўғознинг чуқурлигини (қадим замонларда бу бўғоз хўкиз-сигирларни у томондан бу томонга олиб ўткизмоқ учун таъсис этилган эди. Чунки хўкиз-сигирлар сувда сузиб ўтар эди) аниқладим.

Босфор бўғози Истанбул билан Осиё орасида хўкиз-сигирларнинг ўтишига мўлжаллангани учун «Бос-озор», яъни хўкиз-сигир деб аталади.

Бу маълумотларга қараб: «Хўкиз-сигир ўтган гузоргоҳдан нима учун қўшинимни ўткизолмайман?» деб таажжубланар эдим. Бизантиумга жўнашимда Йилдирим Боязидни ҳам ўзим билан бирга олиб кетдим. Бунинг заминиде икки нарса бор эди, бири, собиқ подшоҳни ўзимга ҳамсафар қилганимда унинг эътиборини сақлаган бўлсам, иккинчи тарафдан, Рум халқининг менга қарши исён кўтаришларидан эҳтиёт учун қўлимда гаров ўрнида тутган бўлардим.

Сафаримиз дарё кўринган бир жойга борганда Бизантиум шаҳри гарб томондан кўринди. Шаҳар билан қўшиним турган жойдаги бўғознинг оралигини олти-етти юз зироа тахмин қилган эдим. Бўғознинг мен турган шарқ томони ҳам илгари вақтда Бизантиум қўлида бўлиб, ўша вақтдаги Рум салотинлари бу ерларни озод қилганини, бу кунда эса Бизантиумнинг шарқда бирор қарич ери бўлмаганлигини сўзлаб бердилар.

Мен асосий мақсад юзасидан Бизантиум шаҳрини кўргани борганимда куннинг тўртдан бир қисси ўтган эди. Офтоб (кун) менинг орқа тарафимдан

шаҳарга тушар эди. Шунинг учун икки минг ёки бир минг беш юз йилдан буён бойлигини йиғиб ётган бу шаҳарни яққол кўриб турар эдим. Зотан мен, шаҳарни яхшироқ кўриш учун бир тепаликнинг устига эдим. Турган жойимдан шаҳарга кўз ташлаганимда, шаҳарнинг кенглигидан унинг охирини кўриб бўлмас эди. Шаҳарнинг ўртасида бир Халиж (кўлтиқ) кўринар эди. Уни «Олтиншоҳ» халижи дердилар. Халижда ҳам мингларча қайиқ шаҳар атрофидаги нақлиёт ишларини адо қилиш билан машғул эди. Шаҳар кўчаларига олтиндан гулдаста қилиб кўйибдилар, уларнинг устига тушган қуёш аксидан кўзлар қамашарди. Бу олтин гулдасталарнинг ҳар бирини Бизантиумга ҳукмронлик қилган ҳар қайси подшоҳлар ҳар бири калисонинг (черковни) устига хослаб, ўз номига атаб кўйган, ё бир савмаа (монастир) ясаб олтин билан безатган экан. Бу биноларда мингларча таркидунё қилган эркак-хотинлар яшашаркан,* шу билан бирга ҳар бир калисо ёки савмаанинг ўзига хос хусусий вақфлари бўлиб, ўша вақфнинг даромади билан идора қилинаркан.

Баъзи савмааларнинг эркак ёки хотиндан иборат зоҳид-зоҳидалари умр бўйи шу калисо ёки савмаадан ташқарига чиқмасдан ўлганликлари учун унинг жасадини табаррук қилиб, ўша ерга кўмиб кўйишаркан. Шунинг учун ҳар бир савмаанинг ичида ўзига хос қабристон бўлади. Бизантиумнинг баъзи савмааларида ҳайвон гўшти ейилмаскан. Бу монастырларда бир юз йигирма ёшга кирган кишилар кўп топилди, деб сўзлашадилар.

Калисоларнинг бойлиги тўғрисида шундай дейдилар. Баъзи калисолар ичида уч харвор (бир эшак юки) мужавҳарот билан ясалган салиб (хоч) ёки қандил ва олтин қадаҳлар бўлар эмиш (диний маросимларни адо этиш вақтида муқаддас шароб қуюлар

эмиш, бу қадаҳ исмини Бизантиум — юнон тили билан колус деб атайдилар).

Мен бу шаҳарни томоша қилиб юрган кунларимда маълумот берувчилардан баъзилари: «Агар сиз бу шаҳарни забт қилсангиз, фақат калисоларнинг ўзидан юз харвордан ортиқроқ олтинга молик бўласиз. Бундан ташқари, Бизантиумнинг аксар қасрларида ганж (хазина)лар бўлганидек, шаҳарнинг кўп оилаларида ҳам хусусий хазиналар бор. Бу хазиналарнинг купи махфий ҳолда сақланади. Дафина қилинган ерларнинг баъзиси қасрлар ичида бўлса, баъзилари ташқарисида бўлади, дер эдилар.

Ўша тепалик устида менга сўзлаган кишининг гапига қараганда, Бизантиум шаҳри аҳолиси икки табақа бўлармиш, бири — хўжайин, яна бири — ғулом (хизматчи) экан. Хўжайин номлик кишилари умрида иш қилмасдан еб-ичиб, ухлаб, ўйин-кулги билан ҳаёт кечирар экан, ҳатто юзларини ҳам ғуломлари ювиб қўяр эмиш. Иккинчи табақадаги хизматчилари қул — чўрилардан иборат бўлиб, отадан бола, онадан қизига қадар ҳаммаларига қуллик ворис бўлиб келар экан. Умрлари тугагунча хўжайинларининг хизматларида қарам бўлиб яшар эканлар. Шаҳарнинг бугун ҳаракатлари, тижорат ишларининг ҳаммасини қул-чўрилар бажарар эканлар.

Бир минг беш юз ёки икки минг йилдан буён ўз қўлларини сувга теккизмаган бундай хўжайинлар тоифасини ёғочдан қилинган инсон, деб тушунишни, уруш тўғрисида уларнинг қўлидан ҳеч иш келмаслигини сарбозларимдан бири гапиради ва бундайларнинг бирор минг нафарини асир олиб қўя қолишини айтди. Қул-чўрилар асрлар давомида озодликдан маҳрум бўлиб келганлар. Агар озод бўлишларини эшитсалар, муҳокама қилмасдан таслим бўладилар. Мана шу нуқтаи назардан қараганда Бизантиумнинг забти

жуда осон. Бунн оғирлаштириб турган нарса — фақат атрофнинг дарё билан ўралганидир. Агар бир тарафи очиқ бўлганда ҳам унинг олиниши жуда осон бўлар эди, деб хулоса чиқардилар.

Мен тепалик устига, ёнимга Йилдирим Боязидни ҳам олдириб келдим. Ўша тепаликдан кўриниб турган Бизантиум шаҳрини кўрсатдим ва юқорида тўпланган маълумотларимга асосланиб унга айтдим: «Бизантиум шаҳрида хўжайин табақалари қўлларини ишга урмас, ҳарбий ишлардан узоқ эканлар. Қулчўрилар бўлса, озодликка муҳтож бўлганлари учун таслим бўлишлари аниқ экан. Фақатгина шаҳар атрофини ўраб олган дарё мушкуллик туғдирар экан, холос. Сен буларга қўшни Рум мамлакатининг подшоҳи бўлатуриб, нима учун бу шаҳарни тасарруф қилишга ҳаракат қилмадинг?» — дедим.

Йилдирим Боязид: «Эй Амир, мен сизга бу масала тўғрисида бирмунча сўзларни илгари ҳам арз этиб ўтганман. Ҳозир унинг ташқарисида, шуни ҳам билдирмоқчи бўламанки, бу шаҳарнинг ичидаги хўжайин табақаларнинг урушолмаслигини биламан, лекин шаҳар бир неча давлатнинг қўшинлари томонидан мудофаа қилинади. Бу шаҳар бойлигининг кўплигидан улар хорижий мамлакатлардан бирмунча қўшин афродларини ижарага олиб келиб, шаҳарларини мудофаа қилдирадилар. Шаҳар қўшини (мудофаачилари) бир неча мамлакат халқлари қўшилувидан ташкил топган», — деди. Мен: «Бу хорижий мамлакатга тобе қўшинлар нима исм билан юритилди?» — деб сўрадим.

Йилдирим Боязид: «Бу қўшиннинг ҳаммаси масихийлар, жумладан, Венециа исмида бир қўшин, ломбард аскарларидан яна бир қўшин ташкил топган бўлиб, Суvas сарбозлари номида яна бир қўшин ҳам бордир», — деди.

Мен бу мамлакатлар исмини олдин эшитмаганим учун уларни қайси ерлардан эканлигини сўрадим. Йилдирим Боязид ишорат бармоғи билан ғарб томонни кўрсатиб, «Бу тарафда, дарё йўли билан бир неча ҳафталик, кўриқ йўл билан бир неча ойлик узоқликда жойлашган мамлакатларнинг халқларидан, ижара муқобилликда аскар бўлиб келган. Уларга ким кўпроқ ойлик берса, ўша соҳиби номидан уришадилар. Уларнинг ичида ботирлик билан ном қозонган кишилар ҳам хийла бор. Демак, Бизантиум подшоҳининг Венез, Ломбард, Сувесликлардан ташкил топган кўшинлари бор», — деди.

Мен Йилдирим Боязид билан тепалик устида суҳбат қилиб турганимда Бизантиум ҳудудларига кашшофлик учун юборилган кўмондоним Туқотнинг кемаларидан тутун кўтарилганини кўриб қолдим.

Йилдирим Боязид: «Эй Амир, сиз юборган кашшофларнинг кемаларига ўт қўйилди, деб тасаввур қиламан. Бу ўт қўйишдан маълум бўладики, Бизантиум подшоҳи сизни бу ерга келганингиздан хабар топибди», — деди. Мен: «Кемаларнинг ўзи ўт олган бўлади», — дедим.

Йилдирим Боязид: «Йўқ, эй Амир, ўт сув юзидан сизнинг кемаларингизга тугашган. Ана қаранг, кемаларингиз қайтмоқдалар», — деди.

Дарҳақиқат, Туқот кўмондонлигида синов учун юборилган кемалар қайтмоқда эдилар. Улардан икки адад кема, бошқалари каби орқасига қайтолмас эди, ўша кемадан тутун кўтарилиб турар эди.

Йилдирим Боязид: «Эй Амир, шубҳасиз, душманлар кемаларингизга ўт қўйишди», — деб такрорлади. Вақт пешин бўлиб қолган эди. Тепадан тушиб, ўз масжитимга бориб, намоз ўқидим. Масжитдан чиқаётганда ҳаяжон билан турган Туқотни кўрдим, ундан нималар бўлганини сўрадим.

Туқот жавоб берди: «Эй Амир, биз ҳеч қандай ҳодисага учрамай, илгарилаб бормоқда эдик, Исқаль-алар ва шаҳарнинг қасрлари қаршисидан ўтиб, тўппатўғри Олтиншоҳ халижининг оғзига етиб борганимизда бир кема чиқиб, бизга қараб келди. Бизга яқин келиб, дарёга нимадир — бир нарсани ташлади. Кейин кеманинг куракчилари курак уришни ўзгартириб орқаларига қайтиб кетди. Биз, дарёга ташланган «нима» тарафга бордик. Олдинда бораётган икки кемамизга ўт таъсир қилиб куйди. Мен, бу ўтни бошқа кемаларга ҳам таъсир қилмаслиги учун орқага қайтдим. Ўт тушган кемаларни ўчирмоқ учун қанча сув сочиб ҳаракат қилсак ҳам ўчириш имкони бўлмади. Сув сочилса ҳам ўчмаган ўтни умримда кўрмаган, эшитмаган эдим».

Туқотдан, ўт кетган кемалар нима бўлганини сўраган эдим. «Икки кемамиз сувни устида куйди, унинг устидаги кишиларимизни қутқазолмадик, ўлди», — деди.

Шундан сўнг «Йилдирим Боязид билан бир неча нафар маҳаллий кишиларни, ақл, дониш, соҳибларни ҳузуримга олиб келинглар!» — деб буюрдим. Улар ҳозир бўлгандан кейин ҳар бирларини ўз атрофимда ўтиришларига ер кўрсатдим. Сўнгра, икки адад кемамиз куйганини, сув сочиб ҳам ўчиролмаган ўтнинг асрорини сўрадим. Ҳаммадан аввал Йилдирим Боязид жавоб берди: «Эй Амир, бу ўт таркибини Бизантиум уламоларидан бири тузган. Икки минг икки юз йилдан буён Бизантиум шоҳларининг наздида қаттиқ бир сир-асрор ҳолинда сақланиб келади. Ҳар бир Бизантий подшоҳи вафотидан илгари тайинланган валиаҳдига ўша нусхани кўрсатиб, ундаги сиррий ҳуруфларни ўргатади. Таркиб қилиш асосларини таълим бергандан кейин бу асрорни ҳеч кимга билдирмаслик учун аҳд қасамини олади.

Сўнгра, мендан кейин бу тахт сенга қолади, бу тахтни сақлайдиган икки омилнинг бири шу «ўт»нинг таркиби, бунинг билан дарё орқали сенга тажовуз қиладиган душман кемаларини куйдириб ташлайсан. Иккинчиси бўлса, шаҳарга кириладиган ердаги дарёга тортиладиган занжирлардир. Борди-ю, бу таркибни қўлдан берса ё унинг асроридан ўзингдан бошқани огоҳ қилсанг, душманнинг сувда ўчмайдиган ўтни ясашга имкон топиши билан ўз тахт ва салтанатингни ярмини қўлдан берган бўласан. Ҳар вақт занжирларни сақлаб қололмас экансан, давлатнинг қолган ярмини ҳам қўлдан берган бўласан, деб васият қилади», деди.

Мен: «Ундай бўлса, Муовияни Бизантиумни фатҳ қилдирмаган ҳам шу асрор экан-да», — дедим.

Йилдирим Боязид: «Мен Муовияга нима бўлганидан хабарим йўқ, аммо бир минг икки юз йилдан буён ҳар ким Бизантиум шаҳрини тасарруф қилмоқни қасд этса унинг ушбу ўт билан занжирлар монелигига учраганини биламан», — деди.

Мен: «Бир минг икки юз йилдан буён бу ўтнинг сири очилмаганига таажжуб қиламан», — дедим.

Мажлисдагилардан бири: «Бизантий подшоҳларининг қайси бири бўлмасин, тахтга ўтирмасдан бурун бу асрордан ғофилдир. Ўша нусхада ёзилган хат билан тилини шаҳзоданинг ёшлигида ўргатиб қўйилади», — деди. Мен у одамдан: «У нусханинг хати каби тили ҳам бошқами?» деб сўрадим. У одам: «Бале, шаҳзодалар у нусхадан ғофил бўлгани ҳолда унинг хати билан тилини ўрганаверади. Эски подшоҳ ўлгандан кейин, хазинада сақланган нусхага ҳам эга бўлади. Ҳар вақт бу ўтни тайёрлаш лозим бўлса, ўша подшоҳнинг ўзигина ўчмайдиган ўтни ҳозирлайди», — деди.

Мен: «Фаразимча у ўт нусхасини подшоҳдан бўлак одам ўқиёлмаса ҳам унинг асбобларини ҳозирламоқ,

ясамоқ, ёндирмоқ учун ёрдамчи одамларга ҳожати тушади. Бу ҳолда унга қатнашган кишилар бу асрордан воқиф бўлиши мумкин бўлади-ку?»— дедим.

Султон Йилдирим Боязид жавоби шундай бўлади: «Ўтнинг моддаларини хос подшоҳнинг ўзи ҳозирлайди. Ҳозирланган ўтни ишлатиш учун бошқа кишиларга топширади», — деди.

Мажлис хийла узоқ давом этиб тарқалди. Сўнгра кун ботишидан илгарироқ бир вақтда Бизантиум шаҳрини кўздан кичирмоқ учун дарёнинг қирғоғидаги тепанинг устига бордим. Офтоб ғарбда бўлгани учун қуёш нури кўзимга халал берар, шаҳарни кўролмас эдим. Аммо шимол, жануб тарафларини яхши кўриб турар эдим. Кўзим шаҳарни таъқиб этиб турса ҳам фикрим сувда ўчмас ўт билан машғулликда эди. Фикримнинг бормаган шаҳри, кўрмаган кўчаси, чиқмаган тоғи қолмади. Бирдан ўз мамлакатимда сув билан ўчмайдиган ўт борлиги кўзимга кўриниб қолди. У эса Бодкубо (Боку)да эди. У ерда ёниб турган ўт башар ақл топгандан буён ёнмоқда эди. У ўт ҳам сув билан ўчмагани учун маҳаллий кишилар ўтнинг ҳароратига тоқат қилолмай яқин боролмас эди. Фақат улуғ ўтнинг чеккасида пайдо бўлган ўтларни тупроқ билан ўчиришарди. Ўчирилган ўт бир неча муддат ёнмаса ҳам ернинг остидаги хусусий манфазлари билан ўша жойга келиб улуғ ўтнинг таъсири ва шуъласи билан яна ёниб кетар эди.

Ҳамон-ҳамон ўша ўт ёниб турар, ўчмас, ҳеч ким ўчиролмаган ҳам эди. Инсонлар ўт билан таом пиширмоқни билмаган замонларда, ўтдан фойдаланмоқни шул Бодкубо (Боку) ўтида таомларини пишириб емакка одат қила бошлаган эканлар. Ўз қўл остимдаги Бодкубо ўтини хотирлаб туриб, Бизантиум шаҳрига назар ташладим. Бояғи фикримнинг охир-

ги қарори ўлароқ, «Бизантиум қулидаги сувда ўчмас ўт Бокудаги ўтнинг жумласидан экан, бу ҳам тупроқ билан ўчса керак!» деб хаёлимдан ўтказдим.

Мен ғурубдан кейин ҳам ўша тепаликда эдим. Шаҳарнинг чироқлари ёнмоқда эди. Шом намозининг вақти ўтмасин, деб тепадан пастга тушиб намоз ўқиганимдан кейин, бир луқма таом едим. Қўмондонларим келиб, кетганларидан сўнг ётмоққа ҳозирлик кўрдим. Бошимни ёстиққа қўйиб: «Бизантиумнинг ўтларини тупроқ билан ўчиролсак, унинг зўр силоҳига чора топган ва унинг таъсиридан қутулган бўламиз», — деб ўз-ўзимга сўзлаб қўйдим.

Ўтни тупроқ билан ўчириш масаласи мени ниҳоятда қизиқтириб қўйгани учун кўз юммадим. Туқотни чақиртирдим. У келгандан кейин: «Сен эртага беш адад кема билан Бизантиум шаҳрини иктишофи учун яқинлашиб борасан. Ўзингни Олтиншоҳ халижига қасд қилган каби кўрсатасан. Кемаларининг ҳаммасига тупроқ юкланган бўлиши керак. Мен тепаликдан сизларни кўздан кечириб тураман», — деганимда Туқот ўртада бир англашилмовчилик бўлмасин деган гумон билан сўради: «Эй Амир, кемаларингда тупроқ бўлсин дедингизми?» — деб таажжуб билан мендан жавоб кутди.

Мен такроран: «Ҳа, кемаларда тупроқ бўлсин, — дедим ва тушунтирдим:— Сен, кемаларни йўлга солмасдан аввал кемалар ичини кўп миқдорда тупроққа тўлдириб оласан, Олтиншоҳ халижига борганинда, аввалги кемалар келиб, сенга ўт ташлайди. Сен ўтга яқин бориб, кишиларинг билан ўтга тупроқ сочасан. Чунки мен ўша ўтни тупроқ билан ўчса керак, деб ўйлаяпман. Фақат кишилар билан жуда чаққон ҳаракат қилиб, оз вақтда кўп тупроқ сепиб, ўтни ўчирмоққа кириш», — дедим. Қўмондон Туқот: «Хўб, эй Амир, буюрганларингизни бажараман», — деди.

Эртасига эрталабдан кўшин учун лозим ишларимни тугатиб олиб, дарё ва шаҳарни яхши кўриб турадиган тепага бордим. Офтоб нури орқа тарафимда бўлгани учун дарё, шаҳар ва бошқа жойларни жуда яхши кўриб турар эдим. Туқотнинг беш адад кемаси Олтиншоҳ халижининг оғзига етиб борди. Туқот менинг топшириқларимни жой-жойида ижро этмоқда ва ўзини халижга кирмоқчи қилиб кўрсатмоқда эди. Аввалги куни халиждан чиққан Бизантиум кемасининг суръат билан Туқот кемаларига томон келиб турганини кўрдим. У Туқотнинг кемаларига қаратиб, бир нимани отди. Отилган нарса дарё сувига тушиб, Туқотнинг кемалари сувга ташланган нарсага қараб бораверди. Яқин борганларида ўт ёнди. Булар ҳам ёниб турган ўтга тупроқ сепа бошладилар. Тупроқ сепиш суръатини тезлаштириб, ўтнинг ҳудудидан ўтдилар. Туқотнинг кемаларидан бирига ўт ташган эди, унга ҳам тупроқ сепаб ўчирдилар. Туқотнинг кемалари менинг буйруғимга биноан, халижга кирмаслиги лозим эди. Уларнинг вазифалари фақат Бизантиум ўтларини тупроқ билан ўчиш-ўчмаслигини тажрибадан ўткизмоқ эди. Тажрибамиз муваффақиятли натижа берди, беш адад кема соғсаломат қайтиб келди.

Мен у куни бир минг икки юз йиллик асрорни очолмаган бўлсам ҳам унинг Бодкубо (Боку) ўтининг жумласидан эканлигини билиб олдим, тупроқ билан ўчириш имкони борлигига ишондим.

Шу куни аср вақтида Йилдирим Боязиддан бир табрикнома олдим. Унда бундай мазмун бор эди: «Эй, Амир, сиз Бизантиум салтанатининг асрорини ва у султоннинг устунини бузмоққа бир чора топсангиз Бизантиум шаҳри, қаср-боғлари, хазина ва жавохирлари сизники бўлади». Боязиднинг табрикномасидан бирор соат ўтгандан кейин кабулар воситаси

билан бир хабар олдим. Унда шундай хабар берилган эди: «Рум мамлакатининг Мағнисия ўлкасининг амири Тугул Сорухон Сариқамиш курдлари ва Рум татарларининг тоифасидан ташкил қилинган бир кўшин менинг устимга ҳамла қилмоқчи эканликлари» билдирилган эди. Мен бу хабардан таажжубланмадим. Одатан ташқаридан келган бир подшоҳ бир мамлакатни тасарруф қилиб, подшоҳини асир олгандан кейин, у ернинг эски амалдорларидан баъзилари исён қилишлари мумкин эди. Албатта, Рум иқлими каттадир. У ерда жуда кўп умаролар ҳам бор. Жумладан, у Сорухон — амири Сариқамиш, Рум татарларининг амири каби улуғ тоифалар устида турган умаролар кўпдир. Мағнисия амирининг одамлари кўп бўлмаса ҳам кўп давлатманд киши эди. Унинг боболари томонидан икки юз йиллик мансабдорлиги бор.

Мағнисия амирлигининг исёнига Йилдирим Боязиднинг ишорати ҳам бўлса керак, деган бир шубҳа туғилар эди. Балки бу туғённинг сабабкори Боязиднинг ўзидир. Қолган тоифа амирларига ҳам Мағнисия амири билан бирлашиб иш кўрмоқларини буюрган бўлса керак, деб гумон қилдим. Шунинг учун Йилдирим Боязидни чақиртириб келдим. Унга: «Сенинг далданг билан Мағнисия амири туғён қилиб, тўрт тоифа бирлашибди. Мен уларнинг жазоларини беришга боришимдан илгари сени шу ерда ўлим билан жазолаб кетаман», — дедим.

Йилдирим Боязид Мағнисия амирининг туғёнидан бугунлай беҳабар эканлигини сўзлаб, қасам ичиб сўзини қувватлади ва бундай деди: «Тугул ёрдамга келиб мени қутқазолмаганидан кейин фурсатни ганимат билиб, бутун Рум мамлакатига подшоҳ бўлмоқ хаёлига тушгандир. Нимага деганда Мағнисия умаролари ҳаммавақт Румга султон бўлмоқ ор-

зусини дилларида сақлаб юрадилар. Аммо Усмон хонадони султонлари қудрат эгалари бўлганликлари учун у орзуларига етолмас эдилар. Бу кун эса, ўша хаёлларига бир йўл очилган каби сезгандирлар, Тугул Рум подшоҳи бўлмоқ учун туғён бошлаган бўлса керак», — деди.

Мен Боязиднинг сўзига эътиқод қилгандай кўри-ниб туриб, яна унинг устидан буюк бир текширув юргизмакни мўлжаллаб, унга айтдим: «Хўб, сўзинг тўғри бўлиб, Тугулни ташвиқот қилмаган бўлсанг, унга қаратиб бир амр ёзасан. Мактуб мазмунида қўшинни тарқатиб, менинг ҳузуримга келмоғини талаб қил ва менинг номимдан билдиргинки, агар қўшинини тарқатиб ҳузуримга келса, ўз мавқеи ва давлатини сақлаб қолади. Акс ҳолда, қилган исёни жазосини тортади». Йилдирим Боязид ўша ҳолда, ҳузуримда мактубни ёзиб, муҳрлаб менга берди. Мен уни Тугулга юбордим.

Тугул итоат қилиб, қўшинини тарқатиб юбориб ҳузуримга келиш ўрнига Рум ўлкасининг марказий қисмларига қараб жўнади. Унинг бу ҳаракати менинг олдимдаги катта бир хатарни кўрсатар эди. Чунки Тугул шу юришда Румнинг марказий қисмлари орқали Шомга улашгудек бўлса, бутун Рум мамлакатига подшоҳ бўлишидан ташқари менинг тоғлик — Доғистон ва Ироқ ўлкаларига қайтиш йўлимни ҳам тўсар эди. Шунинг учун ҳаммадан аввал мен бу фитнадан қутулмоғим керак эди. Ундан кейин, икки минг йиллик Бизантиум шаҳри қирғоқларига ўтмоғим лозим бўлар эди. Шу вазиятимда мени Тугул исёнини бутунлайин ўртадан кўтариб ташлаб, сўнгра бошқа ишларга назар солмоқдан ўзга чорам йўқ эди.

Мен Бизантиумни тасарруф қилиш тайёрлиги учун қурган ўрдугоҳимни йиғиб, ўз йўлимга жўна-

дим ва тезлик билан Тугулга етиб олишдан бошқа фикрга ўтмадим. Тез ҳаракат қилдим. Сафаримни биринчи оқшоми ўрдугоҳни назаримдан ўтказиб, бугун аҳвол ва тартибларни ўз кўзимдан кечирганимдан кейин чодиримга келдим, истироҳат уйку-сига кирдим. Бир туш кўрибманки, умримда бундай туш кўрган эмас эдим.

Тушимда кичиклигимдаги устозим Абдулло Қутбни кўрдим, хафа кўринди. Мен ундан хафалигининг сабаби фарзандларининг ҳаётий маишатлар, тирикчиликдан сиқилганими, деган тахмин билан, «Фарзандларингизни доимий маош билан таъминлаган эдим, хизматчиларим бермабдими?» — деб сўрадим. Абдулло Қутб: «Сиз тайин қилган маошни етказмасликка журъат қилувчи йўқдир. Менинг хафалигим ундан эмас, сизнинг ўлимингиз учун», — деди. Мен ўзимни ўлимдан қочувчи ёки кўрқувчи одамлардан ҳисобламай: «Аллоҳ таолонинг амри қайси вақтда келса, ҳозир тураман, деб Самарқандда қабримни ҳам бино қилдириб қўйганман. Дунёга келувчининг ўлмайдигани борми, устоз?» — дедим. Абдулло Қутб чеҳрасини бузмай туриб: «Уч йилда ўласиз», — деди. Устозимдан бу сўзни эшитиш билан Деҳлидаги брахманнинг етти йиллик хабарини санаб кўрдим. Дарҳақиқат, уч йил қолибди. Бунинг маъносини сўрамоқ учун қарасам устозим ғойиб бўлибди. Мен яна тушимда ойлар, йилларни ўтказдим. Уч йил ҳам ўтди. Ўзим кенг бир ҳужрада, ўрдугоҳ ўртасида эмишман, жануб уфқидан яқинроқ бир жойда қорамтир бир хат кўринди. Аскар бошлиқларимдан бири бу хатни кўрсатиб туриб: «Бу деворни бир боши жобилқога борса, яна бир боши Хўтан ўлкаларига улашиб кетади», — деди. Мен: «Садди Чин деган шуми?» деб сўраганимда: «Бале», деб жавоб берди. Мен ўз фикримни: «Садди Чин

дегани, нақадар маҳкам бўлса бўлсин, Исфаҳон, Деҳли, Дамашқ ҳисорларидан маҳкам (роқ) бўлмаса керак. Мен ўша қалъаларни олдим. Чин деворидан ҳам ўтаман», — дедим.

Бу тушдан уйғондим. Намозни ўқиш билан дарҳол йўлни давом эттирмоқчи эдим. Бироқ ўрнимдан туролмадим. Яна мафосил (бўғинлар оғриғи) дардим тутдими, деб хаёлимдан кечди. Бироқ ўрнимдан туролмадим. Баданимнинг ҳеч бир жойида оғриқ йўқ эди. «Киши борми, келсинлар!» деб овоз чиқардим, лекин оғзимдан чиққан жумлалар тушунарлик эмас эди.

Овозимни эшитган ғуломларим кирдилар. Мени тургизмоқ учун кўтардилар, оёқ узра туролмадим. Улардан икки киши бориб, ўрда табибини олиб келди. Табиб набз (томир уришини) тутди, тилимни кўрди, кўз-қобоқларни кўрди, сўнгра бошини қулоғимга яқин тутиб: «Эй Амир, сакта хасталигига учрабсиз, тўла шифолангунингизча жойингиздан қимирламайсиз», — деди.

Мен: «Бу ерда туришлик душманнинг ғалабасига сабаб бўлади. Мени тахтиравонга солиб йўлга тушинлар», демоқчи эдим, сўзлаёлмадим. Шу йўсин етти кеча-кундузни чодирда ўтказдим. Атрофимдаги кишилар мени ўлик хаёл қилган каби фаҳмладим. Уларнинг ўзаро гап-сўзлари қулоғимга чалинар, улар менинги ўлигимни Самарқандга етказиш хусусида кенгашар эдилар. Мен бу вақтда ўзимнинг ўлган жасадимни кигизга ўралган каби ҳис этар эдим. Шундай аҳвол билан бир кун саҳар вақтида кўзим очилди. Тонг ёриша бошлаган эди.

Мен кўрган тушимдан даҳшатланмадим. Фақат майдонда эмас, хотинлар каби бошим ёстиғда турганига афсус қилдим, чунки мендай бир майдон одамининг уй ичида, тўшакда ётиб эмас, майдонда ўлмоғи лозим эди. Ўрда табибининг секингина қулоғимга шивирлаб: «Эй Амир, сактасиз», деб қўйи-

ши — иллатнинг хатар эканлигидан огоҳлантирар, бошқалар ҳам хабардор турсин, деган маъно чиқар эди. Буларнинг ҳаммаси менинг ўлимимга йўл очилиб қолганини билдирар эди.

Абдулло Қутбнинг сўзи билан Деҳли брахманининг сўзини солиштирганимда ҳам умрдан уч йил қолган бўлиб чиқар эди. Лекин Аллоҳ таолонинг Қуръони Каримдаги: «Ло ястафдимуни саатан ва лао ястаъхирун», деб берган хабари «Ҳар кимнинг вақти етгандан кейин, бир соат кейин бўлмағай» деган сўзини бекор қилар, фақат Аллоҳнинг тайин этган ажалига иймон келтирмоқ лозимдай эди. Аммо ҳаётининг бир дақиқаси қолган бўлса ҳам абадий яшайдиган одам қаби ҳаётий вазифаларни ўз вақтида бажармоқ лозим деб тушундим. Шу асосга амал қилиб ўрнимдан турдим. Намозимни ўқидим. Мағнисия амирини қувлаб йўлга тушмоқ учун қўшин масъулларига амр бердим. Тезлик билан қўшин ҳаракатга кирди. Йилдирим Боязидни ҳар эҳтимолга қарши ўзим билан бирга олиб жўнадим. Мен, кеча-кундуз сарбозларимга истироҳат бермасдан Тугулни қувлайман, Тугул эса бир минтақада турмасди. Қайси бир ўлкага борсам, Тугул у ердан эндигина чиқиб кетганини эшитар эдим.

Тугулнинг қадами қайси шаҳар, қишлоққа етган бўлса, у минтақанинг бойликларини, қўй-молларини олиб кетган, отларини қўшин фойдасига мусодара қилганлигини кўрар эдим. Минтақа халқларининг ягона орзуси Тугулнинг танасиз бошини кўрмоқ эди.

Мен ўз қўмондонларим орқали «Бекорга ўлиб кетмасдан таслим бўлсалар ўз жонларини қутқозишадилар», деб эълон қилдим. Татарлар таслим бўлдилар. Аммо Сорухон, Сариқамишхон, Курд сарбозлари таслим бўлмадилар.

Шунинг учун биз офтоб ботгунча Тугул қўшинини нобуд қилиш учун урушмоққа мажбур бўлдик. Уруш хотимасида Сорухон, Сариқамишхон ва Курд

сарбозларидан бирор киши тирик қолмади. Тугулнинг ўзи ҳам бир неча жойидан яраланиб, қўлга тушди.

Шу кунги урушда сарбозларимдан тўрт минг киши нобуд бўлди. Бунинг эвазига катта хатарни ўртадан кўтарган эдик. Агар Тугул нобуд бўлмай шу сарбозлари билан Озарбайжонга етиб бориб, у ернинг подшоҳига қўшилиб оладиган бўлганда йўқотиш мумкин бўлмаган бир кучли қувват вужудга келган бўлар эди.

Намози шомдан кейин Йилдирим Боязидни чодиримга чақиртирдим. У билан қилган суҳбатимда: «Сени мамлакатингда шу қадар ботир, урушқоқ, таслим бўлишга рози бўлмайдиган кишилар бўла туриб, сен нима учун булардан фойдаланмадинг? Агар булардан бир қўшин пухта ташкил қилганингда сени ҳеч ким мағлуб қилолмас эди», — дедим.

Йилдирим Боязид: «Инсон ҳар қандай неъматнинг қадрини у қўлдан кетганидан кейин билади. Мен ҳам ҳозир билдимки, бундай ботир кишилардан фойдаланса бўлар экан. Аммо фойдаланмабман», — деди.

Йилдирим Боязид билан яна бир оз суҳбатлашгандан кейин чодирга бормоғига ижозат бердим. Тугулни оғир мажруҳ бўлгани учун тахтиравонга солиб олиб келишди.

Ундан менга қарши исён қилмоқ учун Йилдирим Боязиддан буйруқ олган ёки олмаганини сўраганимда Тугул нафрат билан бундай деди: «Йилдирим Боязидда мардоналикка ярагудек бир нарса ўрнига қуруқ гулдураган исм бор, холос. Бундан бошқа бир хислати борлигини билмайман. Ўзини эр деб биладиган бир одам Йилдирим Боязид ноибларига эргашмайди», — деди.

Тугул бу сўзларни шундай бир жиддий айтдики, мен унинг сўзи рост деб ишондим. Йилдирим Боя-

зидга қарши гумоним билан унинг гапидан орала-рида яқин бир нарса йўқлигини билдим.

Мен унга: «Эй ботир киши, сен менга адоват қилган бир одамсан. Бугунги урушда минглаб аскаримнинг ўлимига сабаб бўлдинг, мен сени ботирлигингни назарда тутиб, сени ўлимга буюрмайман.

Агар сен мен билан дўст бўлиб қоладиган бўлсанг, Мағнисия салтанатини сенга қайтараман», — дедим. Аммо Тугул урушдаги захмлари таъсири билан уч кундан кейин ўлди.

Патак бўғози оғзидаги урушда ўлганларнинг жасадини кўмдирмоқ, жароҳатланганларни даволамоқ учун беш кун туриб қолдим.

Патак бўғозидан ҳаракат қилмай туриб, Тугул тарафидан таланган халқ молларини мумкин қадар ўз эгаларига қайтардим. Жумладан, Сутук ўлкасининг молларини тамом қайтариб берганимдан кейин йўлга тушдим.

Диёрбакр йўлида Йилдирим Боязид хасталиги сабабли сафарда юролмаслигидан менга хабар бердилар. Мен уни: «Муҳофазат остида Диёрбакрда қолсин?» — деб амр бердим. Шу муносабат билан Йилдирим Боязиддан форсий тилда ёзилган бир нома келди. У ўзининг мактубида: «Хаста бўлиб қолдим. Балки шу хасталик билан тез фурсатда ўлиб кетишим мумкин.

Одатан, эски замонлардан буён ҳар бир асир бўлган подшоҳ асоратда ўлган. Агар мени касаллик ўлдирмаса, асорат ўлдиргусидир. Эй, улуғвор Амир, менинг ўлимим билан Усмон хонадони салтанатининг инқирозига рози бўлмассиз. Мен ўлим арафасида эканман, сиздан биргина илтимосим бор. Бизнинг асрлар бўйи ёниб келган чирогимиз ўчиб қолмаслиги учун ўғлимни ўрнимга тайин қилсангиз, мен сизга қатъий сўз бераманки, у сизга вафодор бўлиб қолгай, ҳаргиз сизга исён қилмагай», — деб ёзган эди.

Хасталигим сабабли ҳузуримга келмоқдан маъзур бўлган Йилдирим Боязиднинг номасига жавобан: «Ўғлингни менга хирож тўлаб туриш шарти билан подшоҳ қиламан. Бошқа шартларингга мувофиқдурман», — дедим.

Мен Озарбайжонга етмай туриб, Йилдирим Боязид «ўлди» деб хабари етди. Ўзи ўлмаб туриб, жасдини боболарининг ёнига қўйилиши учун мендан розилик олинглар, деб васият қилган экан. Мен унинг бу талабига иккинчи дафъа розилик бердим.

Қиш фасли яқинлашиб қолди. Озарбайжон билан Рум ўлкаларида қишнинг совуғи қаттиқ бўлгани учун Бизантиумни фатҳ этмоқ нияти билан қўшинни орқага (ғарбга) қайтариш имкони йўқ эди. Аскарий кишилар билан шиддатли совуқда қўшин тортиб бўлмайди. Тездан Мовароуннаҳрга қайтиб, қишни ўз ватанимда ўтказиб, баҳор фасли бошланиши билан Бизантиумга ҳаракат қилишни ўйладим. Унда фаранг подшоҳидан олган кемаларим ҳам етиб келиб қолар эди.

Рум бандаргоҳида ясалаётган кемалар ҳам у вақтга қадар битиб қолар эди. Қўлимда Бизантиумни тасарруф қилмоққа етарлик кемалар мавжуд бўлган бўлар эди.

* * *

Афсуски, Соҳибқирон режаси амалга ошмади. У ўйлаган ҳарбий-денгиз флоти ташкил топмади. Соҳибқироннинг 1405 йил феврилида Хитой сафаридagi ўлими бу режанинг белига тепди. Агар ўшанда флот тузилганда Мовароуннаҳр тарихи буткул ўзгача тус олармиди? Бу тарих жумбоғидир.

МУНДАРИЖА

Такризчидан	3
Юлдуз шуълалари. <i>А. Орипов</i>	4
Муқаддима	5
Фаройиб туш	8
Болалик сабоқлари	12
Жудолик ситами	16
Мактабдорнинг башорати	20
Ҳофиз Тсмур	21
Сеҳрли нарвон	22
Ота фатвоси	26
Ўлим билан юзма-юз	32
Биринчи галаба	35
Чўлда бўлган олишув	40
Уч юз биринчи навкар	41
Қилич ва туз	47
Мурасага яширинган ҳийла	50
Озошлик ва адолат йўлида	53
Мағлубиятга айланган галаба	59
Байрамда тўкилган қон	60
Узилган ришта	64
Сароймулк хоним	67
Тсмурбекнинг ғояси	69
Ўнинчи рамазон тунисида	71
Қароқчилар жазоси	73
Фирс диёридаги учрашувлар	81
Фозил шаҳар одамлари	85
Ўзга тоғлар захри	91
Мурувват ва хиёнат	100
Тошкентдаги маслаҳат	108
Волга бўйидаги базм	112
Уламолар қурултойи	118
Кул остидаги чуғ	127
Сўнгги жанг	132
Тсмурбекка сизинган князь	138
Бешинчи иқлим мамлакати	150
Таҳликали қурол	156
Сирли шифокор	161
Патандаги хатар	164
Ҳойибдан келган овоз	169
Илон қатъа соқчилари	172
Сирли шароб	174
Эдиқуднинг ғояси	180

Литва князининг хомхаёли	182
Мусулмон бўлган ҳиндлар	185
Луни қутволининг ҳийласи	188
Брахманнинг башорати	190
Қон ютган ота	195
Қутволнинг таклифи	200
Қасд қилган паст бўлади	205
Ислом оламининг устунлари	209
Тоғли Қорабоғда	212
Йилдирим Бонзид	216
Яшин ва Темир	220
Исломнинг бағри кенг	224
Ўғил бўлган қирол	227
Қорабоғдаги мотам	232
Муқофот ва жазо	235
Бахтиер жаҳонгир	240
Йўлбарс билан юзма-юз	247
Соҳибқироннинг сўнги жумбоғи	252
Само ўғлининг даъвоси	263
Қисмат	267
Соҳибқирон шухрати жаҳон наздида	277
Гранд Темурбек	277
Буюк рицарь ёнида	280
Шаҳзода Мусонинг муруввати	282
Яшинни ютган темир	285
«Амир Темур — буюк рицарь»	287
Соҳибқирон флоти	293

«ART FLEX»

*нашриёти яқинда қуйидаги китобларни нашрдан
чиқаради:*

Ҳ.Содиқов. ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ.
Тарихий эссе.

Ҳ.Содиқов. РАСМЛАРДА ТАРИХИЙ ЛАВҲА-
ЛАР *(ўзбек, рус ва инглиз тилларида).*

Ганжавий Низомий. ИҚБОЛНОМА. *Достон.*

«ART FLEX»

нашриётининг қўлингиздаги ва бошқа нашрларини улгуржи харид қилишингиз мумкин.

**Мурожаат учун
тел./факс (371) 144 04 93, 104 68 07,
360 97 53**

Адабий-бадиий нашр

Ҳамдам Жўраевич Содиқов

**АМИР ТЕМУР ҲАЁТИДАГИ
ФАРОЙИБОТЛАР**

(Тарихий бадиалар)

Муҳаррир *Жонибек Субҳон (Жониқул Сувоиқулов)*

Мусаввир *Жавлон Умарбеков*

Дизайнер *Алишер Фозилов*

Компьютерда тайёрловчи *Лейля Абкеримова*

Мусаҳҳиҳ *Маъсуда Йўлдошева*

ИБ № 25

Босишга 02. 03. 2007 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108¹/₃₂.
Таймс гарнитураси. Офсет усулида босилди. 20,0 шартли босма
гобоқ. Адади 5000 нусха. 46-2007 рақамли буюртма.
76 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

ART FLEX нашриёти, 2007 й.
100129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

«Тошкент тезкор босмаҳонаси» МЧЖда чоп этилди.
100200. Тошкент. Радиальная тор кўчаси, 10.